

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

**N.Məmmədli, Q.Kazımov, İ.Kazımov,
N.Hacıyeva, T.İsmayılova, A.Ələkbərova, E.Əhmədova**

**MƏTN DİLÇİLİYİ
PROBLEMLƏRİ**

BAKI - 2023

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Elmi Şurasının 2023-cü il 6 mart tarixli iclasının qərarı
(protokol №2) və maliyyə dəstəyi ilə
çap olunmuşdur.*

Baş redaktor:

Nadir Məmmədli
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

Elmi redaktorlar:

İsmayıl Kazımov
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

Nərgiz Hacıyeva
*filologiya elmləri doktoru,
dosent*

Rəyçilər:

Təhminə İsmayılova
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

Qətibə Quliyeva
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

Mətn dilçiliyi problemləri. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC,

- 246 səh.

Monoqrafiyada mətnin sintaktik quruluşu, onun komponentləri və sərhədləri müəyyənləşdirilir, sintaktik bütövlərin qrammatik semantikasi, komponentlər arasında məntiqi-semantik əlaqə üsulları, onları bağlayan vasitələr; mətnin lingvokulturoloji təhlili aparılır. Sosial şəbəkə mətnləri ilk dəfə olaraq təhlilə cəlb olunmuş, bundan əlavə mətndə intonasiyanın rolu, mətnin pragmatik və kommunikativ aspektləri, publisistik mətnlərin struktur-semantik və funksional xarakteri, mətn kateqoriyaları, abzas və periodun forma, məzmun və mahiyyəti, eləcə də cümlənin determinat üzvləri tədqiq olunur.

© AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2023

NADİR MƏMMƏDLİ,
filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Baş direktoru

NİTQDƏ MƏTNLƏRİN MƏNTİQİ-SEMANTİK BÜTÖVLÜYÜ NORMASI

Sintaktik norma uzun müddət söz birləşməsi və cümlə anlayışlarından kənara çıxıb bilməmişdir. Hətta Azərbaycan dilçiliyində struktur baxımından bütöv təşkil edən struktur birləşmələr də cümlə kimi qəbul edilmişdir. Lakin “bitmiş bir fikir bildirən” tərifindən hiss olunur ki, bir cümlə müəyyən fikir bitkinliyi ifadə edə bilmir; cümlə fikir zəncirinin çox kiçik bir predikativ halqasıdır. Bu naqislik sintaksisin yeni bir bölümünün ortaya çıxmasına səbəb yaratdı – *mətn dilçiliyi*. Məlum oldu ki, cümlə sintaksisin son yox, mətn sisteminin orta vahididir. Mətn cümlələr ardıcılığının məntiqi-semantik bütövüdür. “Azərbaycan dilində də nitqin ən böyük vahidi mətndir. Və mətnin ən sadə, ən ümumi forması sintaktik bütöv hesab olunur”¹. Sintaktik bütövün əsas xüsusiyyətləri məzmun vahidliyi, məna vəhdəti, bütövlük, struktur qapalılıq, komponentlərin qarşılıqlı münasibətində meydana çıxan əlaqə üsulları, əlaqə üsullarının mürəkkəb cümləyə nisbətən dərinliyi, çoxtərəfliyi və sinonimlərə dəyişmə imkanlarının olmasıdır². Cümlələr birliyinin də vahid bütöv yaratmasında bir prinsip var – mətn özünəməxsus, təşkilədi vahidlərə bölünməyən, frazafövqü, yalnız özünə bərabər olan bir bütöv kimi təzahür edir. Mətnin bütövlüyü dedikdə, onun məzmun vahidliyi, məna vəhdəti, komponentlərin qarşılıqlı münasibətində yaranan əlaqə üsulları, əlaqə üsullarının dərinliyi və çoxtərəfliyi, məndaxili qrammatik və leksik vahidlərin nisbi müstəqilliyi, açar söz və cümlələrin varlığı, onların rəngarəng vasitələrlə dəyişmə resurslarının olması nəzərdə tutulur³. “Mətn müxtəlif dil hərəkətlərinin düz xətt boyunca ardıcıl düzülüşüdür. Mətnə kommunikativ bitkinlik əsas şərt-

¹ Cəfərov N., Mərdanova S., Qəribli A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı. “Şərq-Qərb”, 2018, s.237

² Yəne orada, s.237

³ Kazımov İ. Fonetikadan mətnə doğru. Türk dillərinin müqayisəli sintaksisi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.542.

dir. Onun qurulması təkcə qrammatik qaydalara deyil, həmçinin məntiqi-semantik qayda və prinsiplərə əsaslanır. Ona görə də çox düzgün qeyd edirlər ki, mətn yetərli ölçüdə daxili enerji ehtiva edən, həmin enerji əsasında təşəkkül tapan, öz-özünə inkişaf edən və etdirilən və sözün tam mənasında mədəniyyətlə qidalanan bir prosesdir¹. Ə.Cavadov mətnə belə tərif verir: “Zəncirvari daxili ardıcılıqla sıralanan, müvafiq qəlibdə nizamlanan, xüsusi avaz və ahənglə bir-birinə bağlanan mürəkkəb sintaktik parçalar mətn adlanır². “Mətn funksional-linqvistik baxımdan yanaşma mətnin dildə mövcud olan vahidlərdən müəllifin nəzərdə tutduğu fikirlərə uyğun olanları, baxışlarını və dünyagörüşünü əks etdirənləri seçərək təqdim etməsinə əsaslanır³.”

Mətn sosial və intellektual özünüifadənin göstəricisi olmaqla, ünsiyyətin gerçəkləşməsində məlumatvermə, təsirgöstərmə məqsədi daşıyır, davranış və hərəkətləri əks etdirir. Məna strukturuna, mövzu və məzmununa görə mətnin müxtəlif növləri vardır: elmi, bədii, publisistik, epistolvar və s. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü dil yaruslarında üç əsas funksiya daşıyır: məlumatötürmə, yeni fikri formalaşdırma, yaddaş mədəniyyəti. Bütövlük mətnlə ünsiyyətin qovuşğundan yaranır. Mətn diskursun genişlənmiş forması, sosial, siyasi, mədəni, ideoloji determinant yox, proses kimi dərk edilməlidir. Mətn müəyyən başlığa və məqsədyönlüyə, praqmatik məqama malik olan qrammatik, leksik, məntiqi, üslubi əlaqələr və bir neçə xüsusi vahidlər vasitəsilə birləşmiş və ədəbi dildəki nitqi təşkil edən dil işarələrinin qayda və yazılı birliyidir.⁴ Yəni, mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü mətn daxili formal-struktur, funksional kommunikativ əlaqələrdən asılıdır. Q.Kazımova görə, mətn möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir⁵. Cümlə tipləri və onların daşdığı məna yükü təsadüfi yox, bir məna ətrafında əlaqələndir. Mənanın açılmasında kontekstin, mətnin üslubi bütövlüyünün təşkil edən sinonimlərin əhəmiyyətli rolu var.

¹ Musayev M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, “Mütərcim”, 2011, s.274.

² Бабенко Л.Филологический анализ текста. М., Академический проект, 2004, с.12.

³ Cavadov Ə. Mətn və cümlədə sözlərin sırası. //Azərbaycan SSR EA-nın “Xəbərlər”i, 1973, №4, s.5

⁴ Вах;Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования.М., Наука, 1981, с.87.

⁵ Kazımova Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. V c. Bakı, “Nurlan”, 2008, s.432

Mətn həm də psixolinqvistik anlayışdır, danışanın ağı dedikləri ilə üst-üstə düşməsi kimi dərk edilir. İnsanın əhatə dairəsi, gerçək aləmlə əlaqəsi şüurunda formalaşır və cümlələr vasitəsilə reallaşır. Mətni insan yaratdığı üçün təfəkkür prosesində şüur faktına çevrilir, nitqdə cümlələrlə təzahür edir və mətn konkret məntiqi-semantik göstəricilərlə xarakterizə olunur. Semantik əlaqələrin xüsusiyyəti linqvistik və psixologiyanın təməlləri ilə müəyyənləşir. Dərketmənin minimal vahidi gerçəklik elementidir. Gerçəklik elementi dedikdə, obyektiv aləmdə real şəkildə mövcud olan və ya mövcud olduğu qəbul edilən əşya, varlıq və hadisələr, anlayış, norma və prinsiplər, həmçinin onların real və ya təsəvvür olunan əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət və hərəkətləri nəzərdə tutulur. “Gerçəklik elementinin hiss orqanlarına təsiri ilə intellekt obrazı yaranaraq baş beyində mühafizə edilir və əks etdirdiyi gerçəklik elementinə ekvivalent olur”¹. Burada bədii həqiqəti adı həqiqətdən fərqləndirmək lazımdır; bədii həqiqət mətnə sintaktik əlvanlıq – emosionallıq, obrazlıq, ritm, melodiya, ahəngdarlıq, dinamizm, gözəllik gətirir. Mətni təşkil edən bədii informasiyalı cümlələr adı danışdığı cümlələrindən fərqli, orijinal biçimdə olur. Burada mürəkkəb sintaktik bütövlərin üslubi-poetik rolunu, mikromətnin təqdim etmə ustalığı da qeyd edilməlidir.

Mətn struktur, kompozisiya, qrammatik-kommunikativ tamlıq, məna bütövlüyüdür. Məna, nitq parçası mətnə müəyyən maddi işarə ilə reallaşır. Mətn müxtəlif semantik tiplərə, abzaslara bölünmək imkanına malikdir. Bu, mətnin subyektiv bölməsidir və müəllifin yanaşması ilə bağlıdır. Abzas həmçinin semantik-üslubi kateqoriyadır, konkret desək, sintaktik bütövün quruluş formasıdır. Abzasın əvvəlində mövzu haqqında məlumat verilir, mövzunun inkişaf xəttində mətnin mənası aydınlaşır, sonda sintaktik bütöv formalaşır. Mətnlərdə vizual məntiqi-semantik struktur bütövlüyünü meydana çıxarmaq üçün hər bir cümlə semantik analizdən keçməlidir. Bu zaman mətnin – abzasların ümumi funksional istiqamətləri, məna bağlılığı müəyyənləşir.

Mətn komponentləri arasındakı zəncirvari məntiqi əlaqə iki qrupa ayrılır: formalaşmış və formalaşmamış. “Mətn tora düşüb blokda bütövləşir, linqvistik kateqoriyalı əlamətlərini (əlaqəlik, bütövlük, müəllif niyyətinə görə bitkinlik) həmin blokda tapır. Üslubi tərtibat və ekstra-

¹ Əsgərov M. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları/”Tədqiqələr”, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2003, №4, s.39.

lingvistik işarələr (tematik məzmun, əsərin mənası), müəllifin fikri (üslubi funksiyası, adresata münasibəti), dünyagörüşü, mətnin yarandığı şərait (onun yazılmasının vəziyyəti, mühiti) mətnə dil vahidlərinin seçilməsinə, təşkilinə təsir edən faktorlar kimi çıxış edir”¹.

Bölünməzlik mətnin əsas əlamətlərindən biridir, əslində tərkib hissələri arasına başqa elementlər yerləşdirmək mümkün olmadığı üçün bütövlük deməkdir. Bu bir sıra keyfiyyətlərlə şərtlənir: bağlılıq, qapalılıq, bitkinlik, tamlıq, mükəmməllik, əlaqəlik, rabitəlik, konseptual informasiya və asılılıq. Mətn sintaksisində əsas məsələ bağlılıq, əlaqəlik, qapalılıqdır. Mətn onu təşkil edən cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsi, bağlılığı əsasında formalaşır; qrammatik, yəni sintaktik bağlılıqla yanaşı, məna, yəni məntiqi-semantik bağlılığın mətn komponentləri arasında funksional əhəmiyyəti vardır². Bitkinliyi zaman informasiyası tamamlayır, rabitəlilik mətnin müxtəlif hissələri arasında bağlılıq yaradır, bağlılıq kommunikativ funksiya yerinə yetirir – mövzu mətn boyu davam edir.

Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü şərtləndirən formal amillərdən biri leksik və qrammatik vasitələrdir. Ayrı-ayrı müstəqil cümlələr məntiqi, leksik-qrammatik səviyyədə birləşir, aktual üzvlənmə səviyyəsində tamamlanır və sintaktik bütöv əmələ gətirir. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünün komponentləri – cümlələr kommunikasiya və təfəkkür aktına daxildirlər; cümlə yalnız sintaktik bütövün tərkibində leksik-qrammatik cəhətdən tam formalaşır və bitmiş bir fikir ifadə edir. Təktərkibli və cüttərkibli, müxtəsər və geniş, tabeli və tabesiz, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr sintaktik bütövlərin tərkibində işlənirlər.

Mətni, həmçinin dil vahidlərini aktuallaşdıran sözlərin komponentləri və onlarda əks olunmuş müxtəlif tipli birliklər yaradır. Onlardan biri də təkrarlardır. Mətnin quruluşunda eyni sözün müxtəlif şəkildə təkrarı məntiqi-semantik bütöv yaradan funksiya daşıyır və məlumatları hissələrə bölməyə imkan verir. Təkrarlar qrammatik məna yox, üslubi ekspressivlik, mənanı gücləndirmək məqsədi daşıyır, intensivlik yaradırlar. Xüsusilə diskursda cümlələrin strukturunu və əlaqələrini reallaşdıran ən mühüm vasitələrdən biridirlər. Təkrarlarda daxili üzv olmadığı

¹ Bəyzadə Q. “Kitabi-Dədə Qorqud dastanları”nda frazafövqü vahidlərin antisinasiyası. Bakı, “Nurlan”, 2000, s.147-148

² Bax: Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, “Nurlan”, 2008, s.447-

üçün burada ixtisar aparmaq nitqin təsirliyini azalda bilər. Daxili üzvü təşkil edən təkrarlar mənacə eynidirlər. Qrammatik diferensasiyaya görə təkrarları ixtisar yox, sinonimlər ilə əvəz etmək olar. Təkrarlar üzvlənmədiyi üçün bütövlükdə bir cümlə üzvü kimi çıxış edirlər. Nitqdə təkrarlar kateqorial yox, sintaktik səciyyə daşıyırlar, eyni formal qrammatik vahidin eyni məzmun ifadə edə bilməsi milli dil üslubiyatı üçün olduqca maraqlı məsələdir; “təkrar olunan element mətn daxilində aparıcı bir xətt kimi seçilir və daha çox yadda qalır”¹. Təkrar mətn səviyyəsində cümlənin bitkinliyinin işarəsi olmaq funksiyasını yerinə yetirir.

Monoloji və dialoji mətnlərdə məntiqi-semantik səciyyəni araşdırarkən morfoloji və sintaktik normalara diqqət yönəlir, sintaktik bütövlər arasında əlaqə formaları üzə çıxır. Bu əlaqə formaları aşağıdakılardır: eynizamanlıq, qarşılaşdırma, ardıcılıq, səbəb-nəticə, sadalama, müqayisə, aydınlaşdırma. Monoloji mətnlər mikromətnlərdir. Mikromətnlər nə qədər kiçik həcmli olsalar da, onlarda fikir bitkinliyi əsasdır. Mikromətnlərdə intonasiya və morfoloji vasitələr bütövlük yaradır. İntonasiya mikromətnlərdə həm də aydınlaşdırıcı səciyyə daşıyır. Məna qırılmaları komponentlər arasında ayırıcı vasitələrdir, onlar mətn hissələrindəki məzmunu fərqləndirirlər. Abzaslarda fikirlər bir-birinə zidd ola bilər, bütövü formalaşdırmaq üçün mətn komponentlərini əlaqələndirmək, mətnin rabitəliyini təmin etmək lazımdır. Sintaktik bütövlər mikromətn daxilində həm formal, həm də məntiqi-semantik baxımdan möhkəm əlaqələnmə sisteminə malikdir. Makromətn məhz əlaqəlik funksiyası ilə bütövlük qazanır və bitkin informasiya yükü daşıyır². Deməli, dildə səviyyə iyerarxiyasının ən yüksək və sərbəst vahidi cümlə yox, mətnidir.

Şifahi mətnin əsas vahidləri fəvqəlfraza birləşmələri və söyləmədir. Fəvqəlfraza vahid məna ilə bir-birinə bağlanmış, özündə bitmiş kommunikasiya elementlərini ehtiva edən iki və daha artıq müstəqil cümlədir, müəyyən məna ifadə edən nitq vahidlərindən – söyləmələrdən düzəlir. Hər cümlə söyləmə sayılsa da, mətnin hissələrə bölünmüş tərkibini təşkil edən cümlələrə söyləmə demək olmaz. Mətni təşkil edən cümlələr bir mövzu ətrafında birləşirlər, mövzunun dəyişməsi fəvqəlfraza bir-

¹ Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. V c. Bakı, “Nurlan”, 2008, s.468

² Abdullayev K. , Məmmədov A., Musayev M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, “Mütərcim”, 2012, s.213

ləşmələrinin və kommunikativ ardıcılığın yenilənməsidir. Mətn kommunikativ vahidləri, sözləmləri elə qovuşdurur ki, sözləmlər özündən əvvəlki informasiyanı tamamlayır. Aktual üzvlənmə funksional-kommunikativ aspekti ilə nitq prosesində cümlənin mövqeyini təyin edir, intonasiya və söz sırası bir-birini tamamlayır. Bu prosesdə cümlə iki qismə ayrılır: *tema* və *rema*. Tema cümlənin nitq prosesində reallaşması zamanı dinləyicinin məlumatı olan hissədir, yüksək intonasiya və temple ifadə olunur¹. Rema isə yeni verilən məlumatdır, dinləyici üçün eşitmədiyi informasiya olduğu üçün yavaş temple müşayiət olunur. “Temanın tələffüzü zamanı, başqa sözlə, cümlənin əvvəlində ton yüksəlir, informasiyanın emosiya ilə ötürülməsi vurğu altına düşür, rema isə həm cümlə vurğusunu, həm də tonun azalmasını öz üzərinə götürür”. Rema bir neçə cümlədən ibarət olduqda, cümlə vurğusu sonuncuya düşür. Emosiya ümumi inkişaf, dialektika qanunlarına əsaslanır. Onları üç qrupda birləşdirmək olar: vəziyyət, münasibət və qarşılıqlı təsir, yaxud emosional vəziyyəti səciyyələndirən yönəlməyən emosiyalar, yönələn emosiyalar və nitqdə emosiyanın təzahürü.

Sintaksisdə dilin sistemliliyi sintaktik modellər, konstruksiyalar, vahidlərlə təzahür edir. Sintaktik vahidlər, fiqurlar daha çox kommunikasiya, nitq fəaliyyəti ilə bağlıdır – nitq faktlarıdır. Dil və nitqin dialektik əlaqəsi semantik bütövlüyü təmin edən vasitələri aşkarlayır. Burada anomalialar – standart normalardan yayınmalar da özünü göstərir. Sintaktik fiqurların üzvi hissələri bir məqsədə yönələrək motivləşir. Morfemlərin, sözlərin semantik tutumu, müvafiq birləşməsi və sıralanması mətnin məntiqi-semantik karkasını yaradır. Mürəkkəb sintaktik bütöv semantik-struktur, məntiqi-semantik zənginliyə malikdir. Mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki yığılı, toplusu yox, onların müvafiq keyfiyyət və kəmiyyətlə məna və məzmun baxımından meydana çıxan qanunauyğun nəticəsidir.

Formal-qrammatik üzvlənmə müəyyən bir fikir materialı ilə bağlıdır, məhz aktuallaşma sayəsində məqsədə yönəldilir; semantik üzvlənmədə cümlə ayrıca mövcud deyildir, nəyinsə sonu, nəyinsə başlanğıcıdır. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən vasitələr əlaqəlik, inteqrativlik, koheziya, koherentlikdir. Əlaqəlik fikir birliyi, zəncirvari halqaları, inteqrativlik bölünməzlik, birliyi, koheziya sin-

¹Ковтунова И. Поэтический синтаксис. М., 1986,с.30

taqmatik bağlılığı, koherentlik qrammatik elementlərin vəhdətindən yaranan bütövlüyü ehtiva edir. Bütün bunlar vahid struktur kimi xarakterizə olunur. Mətnin məzmun problemi məntiqilikdən bütövlüyə doğru(!) prinsipi ilə həll olunur və mətni məntiqi-semantik cəhətdən formalaşdırır. Bu formalaşma müxtəlif vahidlərlə təmin edilir: tematika, konseptuallıq, modallıq; “bunlar əlahiddə deyil, nitq prosesində dil vahidlərindən əmələ gəlirlər”¹. Tematik vahidlər mətndə məlum olanı əks etdirir, məlumatı genişləndirir, yeni məlumat üçün zəmin yaradır, onun informasiya strukturunu formalaşdırır. Konseptual vahidlər mətnin məzmununu təsəvvürə gətirir. Modal mətnlər mətndə ifadə olunan fikri fəlsəfi-məntiqi baxımdan təsdiq və inkar şəklində formalaşdırır. Mətndə modal məzmun həm qrammatik – morfoloji, həm leksik – modal vahidlər, həm də fonetik – intonasiya vasitələri ilə gerçəkləşir.

Mətndə cümlələrin əlaqələnmə imkanları konkret nitq şəraitində təfəkkürdə abstraktlaşma meyli ilə bağlıdır. Ümumiləşdirmə nəticəsi kimi cümlə işarə formasında əlaqələnir, bu əlaqələnmənin yaratdığı məntiqi-assosiativ uyğunluq dilin semantik yarusunun özünəməxsusluğudur. Mətndə cümlələr məntiqi-semantik əlamətlər toplusudur; bu əlamətlərin dinamikliyi sayəsində cümlələr ünsiyyət prosesində çevikləşir, nitq şəraitinə, məqsəd və vəzifəsinə uyğun olaraq aktivləşir, yaxud passivləşir, nəticədə məntiqi-semantik bütövlük yaranır.

Fikirdən nitqin reallaşmasına doğru gedən proses – nitq mədəniyyətinin yaranması, anlaşılması qrammatik norma ilə sıx bağlıdır. Nitqin əsas funksiyası kommunikativlikdir, məhz qrammatik normalar nitq fəaliyyətində bacarığa çevrilir – lazımi söz və söz birləşməsi seçilir, onların arasında düzgün qrammatik fasilə yaranır, müvafiq cümlə qurulur, nitq fəaliyyəti modelləri yaranır.

¹ Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, “Nurlan”, 2003, s.181

QƏZƏNFƏR KAZIMOV,
filologiya elmləri doktoru, professor

MƏTN SİNTAKSİSİ. **MƏTN VƏ ONUN DAXİLİ VAHİDLƏRİ**

Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlə bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Cümlə onu əhatə edən cümlələr birliyində, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilər. Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur.

Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətnin təşkil mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik proqressiya ilə bağlıdır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra dil problemlərinin həllinə kömək edir, dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı üzə çıxarır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni öyrənməklə məhdudlaşmır. Yeni dövrdə mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri onun əsas tədqiq obyektinə çevrilmişdir.

M ə t n (ərəb mənşəli olub, rusca текст, yunanca *textum* - birləşmə sözüə uyğundur) - möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir. *Mətn* sözü bir dilçilik termini kimi, müxtəlif mənalarda başa düşülür - dilçilik tədqiqatlarında iki növə - mikro və makromətnlərə ayrılır.

M a k r o m ə t n l ə r - mənası, məqsədi, strukturu, kompozisiyası, qrammatik və kommunikativ bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birliyidir, geniş mətnlərdir. Kiçik bir miniatür də, bir mənsur şeir də, bir hekayə də, bir povest də, bir roman da bütövlükdə makromətn hesab olunur. M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” povesti də, S.Rəhimovun “Şamo” romanı da müstəqil makromətnlərdir. Makromətnlər həmişə dilçilik tədqiqatının obyektli olmuşdur. Dilçilik dünyaya göz açdığı ilk gündən öz işini makromətnlər üzərində qurmuşdur. Biz hazırkı dövrdə də dilimizin fonetik sistemini, lüğət tərkibini, morfoloji və sintaktik quruluşunu, üslubi imkanlarını öyrənmək üçün makromətnlərə müraciət edir, fikrimizi “Kitabi-Dədə Qorqud”dan, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə. Haq-

verdiyev, C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rüstəm, S.Rəhimov, M.İbrahimov, H.Mehdi, B. Vahabzadə, İ.Hüseynov və b. görkəmli söz ustalarının əsərlərindən gətirdiyimiz dil faktları üzərində qurur, əsaslandırırıq.

Mikromətnlər - mətn dilçiliyinin spesifik tədqiqat obyektidir. Əslində, “mikromətn” termini də müxtəlif mənalarda başa düşülür. Bu sözün mətn dilçiliyinə qədərki mənası hamıya məlum və aydındır: təhlil, tədqiq üçün seçilən bir və ya bir neçə cümlə mənasındadır. Lakin mətn sintaksisində nəzərdə tutulan mikromətn xüsusi səciyyəvi əlamətləri olan linqvistik vahiddir və bu cəhətdən cari təhlil üçün seçilən hər hansı cümlələrdən, kiçik mətn parçalarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Mikromətn bu sonrakı mənada **s i n t a k t i k b ü t ö v l ə r ə** uyğundur.

Mətn sintaksisi və aktual üzvlənmə problemləri keçən əsrdən dilçilik tədqiqatına daxil olsa da, mətnin qurulma texnikası, kommunikativ funksiyası faktik olaraq, XX əsrin ortalarından tədqiqat meydanını genişləndirmişdir. Yaşı az olduğu üçün gətirdiyi saysız-hesabsız yeni terminlərin bir çoxu sinonim xarakterdədir və sinonim cərgənin dominant üzvü hələ də tam sabitləşməmiş, öz ekvivalentlərini tam sıxışdırmamışdır. Odur ki bu sahənin tədqiqatçıları “mikromətn” termini ilə yanaşı və həmin terminə sinonim kimi, “sintaktik bütövlər”, “mürəkkəb sintaktik bütövlər”, “period”, “abzas”, “diskurs”, “frazafövqi vahid”, “prozaik bəndlər”, “tekst” və s. terminlərdən istifadə edirlər.¹

“Makromətn”, “mikromətn” və ümumiyyətlə, “mətn” termininin mənası ümumi və yaygın olduğundan mətn sintaksisinin tədqiqat obyektini üçün xüsusi ad seçmə meylli güclüdür və yuxarıda qeyd etdiyimiz termin müvazilikləri də müxtəlif dilçilər tərəfindən həmin meyllə əlaqədar yaradılmışdır. Çünki mətn sintaksisinin tədqiq obyektini olan mikromətnlərin real səciyyəvi əlamətləri vardır.

Müşahidə olunur ki, qeyd etdiyimiz terminlər içərisində tədrisən **s i n t a k t i k b ü t ö v l ə r** termini üstünlük qazanmaqdadır. Digər terminlər isə bir qədər fərqli anlayışların ifadəçisinə çevrilməkdədir. Ona görə də onların sintaktik bütövlərlə ortaqlı cəhətləri ilə yanaşı, fərqləri də müəyyənləşməkdədir.

Sintaktik bütövlər mətn sintaksisinin xüsusiləşmiş tədqiq obyektidir və mahiyyət etibarilə “mikromətn” termini ilə sinonimdir.

Sintaktik bütöv - əlaqəli nitqin (mətnin) cümlədən böyük

¹Bəyzadə Q.M. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər. I c., Bakı: 999, s.121-126.

elə bir bitkin mənalı parçasıdır ki, onu bir daha bitkin mənalı mətnlərə ayırmaq olmaz. Bu cəhətdən sintaktik bütövlər morfemləri xatırladır. Morfem dilin bir daha mənalı vahidlərə parçalana bilməyən ən kiçik mənalı vahidləri olduğu kimi, sintaktik bütövlər də mətnin bir daha bitkin mənalı mətnlərə bölünə bilməyən ən kiçik mənalı parçasıdır.

Makromətnlər m i k r o t e m a l a r silsiləsi əsasında formalaşır və əsərin həcmindən asılı olaraq, saysız mikrotemaların ustalıqla əlaqələndirilməsi yolu ilə əsas temanı oxucuya çatdırır. Bu cəhətdən makromətn bir-birinə keçirilmiş tor şəbəkələr kimidir. Hər bir sintaktik bütöv isə ayrıca bir m i k r o t e m a üzərində qurulur. Yəni hər bir sintaktik bütövün özünün mikroteması olur. Həmin mikrotemalar birləşərək makromətnin yaranmasına səbəb olur. Ona görə də təhlil üçün lazım olan hər bir sintaktik bütöv (mikromətn) makromətn içərisindən seçilib çıxarılır. Deməli, sintaktik bütövlər (mikromətnlər) makromətnlərin hissələridir.

Bir mikrotema üzərində qurulmuş sintaktik bütövü əmələ gətirən cümlələr üç cəhətdən - semantik, struktur və üslubi cəhətlərdən formalaşır. Ona görə də sintaktik bütövlərin sərhədini müəyyənləşdirərkən onların semantik, quruluş və üslubi bütövlüyünə diqqət yetirmək lazım gəlir.

Mətnin semantik bütövlüyü mikrotemanın şərhli ustalığı ilə bağlıdır. **Mikrotemanın şərhli başlanğıc, inkişaf və nəticə**dən ibarət üç mərhələdə başa çatır. Başlanğıc mərhələdə tema haqqında ümumi məlumat verilir; ikinci mərhələdə (inkişaf) tema şərh edilir; üçüncü mərhələdə ümumiləşdirilir və yekunlaşdırılır. Bundan sonra yeni mikrotemaya, deməli, yeni sintaktik bütövhə keçilir. Məsələn: İndi sənə kimdən danışım, Kamırخان qaridan.

Qarabağda bir adamın çox yaşlı olduğunu bildirmək istəyəndə zərəfatla deyərdilər: "Fıllankəs Nadiri taxtda görüb". Amma Kamırخان qarı, doğrudan da, Nadiri taxtda görmüşdü, yəni Nadir şah Qarabağa hücum eləyəndə o, nişanlı qız imiş. Amma mən Kamırخانı görəndə qarı o qədər qocalmışdı ki, balacalanıb olmuşdu bir tikə, gözləri də olmuşdu noxud boyda.

Kamırخان qarığıl Güney Güzdek kəndində olurdular... (İ.Əfəndiyev) Birinci cümlə makromətnin ən müstəqil və ən ümumi cümlələrinəndir. Bu cümlənin məzmununu bir sintaktik bütövdə açmaq olmaz.

Həmin cümlənin məzmununu tam açmaq üçün Kamırخان qarının

yaşadığı yer, zaman, qarının əri, ailəsi, övladları, zahiri və daxili aləmi, yaşı, gəncliyi, dostları və düşmənləri, mübarizə üsulları və s. barədə məlumat vermək lazımdır. Ona görə də yuxarıdakı mətnin ilk cümləsi ən ümumi və müstəqil cümlə olub, silsilə sintaktik bütövlərlə çözlə-çözülə açılmalıdır. Həmin cümlədən sonra gələn mətn son cümləyə qədər bir sintaktik bütövdən ibarətdir və bir mikrotəma üzərində qurulmuşdur. Mikrotəmada əsas məqsəd Kamırخان qarının çox yaşlı bir qadın olduğunu şərh etməkdir. Ona görə də üç cümlədən ibarət olan bu sintaktik bütövdə qarının yaşlı olduğunu bildirmək üçün “Nadiri taxtda görüb”, “çox yaşlı”, “doğrudan da, Nadiri taxtda görüb”, “Nadir Qarabağa hücum eləyəndə (əsr yarım əvvəl) nişanlı qız imiş”, “o qədər qocalmışdı ki”, “olmuşdu bir tikə”, “gözləri noxud boyda” kimi ifadə və cümlələr işlədilmiş, mikromətn qarının çox qoca və yaşlı olduğunun təsviri üzərində qurulmuşdur. Birinci cümlə (*Qarabağda bir adamın çox yaşlı olduğunu bildirmək istəyəndə zarafatla deyərdilər: “Filankəs Nadiri taxtda görüb”*) başlanğıcdır, cümlədə çoxyaşlılığa xalqın münasibəti barədə məlumat verilir. İkinci cümlədə qarının həqiqətən çox yaşlı olduğu, həqiqətən Nadiri taxtda gördüyü, o zaman (əsr yarım əvvəl) onun nişanlı qız olduğu göstərilir və tema inkişaf etdirilir. Son cümlə nəticədir, yekundur: yaşın çoxluğundan qarının bir tikə, gözlərinin noxud boyda olması tema haqqında məlumatı sona çatdırır. Bu üç cümlə “yaşlılıq”, “yaşın çoxluğu” mikrotəması ətrafında birləşmiş bir sintaktik bütövdür. Verdiyimiz sintaktik bütövün axırındakı cümlədən (*Kamırخان qarığıl Güney Güzdek kəndində olurdular*) aydın olur ki, müəllif “yaş” temasını bitirdikdən sonra artıq yeni mikrotəmaya - “yaşadığı yer” temasına keçmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sintaktik bütöv üç cümlədən ibarət olsa da, bu forma sintaktik bütövlər üçün standart forma deyil. Sintaktik bütövlər daha çox cümlədən, daha iri mətndən ibarət ola bilər. Bu, daha çox orta - inkişaf mərhələsinin şərhindən asılıdır. İnkişaf və yekun mərhələləri mövzudan və müəllif üslubundan asılı olaraq bir neçə cümlə ilə verildiyi kimi, daha çox cümlə ilə də verilə bilər. Sintaktik bütövü təşkil edən hər bir müstəqil cümlə özündən əvvəlkinə nə isə bir şey əlavə edir, onu zənginləşdirir və bu şəkildə mikrotəma haqqında bitkin fikir söylənmiş olur.

Sintaktik bütövlər spesifik sintaktik-semantik əlaqələrlə (zəncirvari əlaqə, paralel əlaqə) qurulur, komponentləri vahid subyektiv-modal çalara malik olur, eyni cür intonasiya ilə tələffüz edilir.

Sintaktik bütövləri diqqətlə öyrənməklə makromətnləri hərtərəfli öyrənə bilirik. Odur ki ilk növbədə sintaktik bütövlərin qurulma texnikası, sərhədləri müəyyənləşdirilməlidir; sintaktik bütövlərlə mürəkkəb sintaktik bütövlərin, abzas, period, frazafövqi vahid, diskurs, prozaik bənd və s.-in əlaqə və münasibətlərini aydınlaşdırmaq, mətn daxili semantik və struktur əlaqələri, tematik progressiya və nitqin kommunikativ funksiyasının reallaşmasında aktual üzvlənmənin rolu aydınlaşdırılmalıdır.

Sintaktik bütöv termini əvəzinə, bəzən **mürəkkəb sintaktik bütöv** termini işlədilir. Şübhəsiz, burada “mürəkkəb” sözü artıqdır. Çünki “bütöv” sözündə mürəkkəblik anlayışı vardır və “sintaktik bütöv” termini “söz birləşməsi”, “cümlə”, “mürəkkəb cümlə” terminlərinin heç biri ilə qarışmadan bunların hamısından fərqli - yuxarı sintaktik quruluşu heç bir dolaşılığa səbəb olmadan səlis şəkildə ifadə edir. Mürəkkəb sintaktik bütöv bir neçə sintaktik bütövün birliyindən ibarət ola bilər.

Bəzən sintaktik bütövlə **abzas** (almanca *Absatz* – başlanğıc sətirdə çəkilmə; sintaktik bütöv) eyniləşdirilir. Çünki abzasla sintaktik bütövlər arasında həqiqətən uyğunluq vardır. Əksərən bir mikrotəma bir abzas daxilində - bir abzasda verilir və bu hal abzasla sintaktik bütövü həcm etibarilə bərabərləşdirir. Məsələn:

Səvindik pəncərənin gözünə çatmışdı. Əyilib deşikdən baxanda qız, onun stolunun üstü görünürdü. Əyilmədən, dik baxsa, şüşə arxasından onu da, ondan başqa oradakı iki həkimi, başqa bir qeydçini də seyr etmək mümkündürdü (S.Əhmədov).

Bu mətn bir sintaktik bütövdən və bir abzasdan ibarətdir. Lakin bədii əsərlərdə heç də həmişə bir abzas bir sintaktik bütövə uyğun gəlmir. Bəzən bir sintaktik bütöv bir neçə abzasda və ya bir abzasda bir neçə sintaktik bütöv verilir (bunlardan ikincisi bədii dil üçün daha xarakterikdir). Birinci hal müəllifin üslub qüsuru, ikinci hal üslub səlisliyi ilə izah oluna bilər.

Abzaslar arasında fasilə daha böyük olur. Ona görə də bir abzasın bir neçə əlaqəli sintaktik bütövü özündə birləşdirməsi təbii sayıla bilər.

Bu cür abzasları (iki və daha artıq sintaktik bütövü özündə birləşdirən abzasları) “mürəkkəb sintaktik bütöv” adlandırmaq olar. Abzaslara yalnız texniki vasitə, mətbəə işarəsi, üslubi kateqoriya kimi baxmaq olmaz. Abzaslarda da fikir bitkinliyi olur.

Sintaktik bütövlər bəzən *p e r i o d l a* (yunanca *periodos* - da-irəvi fırlanma) eyniləşdirilir. Periodla sintaktik bütövlər arasında da yaxınlıq vardır. Bir sintaktik bütöv bir period şəklində ifadə oluna bilər. Fərqləri burasındadır ki, sintaktik bütövlər sağ tərəfdən açıq qalır, lakin period sağ tərəfdən başlanğıc cümlə ilə (və ya ona uyğun sözlə, ifadə və cümlə ilə) qapanmış olur. Məsələn:

Mən yazın qoxusunu gətirən adi bir küləyin əsməsindən ürək dolusu sevinərdim. Uşaq olsam da, sevinərdim. Mən pəncərələrin altında dayanıb, evlərdən gələn laylay səsinə qulaq asardım. Axşamçağları günəş dağların dalına çəkildə xəlvət bir yerdə dayanıb, göylərin ətəyinə səpələnmiş qırmızı buludlara baxar, xəyala gedərdim. Səhər yerimdən durub həyatımızda bircə gül açıldığını görəndə, ürək dolusu sevinərdim. (Ə.Əylisli)

“Yazın gəlişindən doğan uşaq sevinci” adlandırılı bilən bu mətn bir mikrotəma üzərində qurulmuş bir sintaktik bütövdən ibarətdir. Bu sintaktik bütöv period şəklindədir: *sevinərdim* sözləri ilə başlayıb həmin sözlə qapanmış, bir növ qapalı dairə yaranmışdır. Sintaktik bütövlərdə bu dairə qapanmaya da bilər, mikrotəma haqqında ümumiləşdirici söz deyilib yeni temaya keçilir.

Period adətən böyük olur, bir neçə sintaktik bütövü özündə birləşdirdikdən sonra dairə qapanır. Göründüyü kimi, periodun formalaşmasında təkrarların rolu daha çox olur. Yalnız müstəqil leksik vahidlər, söz birləşmələri, ifadə və cümlələr deyil, ara sözlər, xitablar, nidalar da dairəvi qapanmaya səbəb olur.

Bəzi alimlərin fikrinə görə, periodun təşəkkülündə *frazafövqi vahidlərin* rolu daha böyükdür. Frazafövqi vahidlər haqqında fikirlər daha çox mübahisə doğurur. Frazafövqi vahidlər bəzən mətnlə, abzasla (və ya abzasın bir hissəsi ilə), sintaktik bütövlə, aktual üzvlənmə ilə əlaqədar ayrılan hissə, nitq seqmenti və s. ilə eyniləşdirilir. Bəzilərinin fikrinə görə, frazafövqi vahidlərin vahid forması yoxdur, fonem şəklində də çıxış edə bilər, morfem, leksem, söz birləşməsi, cümlə və hətta sintaktik bütöv şəklində də. V.S.Yurçenkonun dediyi bir fikri xatırla-

saq, - "Təfəkkür vahidi hökm, dil vahidi cümlə, nitq vahidi isə məlumdur ki, fraza adlanır" - məsələyə aydınlıq gətirmək olar. Frazalar bir səsədən, bir morfemdən, bir leksemdən, sintaqmdan, söyləmədən ibarət ola bilər, lakin sintaktik bütövdən ibarət ola bilməz. Bəlkə də ola bilər, lakin o daha frazafövqi vahid ola bilməz, sadəcə frazalar toplusundan ibarət olar. Frazafövqi vahid isə frazalar fəvqündə dayanan frazadan ibarət olmalıdır. Elə buna görə də bir çoxları qeyd edirlər ki, frazafövqi vahid yalnız cümlələr əhatəsində özünü doğrulda bilər.

Bütün bunlardan aydın olur ki, frazafövqi vahidi sintaktik bütövə (abzasa, perioda və s.) bərabər tutmaq olmaz. O, mətn yaradan, fikir nüvəsini təşkil edən səsədən, sözdən, ifadədən, söyləmədən ibarət nitq vahidi, mətnin daxili komponentlərindən ən çox nəzərə çarpanı, aparıcısıdır.

Sintaktik bütövün (və ümumiyyətlə, mətnin) forma-quruluş cəhəti onun leksik tərkibi, qrammatik cəhətdən necə formalaşması, mətnin komponentlərinin hansı vasitə və üsullarla əlaqələnməsi, prosodik vasitələr (intonasiya, fasilə, vurğu) və s.-dən asılıdır. Mətnin qurulması, formalaşması üçün semantik cəhətlə yanaşı, onun komponentləri qrammatik cəhətdən də bir-biri ilə əlaqələnməlidir.

MƏTNİN KOMPOZİTİVİ VƏ SƏRHƏDLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Mətnin **komponentləri** dedikdə, onun tərkibinə daxil olan cümlələr nəzərdə tutulur. Sintaktik bütövlərin tərkibində cümlələr müxtəlif vasitələrlə əlaqələnir. Şifahi nitqdə ən **universal intonasiya** yadır. Sintaktik bütöv daxilində hər bir cümlə yüksələn tonla başlayır, sonra ton tədricən alçalır və fasilə ilə kəsilir. Fasilə yazıda nöqtə və ya nöqtə hüququnda sual və nida işarələri ilə qeyd olunur. Qayda üzrə, sintaktik bütövün sonunda ayrı-ayrı cümlələr arasındakı fasiləyə nisbətən daha uzun, daha aydın fasilə olmalıdır. Lakin çox zaman bir sintaktik bütöv o birinin - özündən əvvəlkinin içərisində doğulduğundan qeyd edilən fasilə mümkün olmur.

Mətnin komponentlərini əlaqələndirən başqa vasitələr də vardır. Sintaktik bütövü təşkil edən cümlələrin xəbərlərinin əksərən zamanca uyğunluğu, əvəzlilərdən, sinonim vasitələrdən istifadə, paralel

lizm, cümlənin əvvəlində işlənərək onu mətnin əvvəlki cümlələri ilə əlaqələndirən tabesizlik və tabelilik bağlayıcıları, uyğun söz sırası, mikrotemanın təkrarlar vasitəsilə şərhli və s. belə vasitələrdəndir. Aşağıdakı sintaktik bütövə diqqət yetirək:

Gün qüruba əyilmişdi. Kirs dağının üstünə toplaşan qara buludlar bir-biri ilə vuruşan əjdahalara oxşayırdı. Amma o əjdahalarda güc, taqət qalmamışdı. Tökülən qanları özlərini və səmanı qan rənginə boyamışdı. İndi daha yavaş-yavaş, halsız-halsız bir-birlərinə ağız atır, quyruqlarını, qanadlarını uzadıb çəkir, elə bil, can verirdilər. Onların arxasında isə nəhəng bir kürədən çıxan, məcməyiyə oxşayan **günəş, elə bil, qanlı döyüşdən qorxub Kirs dağının arxasında gizlənib yaxasını qurtarmağa çalışırdı.** (F.Kərimzadə)

Günəşin qürubu mikroteması üzərində qurulmuş bu sintaktik bütöv altı sadə cümlədən ibarətdir. İlk cümlə mikrotemanın başlanğıc cümləsidir: *Gün qüruba əyilmişdi*. Ortadakı dörd cümlə mövzunun inkişafı, açılışı ilə bağlıdır. Son cümlə sintaktik bütövün nəticəsidir, onu qapayan cümlədir, çünki başqa sözlə yenə də günəşin qürubda olduğu ifadə edilmişdir. İlk cümlədən sonrakı üç cümlə vasitəsilə qürubun daha geniş və obrazlı təsviri verilmişdir: buludların sakit və yorğun hərəkəti, qan rəngi qürub əlamətləridir. Bu cümlələrdə ilk cümlədəki *gün* və *qürub* sözləri təkrar edilməsə də, qürub mənzərəsinin bu cür təsviri yalnız günəşi və qürubu yada salır. Ortadakı dördüncü cümlə də günəşin qürubu ilə əlaqədar tədricən buludların hərəkətinin ləngidiyini göstərir. Bütün cümlələrin feli xəbərləri, demək olar ki, eyni şəkildə - xəbər formasının indiki və keçmiş zamanının hekayəsindədir. Zaman uyuşmaları ilə yanaşı, sinonimlik, məcazilik də cümlələri bir-birinə bağlamışdır. Orta-inkişaf cümlələrinin birincisində qara buludlar əjdahalara bənzədilir. Buna görə də ikinci cümlədə *bulud* əvəzinə, cümlənin subyekti kimi əjdaha sözü işlədilir. *Bulud* və *əjdaha* sözləri bu məqamda sinonimləşərək sonrakı cümləni əvvəlkinə bağlayır. Bu sahədə ikinci cümlənin əvvəlində işlənmiş *amma* tabesizlik bağlayıcısının da mühüm rolu vardır. Üçüncü cümlədə batmaqda olan günəşin buludları qırmızı rəngə boyaması ilə əjdahaların vuruşmasından tökülə bilən qanlar assosasiya əsasında sonrakı cümlənin subyektinə çevrilir. Dördüncü cümlədə artıq bulud-əjdahaların adı çəkilmədən vəziyyəti təsvir edilir.

Həmin cümlənin əvvəlkinə bağlanması determinant zaman zərfliyinin (*indi* sözü) situasiya ilə bağlı köməyi vardır. Son cümlədə bütün bu prosesləri doğuran günəş *isə* bağla-yıcısının köməyi ilə yenidən ilk cümlə ilə bağlanır və mikrotəmanı yekunlaşdırır. Bir neçə cümlədə işlənmiş *elə bil* ara sözü də komponentləri əlaqələndirən vasitələrdəndir. *Gün, günəş, qürub* sözləri yalnız ilk və son cümlələrdə işlənsə də, bütün mətn günəşin qürubunun təsvirinə həsr olunmuşdur. Müəllifin üslubu elədir ki, sintaktik bütövün bütün cümlələrində üzvlər “mübtədə - xəbər”, “mübtədə zonası - xəbər zonası” şəklində sıralanmışdır.

Sintaktik bütövlərin həmişə bu şəkildə qurulması məcburi deyildir. Mətnin məzmunundan, temasından, müəllifin üslubundan, yazı manerasından, əsərin forma və janrından asılı olaraq sintaktik bütövlər başqa cür də qurula bilər. Əks sıradan, başqa zaman-növ formalarından, başqa bağlayıcı vasitələrdən istifadə oluna bilər. Hər şey mövzudan, janrdan və müəllif üslubundan asılıdır. Lakin qayda üzrə mikrotəmanın hədudları gözlənilməlidir.

Sintaktik bütövlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək bir çox hallarda çətinlik törədir. Elə düşünmək olmaz ki, hər hansı bir makro mətnədə sintaktik bütövlər ardıcıl şəkildə düzülmüşdür. Bir mikromətnin elementləri digər mətnin içərisində doğulur, mətnlər çarpazlaşır, bəzən üst-üstə düşür, ona görə də mikromətnlərin sərhədləri bəzən aydın görünür. Bəzi mikrotəmlər biriki cümlə ilə başa çatdığı halda, bəziləri bütöv səhifələrlə yer tutur, müəllif eyni mövzuya bir neçə dəfə qayıda bilər, hər dəfə mövzunu yeni çalarlarla izah edir. Mövzu mövzuya qarışır. Mövzunun da kiçiyi və tutumlusu var, müəllif istəyindən, müəllifin savad və bilik dərəcəsindən, dünyagörüşündən asılı olaraq, mövzu ilə davranmaq, onu lazımı nisbətdə şərh etmək qabiliyyəti var. Ötəri toxunmaq, ətraflı şərh etmək istəyi var. Müəllif üslubunun zəifliyi, naqisliyi və eyni zamanda kamilliyi, səlisliyi kimi məsələlər var. Buna görə də hər mətnə eyni cür baxmaqda ümumi nəticələrə gəlmək mümkün deyildir. Üslubun, janrın, bədii və elmi əsərin bəsitliyinin, kamilliyinin, dərinliyinin bu sahədə böyük əhəmiyyəti var. Bütün bunlar mikromətnin sərhədlərini dərhal görməyə imkan vermir. Elə buna görə də bir sıra dilçilər (L.Q.Fridman, M.Z.Zəkəiyev və b.) belə bir qənaətə gəlmişlər ki, mikromətnin dəqiq başlama və qurtarma sərhədi ola bil-

məz. Bir sıra dilçilər sintaktik bütövlər üçün sərhəd cızmağın vacib olmadığını bildirmişlər. Lakin bir halda ki, dilin söz birləşməsi və ya cümlə kimi, lakin onlardan böyük bir sintaktik vahidindən söhbət gedir, onun sərhədləri olmalıdır, onun nə ilə başlayıb nə ilə qurtardığı, başqa dil vahidlərindən nə ilə fərqləndiyi bilinməlidir. Bu cəhətləri nəzərə alan dilçilər sintaktik bütövlərin sərhədini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif prinsiplər irəli sürmüşlər. Bəzi alimlərin fikrinə görə, mətnin sərhədlərini fonoloji cəhətə əsasən, yəni sintaktik bütövün başa çatdığını göstərən daha aydın pauzaya əsasən müəyyənləşdirmək olar (xarici dilçilərdən V.Dressler bu fikirdə olmuşdur). Mətn sintaksisi ilə məşğul olan dilçilərdən Ə.Xəlilov sintaktik bütövün təşkilində daha böyük rolu olan mərkəzi cümləni tapıb, təhlili onun üzərində qurmağı məsləhət görmüşdür: “Mərkəzi cümlənin izahına xidmət edən (mərkəzi cümlədən həm əvvəl, həm də sonra işlənən cümlələr nəzərdə tutulur - Q. K.) cümlə və ya cümlələr qrupunun sərhədləri mürəkkəb bütövün sərhədləri ilə üst-üstə düşür”¹.

Cümlənin çərçivəli quruluşunun son elementinin mübtədə olması barədə fikrində müəllif tam haqlıdır, çünki şəxs şəkilçilərinin şəxs əvəzliliklərindən törəmiş olduğuna heç kəsdə şübhə yoxdur. Elə buna görə də müəllif yazır: “Cümlənin əvvəlində işlənən mübtədə nitq axarının hansı nöqtəsində qrammatik abstraklaşmaya məruz qalaraq təkrar olunursa (yəni cümlənin əvvəlindəki subyekt ideyası sonda şəxs şəkilçiləri ilə təkrar olunursa - Q. K.), o cümləyə nöqtə qoymaq olar”². Müəllifin fikrinə görə, hər bir cümlə başlanğıc, orta və sonluqdan ibarət olduğu, çərçivəli quruluşda olduğu kimi, hər bir mətn də bu cür başlanğıca, orta hissəyə və sonluğa malik olmalıdır və mətnin sərhədlərini bu yolla müəyyənləşdirmək mümkündür: “Mətni də eynilə cümlə kimi başlanğıc, orta və son mərhələlərə bölmək mümkündür. Mətnin başlanğıcı sanki bütün mətn quruluşunun əsas, tematik düyününə çevrilir, başqa sözlə, bu başlanğıc sanki cümlə quruluşundakı mübtədanın, yəni subyekt ideyasının yerinə yetirdiyi funksiyanı yerinə yetirir. Mətnin başlanğıcı, adətən, ümumi girişlə xarakterizə olunur ki, bu ümumi giriş də mətnin qurulması prosesi boyu tədricən konkretləşdirilir... mətnin

¹ Xəlilov Ə.Ə. Əvəzliliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, Dil, Ədəbiyyat və incəsənət seriyası, Bakı, 1969, №1, s.67

² Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, “Maarif”, 1998, s.209-210,

başlanğıc mərhələsi formal baxımdan tam və ya natamam şəkildə nitq axarında təkrar edilir”¹ yəni son cümlə (və ya cümlələrlə) tamamlanır.

K.Abdullayevin təklif etdiyi bu analogi metod sintaktik bütövün strukturunu tam əhatə edir. Analogiyada subyekt ideyası və sonda onun təkrarı ilə cümlənin və mətnin qapanması əsas götürülür. Ə.Xəlilovun təklif etdiyi mərkəzi cümlə ideyası bu ideyanın bir növ əksinə qurulmuş, lakin mahiyyət etibarilə uyğun formasıdır. Aydın olur ki, ümumiyyətlə, sintaktik bütövlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün qeyd edilən prinsiplərin hər biri faydalıdır və sintaktik bütövlərin həddlərini müəyyənləşdirərkən bunların hamısından istifadə etmək olar. Sintaktik bütövlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi onun semantik sərhədlərinin öyrənilməsi əsasında mümkündür: mikrotema harada başlayır, nə şəkildə davam və inkişaf etdirilir, harada qurtarır. Bu hal onunla bağlıdır ki, sintaktik bütövlərin müstəqil strukturu olduğu kimi, semantik bütövlüyü də olur. Mətnin strukturu mikrotemanın semantik açılışı prosesində qurulur. Mikrotema haqqında məlumat verilən ilk cümlə onun sol sərhədini, son cümlə isə onun sağ sərhədini təşkil edir.

Sintaktik bütövlər məzmun və quruluşuna görə **s t a t i k , d i n a m i k** və **q a r ı ş ı q** olmaqla üç növə ayrılır.

Statik sintaktik bütövlərin komponentlərinin xəbəri çox vaxt eyni quruluşlu ismi xəbərlərdən ibarət olur. Xəbərlər eyni zamanlı müxtəlif feil formaları ilə də ifadə oluna bilər. Komponentlərin paralelliyinin də bu sahədə rolu vardır. Məsələn:

Əynində ütülü pencək-şalvar, boynunda rezin saplaqlı qalstuk...
Qulu da belə şofer idi və dünyada belə bir şoferin də olmağına bu balaca şəhərdə heç kəs təəccüb eləməirdi. (Ə.Əylisli)

Dinamik sintaktik bütövlərin komponentlərinin xəbərləri adətən feli xəbərdən ibarət olur və feli xəbərlər bir-birini əvəz edən müxtəlif iş və hadisələri bildirir. Bu cür mətnlərin qurulmasında həlledici vasitələr deyktik əvəzliliklər, sinonim əvəzetmələr, təkrarlar və s.-dir. Məsələn:
Atası oğlunu həvəsləndirdi. Hər ikisi oxlarını hazırladılar. Qazlar uçub onların başı üstünə gələndə lələk olan oxlar yaylardan ayrıldı. Viyultu ilə yuxarı uçdu. Ordugahda heyrət nidaları qalxdı. Qazların ikisi də sinələrindəki oxlarla bərabər hərlənə-hərlənə gəlib yerə düşdü (F.Kərimzadə).

¹Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, “Maarif”, 1998,s.209-210.

Üçüncü cümlədə determinant zaman zərfliyi (*qazlar uçub onların başı üstünə gələndə*), son cümlədə tərz zərfliyi (*sinələrindəki oxlarla bərabər hərənə-hərənə*) nəzərə alınmazsa, cümlələr eyni quruluşludur, eyni ahəngdarlığa malikdir. Bütün cümlələrin xəbərləri (*həvəsləndirdi, hazırladılar, ayrıldı, uçdu, qalxdı, düşdü*) feli xəbərlərdən ibarətdir və hər biri yeni bir işi, hərəkəti ifadə edir. Birinci cümlədəki *atası oğlunu* (*həvəsləndirdi*) sözləri ikinci cümlədə *hər ikisi* sözləri ilə əvəz edilmişdir. Əvvəlki cümlələrdəki *həvəsləndirdi, hazırladılar* sözləri üçüncü cümlədəki *oxlar yaylardan ayrıldı, vıyıldı ilə uçdu* sözləri üçün zəmin yaratmışdır. İşin nəticəsi heyrət nidalarından bilinir. Heyrət nidalarına səbəb isə sinəsində ox olan qazların yerə düşməsidir. Üçüncü cümlədəki *ox* sözü dördüncü cümlədə təkrar edilməsə də, intonasiya və situasiya ilə bilinir.

Sintaktik bütövlərin qarışıq növündə həm dinamik, həm də statik formalardan istifadə edilmiş olur. Məsələn:

Səhərişi gün Rüstəm kişinin həyatında xeyli qız-gəlin var idi, xeyli arvad-uşaq var idi və bundan əlavə, bir dünya dumduru gün işığı da var idi ki, bir sarı xalça kimi həyatın dörd bir yanına sərilməmişdi və o sarı xalçanın üstündə samovar qaynayırdı, ocaq tüstülənirdi, adamlar gəzişirdilər. Gün işığı Rüstəm kişinin həyatında günortayacan qaldı. O işıqda tarçı Vəli günortayacan tar çaldı. O işıqda günortayacan qızlar, arvadlar oynadılar, uşaqlar qaçırdılar, samovar qaynadı və ocaq tüstüləndi... Nahardan sonra ocaq söndü, amma günün işığı hələ çəkilməmişdi... (Ə.Əylisli)

Mikrotema “həyətdə gün işığı”dır - cümlələrdə *gün işığı, sarı xalça*, işıq, günün işığı şəkillərində ifadə olunmuşdur. Cümlələrin bir qismi (birinci cümlənin *ki* bağlayıcısına qədərki birinci yarısı və ikinci cümlə) statik, bir qismi dinamik xarakterdədir. Komponentlərin əlaqələnməsində təkrarların (*o işıqda, var idi*) rolu böyükdür.

Beləliklə, sintaktik bütövlər “**söz birləşməsi - sadə cümlə - genişlənməmiş sadə cümlə - mürəkkəb cümlə - qarışıq tipli mürəkkəb cümlə - sintaktik bütöv**” silsiləsində sintaktik layların, sintaktik yarusun ən böyük vahididir. Əsl bitkin fikir sintaktik bütövlər vasitəsilə ifadə olunur. Biz fikirlərimizi bir-birindən təcrid olunmuş ayrı-ayrı cümlələrlə deyil, sintaktik bütövlərlə tamamlamış oluruq.

Sintaktik bütövlər həm dil, həm də nitq faktı kimi öyrənilir. Hər bir mətn müəyyən model əsasında qurulur. Modelin strukturu məlumdur: mikrotema haqqında ümumi məlumat verilir, sonra həmin məlumat genişləndirilir, təminedicisi şəkildə şərh edilir və sonda yekunlaşdırılır. Bu, modelin semantik tərəfidir. Müəyyən bir temanın həmin model əsasında qurulması üçün leksik vasitələr, söz birləşməsi və cümlə modelləri vardır. Eyni zamanda sözləri, söz birləşmələrini və cümlələri əlaqələndirmək üçün leksik-qrammatik vasitələr (bağlayıcılar, modal sözlər, deyktik, prosodik vasitələr və s.) vardır. Bütün bunlar mətnin qurulmasına xidmət edən dil vasitələridir. Lakin danışan (və ya yazan) şəxs tərəfindən seçilmiş mikrotemanın bu ümumi prinsiplərə əsaslanmaqla necə qurulması, xüsusidən ümumiyyə və ya əksinə getməsi, hansı cümlə strukturlarına (sadə və ya mürəkkəb, cütlükə və ya tək cümləyə, müxtəsər və ya geniş, nəqli və ya ritorik və s.) əsaslanması, deyktik və prosodik vasitələri, bağlayıcı və modal sözləri necə seçməsi onun nitqini fərdiləşdirir, mətnin məlum modelinin fərdi nitq təzahürünü formalaşdırır. Misal üçün deyə bilərik: *Aləmşahbəyimin ürəyi sıxıldı. Qızıl gülün əyilmiş yarpağına oxşar dodağını inci parıltılı dişlərinin arasında sıxdı. Qəhər onu boğdu. Sonra bu qəhər əridi, suya çevrildi, ürəyinə axdı elə bil. Daha bu, sevincləndən deyildi. Özünü zorla ələ aldı* (F.Kərimzadə).

Atasını itirmiş, anası Aləmşahbəyim, qardaşları və xidmətçiləri Səkinə ilə qalada dustaq olan yeddi yaşlı körpə İsmayıl Savalan dağının zirvəsinə çıxıb “Bu yanda Təbrizi, o yanda Dəmir qapı Dərbəndi” görmək istədiyini bildirdikdə ananı sevinc yaşları boğur, lakin İsmayıl qəflətən “Məni Savalana kimi apar, ətəyinə çatdır, özüm qalxacağam” dedikdə bir an əvvəlki sevinci dəhşətli bir qorxu, dərd və qəhər əvəz edir. Körpə İsmayıl dustaq olduqlarını bilmir. Şeyx Heydər qətlə yetirilib. Ağır və dəhşətli kədər içərisində ana bu körpə aslanın böyük arzularının qarşısına çəkilmiş nəhəng sədləri görür, İsmayılın dediklərini bir rəmz kimi başa düşür: “Sən məni qoru, müəyyən yaşa çatdır, zirvələri özüm qalxacağam”. Saxlamaq olacaqmı? Düşmənlər əhatəsində, düşmənlərin özləri tərəfindən “ağızda dil, gözdə gilə kimi qorunan” bu ailəni xilas edib, İsmayılı Savalanın ətləklərinə qədər aparmaq mümkün olacaqmı?

Yazıçı bu sualların heç biri ilə məşğul olmur. İsmayılın yuxarıdakı sualından sonra sevinc anında ananın ürəyinin qəfil sıxıldığını qeyd edir. Deməli, sevinc kədərə çevrilir. Qızıl gül yarpağını andıran dağını inci dişləri arasında sıxması, yaranmış dəhşətli qəhər, ürəyə axan göz yaşları bu çıxılmaz vəziyyətin – kədərin, qorxunun obrazlı təsviridir. Özünü güclə ələ alması nəticədir. Mikrotemanın ifadəsi üçün altı sadə cümlədən istifadə edilmişdir. *Elə bil* modal sözü istisna olmaqla, cümlə üzvləri düz sıra ilə yerləşdirilmişdir. İkinci cümləyə mübtədə kimi *o* sözünü artırmaq olardı, müəllif artırmayıb. Beşinci cümlədəki deytik *bu* sözü bütövlükdə əvvəlki cümləni əvəz edir. Mətnin əlaqələnməsində *onu*, *özünü* sözləri ilə yanaşı, xəbərlərin əsasən eyni quruluşda olması da müəyyən rola malikdir. Müəllif mətni bu cür qurmuşdur, lakin eyni sxemi saxlamaqla tam fərqli nitq vasitələrindən də istifadə edə bilərdi, gözəgörünməz səbəb-nəticə əlaqələrinin ifadəsi üçün *buna görə də*, *ona görə də* sözlərindən, *ancaq və ki* bağlayıcılarından, modal sözlərdən də istifadə edə bilərdi. Bütün bunlar (qeyd edilənlərə ehtiyac hiss edilməməsi) müəllifin fərdi nitq üslubudur. Bu üslub aydın dil modeli əsasında qurulmuşdur.

Məhz bu cür hallar nəzərə alınaraq, dilçilikdə mətnin **emik** (dilə aid) və **etik** (nitqə aid) səviyyələri, ilkin, dilə aid variantları ilə (*invariant*) əlavə variantları fərqləndirilir.

Sintaktik bütövün tərtibi fikrin **eksplisit** və **implisit** ifadəsi əsasında mümkün olur. Sintaktik bütövlərdə fikir və hər bir bitmiş fikrin detalları əksərən real şəkildə, müxtəlif nitq vasitələri ilə ifadə olunur (eksplisit ifadə tərzii), lakin bir çox məsələlər mətnin əvvəlki və ya sonrakı cümlələrinə, situasiyaya əsaslandığından mətnin gedişində təsəvvür edilir, dil vasitələri ilə öz ifadəsini tapa bilmir və bir növ “gizli” verilmiş olur (implisit ifadə tərzii). Hər iki forma mikrotemanın açılışına xidmət edir. Məsələn: *Baqqal çarsısına yetişdim və bir qəpiyi uzatdım verdim buz satana. Bu da bir çuxur yerə əlini uzatdı, yarpaqların və samanın altından bir yekə buz parçası çıxartdı, mənim bir qəpiyimə baxdı və buza baxdı. Buzu iki böldü və yekəsini bir kələm yarpağına бүkdü, verdi mənə* (C.Məmmədquluzadə).

“Buz” hekayəsindən götürülmüş bu parçada hadisələrin eksplisit təsviri aydındır: danışan şəxs (uşaq) qeyd edir ki, o, baqqal dükanına

çatır, baqqala bir qəpik verir, buz satan baqqal çuxur yerdən buz çıxarır, sındırır və yarısını ona verir. Lakin bu mətndə hazırkı halda nitq vasitələri ilə ifadə edilməyən, yalnız təsəvvür olunan məqamlar da vardır: uşaq bir qəpiyi haradan alıb? Buz satan nə üçün bunu çuxur yerdən çıxarır və nə üçün bir qəpiyə baxır, buza baxır, sonra bunu sındırır? Buz uşağın nəyinə lazımdır? və s. Bu parçada müəllif bu sualların heç birinə cavab verməmişdir. Lakin implisit yolla bunların hamısı oxucuya çatdırılmışdır. Oxucu hekayənin əvvəlindən bilir ki, bu bir qəpiyi uşağın xəstə xalasının əri verir, buz da xəstəyə lazımdır. Oxucu ümumi həyat təcrübəsindən bilir ki, bunu isti və açıq yerdə saxlamaq olmaz. Və nəhayət, oxucu situasiyadan anlayır ki, baqqal götürdüyü buz parçasının bir qəpiklik olmadığını, çox olduğunu gözəyari müəyyənləşdirdiyi üçün bunu sındırır. Və eyni zamanda uşağın əlini üşütməməsi və ya tez əriməməsi mülahizələri ilə bunu kələm yarpağına bükür. Beləliklə, kiçik bir sintaktik bütövde deyilənlər qədər də deyilməyənlər vardır. Yazıçının da ustalığı hər iki üsuldən istifadə etməklə fikrini oxucuya estetik keyfiyyətdə çatdırmasındadır.

Dediyimiz kimi, sintaktik bütövlər ayrı-ayrı cümlələrin struktur-semantik bağlılığı əsasında formalaşır. Sintaktik bütövü təşkil edən cümlələr onun k o m p o n e n t l ə r i hesab olunur. O cümlələri mətndən ayırıb təhlil etmək, onun vasitəsilə nə kimi informasiya verildiyini aydınlaşdırmaq da mümkündür. Lakin sintaktik bütövə daxil olan hər bir cümlənin dəqiq və konkret mənası yalnız bütövün daxilində düzgün müəyyənləşdirilə bilər. Cümlənin *avtosemantik* və *sinsemantik* təhlil üsulları vardır ki, bunlardan birincisində cümlə dil vahidi kimi, öz semantik tutumu əsasında ayrılıqda təhlil edilir, ikinci halda isə cümlənin nitq prosesində başqa cümlələrlə əlaqədə ifadə etdiyi məna nəzərə alınır. Məsələn: *Birdən Mirzə Əli cana gəldi. Oğlu qapıda göründü və gözləri ilə işarəsini verdi ki, atasının tapşırığını yerinə yetirib. O (Mirzə Əli), namaz qılırmış kimi Quranın qabağında diz çökdü:*

- *Qasım bəy, and olsun bu Qurani-Kəbirə, Qurani-Şərifə ki, Şeyx Heydər oğlu İsmayıl Biyəpiş torpağında yoxdur.*

Bundan sonra o, Qurani bir daha öpüb yerinə qoydu və ayağa qalxdı. Bu vaxt Lələ bəyin dəmirağacdan asdığı beşikdə uzanan İsmayıl şirin bir yuxuya getmişdi (F.Kərimzadə).

Əgər mətndən ayırıb təhlil etsək, bu cümlələrin əksəriyyətinin leksik semantikasını ilə bağlı suallar meydana çıxar:

Birdən-birə Mirzə Əli niyə cana gəldi? “Oğlu” kimin oğlu idi və hansı tapşırığı yerinə yetirmişdi? Kişi niyə Qurana and içir? Həqiqə-tənmi Şeyx Heydər oğlu İsmayıl Biyəpiş torpağında yox idi? Son cümlədəki “bu vaxt” sözü hansı zamanı bildirir? Və s. Lakin bütövlükdə - birlikdə, sintaktik bütöv şəklində bu sualların hamısı aydındır. Bu aydınlığın səbəbi yalnız mikromətn deyil, makromətnin də burada rolu çoxdur: Böyük mərasimdir. Cəllad kimi dayanmış yekəburun, yekəpər, “dananın irtməyini qoparan” Qasım bəy körpə İsmayılı tələb edir. Biyəpiş mahalının hakimi, bütün varlığı ilə Qurana bağlı olan qoca Mirzə Əli Qurana and içməlidir ki, İsmayıl Biyəpiş torpağında yoxdur. Əslində isə İsmayıl Biyəpiş kəndlərindən birindədir. And içmək üçün kələyə əl atan Mirzə Əli oğlunu həmin kəndə göndərüb. Qasım bəy Mirzə Əlini əsəbiliklə tələsdirir ki, and içsin. Oğlu qarıda görünəndə o, böyük arxayınılıqla and içmə mərasimini başa çatdırır. Məlum olur ki, kənddə İsmayılı torpaqdan qaldırıb dəmirağacdan asılmış beşikdə yatırıdılar. Mirzə Əli sözün hərfi mənasından istifadə edərək Qasım bəyi aldadıb yola salır, İsmayılı və Biyəpiş camaatını xilas edir. Mətn içərisində təhlil bütün bunları anlamağa imkan verdiyi üçün əlaqəli təhlil heç bir sual doğurmur. Beləliklə, sintaktik bütöv daxilində hər bir cümlə o birinin semantik imkanlarını üzə çıxarır.

Cümlənin kontekstdən kənar, gizli mənası *presuppozisional* mənadır. Presuppozisional məna kontekst və situasiya ilə müəyyənə bilər. Presuppozisiya, adətən, universal mənalara aid olur, onların bilavasitə nitq vasitələri ilə ifadəsinə çox zaman ehtiyac olmur. Məsələn, *Biz sabah Moskvaya uçuruq* - cümləsinin presuppozisiyası *təyyarə ilə*; *Mən yalnız maraqlı kitabları oxuyuram* - cümləsinin presuppozisiyası *Mən hər kitabı oxumuram* cümləsidir.¹ [Əfqan: 1998, s.42-47] Fikrin presuppozisional ifadəsi fikrin implisit ifadə tərzidir. Mətnin qurulmasında bu cür ifadə tərzii eksplisit ifadə üsulundan az iş görmür. Birbaşa nitq vasitələri ilə ifadə olunan hökmlərin mənası arxasında daha çox mənalara gizlənmiş olur. Onların hamısının nitq vasitələri ilə (eksplisit) şərhii bir çox hallarda implisit ifadə tərzindəki zənginliyi və genişliyi ifadə edə bilmir. Lakin bu da var ki, presuppozisional ifadələrin dərk olunma dərəcəsi oxucunun savad və bilik dərəcəsi ilə bağlıdır.

¹Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998, s.42-47

Qeyd etdiklərimiz bir daha göstərir ki, hər bir mətn onu təşkil edən cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsi, bağlılığı əsasında formalaşır. Bilirik ki, sintaksisdə əsas məsələ **bağlılıq**dır. Bağlılıq nəticəsində söz birləşmələri yaranır; əlaqə və bağlılıq nəticəsində cümlə formalaşır; cümlələr arasında əlaqə və bağlılıq nəticəsində sintaktik bütövlər, mikro və makro mətnlər təşəkkül tapır. Sintaksisin hər bir nöqtəsində özünü göstərən bağlılıq ümumi dilçilikdə **koqezi a** adlanır (latınca *kohaesus* – bağlı, bağlanmış, qoşulmuş).

Mətn komponentləri arasında sintaktik koqeziya iki cür olur:

a) məna bağlılığı;

b) qrammatik (sintaktik) bağlılıq.

Adətən, dil işarələri sintaktik, semantik və pragmatik cəhətlərdən öyrənilir. S e m a n t i k a - təsvir edilən obyektə işarələr sisteminin münasibətlərini, s i n t a k s i s - işarələrin öz aralarındakı münasibətləri, p r a q m a t i k a - işarələr sistemi ilə oxucu münasibətlərini öyrənir. Bu bölgü eyni dərəcədə sintaktik bütövlərə də aid edilir.

Aydınır ki, hər bir mətnin semantikasını həmin mətni təşkil edən dil işarələri vasitəsilə verilir. Ona görə də semantik tədqiqatın obyektini real şəkildə mövcud olanın dil işarələri ilə verilmə səviyyəsidir. Yəni semantik tədqiqat obyektiv şəkildə mövcud olanı deyil, dil işarələri vasitəsilə onun ifadə olunma imkanlarını öyrənir. Təbii ki, məna ilə işarələr sistemi üzvi şəkildə vəhdətdədir və bunları bir-birindən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Çünki hər bir bitkin dil vahidi özündə iki cəhəti həm fiziki, həm də mənəvi tərəfi cəmləşdirmiş olur, yəni onun həm səs qabığı, həm də mənası, məzmunu olur.

Obyektiv reallıq dil işarələri vasitəsilə **obyektiv və ya subyektiv** şəkildə təsvir oluna bilər. Bunlar müəllifin hadisələrə hissi-psixoloji münasibəti ilə bağlıdır: əgər mövcud olan əşya və hadisə haqqında tam və real məlumat verilsə, informasiya obyektiv olacaqdır; emosional-psixoloji cəhətlər üstünlük təşkil edərsə, informasiya subyektiv olacaqdır.

Səs qabığı olmasa, mənanı, məzmunu ifadə etmək olmaz. Daim forma və məzmun vəhdətdədir. Lakin bu da var ki, nitqin səs qabığı, forması qarşıda duran məqsədin, verilməli olan informasiyanın ifadəsinə xidmət edir. Ona görə də düşünmək olar ki, məna formanı tələb edir,

quruluş mənə tələbi əsasında formalaşır. Lakin heç şübhəsiz, mənənin ifadə səviyyəsi müəllifin qabiliyyətindən asılı olduğu kimi, oxucunun anlama qabiliyyətindən də asılıdır.

AKTUAL ÜZVLƏNMƏ MƏSƏLƏSİ

Daim belə bir paradoks müşahidə olunur: cümləni bu qədər mübtəda və xəbərə ayırmağın, heç bir praktik əhəmiyyəti olmayan, insanın maddi-mənəvi inkişafında elə bir əməli rol oynamayan baş və ikinci dərəcəli üzvlər bölgüsünün yaradılması və ikinci sinifdən başlayaraq şagirdlərə öyrədilməsi hansı zəruri amillərlə bağlıdır? İnsan bunun faydasını harada, nə zaman görməlidir?

Nitqin kommunikativ funksiyası nəzərə alındıqda paradokslar aradan qalxır, dilin bütün elementləri hərəkətə gəlir və öz əhəmiyyətini göstərir.

Son tədqiqatlar göstərir ki, dilçilərin dil sisteminin sintaktik layını iki yarusə - potensial (sintaktik) və aktual (suprasintaktik) yarusələrə ayırmaları, aktual sintaksisi ayrıca bir səviyyə kimi nəzərdə tutmaları təsadüfi deyildir. Bu cəhətləri əsas götürdükdə aydın olur ki, dilçilik elmi yaxın vaxtlara qədər başlıca olaraq dilimizin potensial imkanlarının tədqiqi ilə məşğul olmuş, yalnız son 20-30 ildə Ə.Cavadov, Ə.Xəlilov, K.Vəliyev, F.Əlizadə, Ə.Abdullayev, Q.Bəyzadə və başqaları bu sahəyə diqqət yetirmişlər. Halbuki alimlərin araşdırmaları göstərir ki, suprasintaktik səviyyənin, aktual səviyyənin öyrənilməsi çox vacibdir və yalnız bu yolla dilimizin kommunikativlik imkanlarını, dialoji və monoloji nitqin nə üçün bu və ya digər şəkildə qurulduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Dilçilik tədqiqatından məlumdur ki, bu məsələ yeni dövrdə sistemli şəkildə fransız alimi A.Veyli düşündürmüş, o, 1844-cü ildə hazırladığı “Qədim dillərdə söz sırası (müasir dillərlə müqayisədə)” adlı doktorluq dissertasiyasında bu sahədə özünə qədər meydana çıxan fikirləri ümumiləşdirmiş və bir sıra maraqlı nəticələrə gəlmişdir. A.Veyl danışan və dinləyən üçün daha maraqlı fikirlərin cümlənin əvvəlində, ikinci dərəcəli fikirlərin cümlənin sonunda gəlməsi barədə iddiaları rədd edərək, normal nitqdə əvvəlcə söyləmin çıxış nöqtəsinin, sonra əsas məqsədin işləndiyini isbat etmişdir. Bu nəzəriyyənin əsasında cümlənin aktual üzvlənməsi durur.

Çex dilçisi V.Matezius aktual üzvlənmə problemini linqvistik zəminə qaldırmışdır. O, söyləmin kommunikativ funksiyasını ön plana çəkməklə aktual üzvlənmə barədə müasir təlimin yaradıcısı kimi şöhrət tapmışdır. V.Matezius aktual üzvlənmənin dil hadisəsi olduğunu sübut etməklə, cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə söyləmin aktual üzvlənməsinin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etmiş, onların bir çox hallarda qarşı-qarşıya durduğunu izah etmişdir.¹

Bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, hər bir cümlə az-çox bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Cümlə yalnız mətn şəraitində bütün struktur-semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxara bilir. Müəyyən fikir ətrafında cümlələrin əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətnin təşkili, qurulması əlaqəli cümlələrdə aktual üzvlənmənin gedişi ilə bağlıdır.

Mətn daxilində söyləmlər arasında *sintaqmatik* və *paradiqmatik* bağlılıq olur. Sintaqmatik bağlılıq söyləmlərin ardıcıl düzülüşü ilə yaranır. Paradiqmatik əlaqə semantik bağlılıq və intonasiya ilə formalaşır. Söyləmlər arasında fərq mətndə reallaşan ümumi fikrin hər bir söyləmdəki semantik həcmi, tutumu ilə bağlı olur. Bu isə hər bir söyləmdə tema və remanın gedişindən - nəyi nə nisbətdə əhatə etməsindən asılıdır. Mətn komponentlərinin aktual üzvlənməsi, yəni *tema – rema əvəzlənməsi* mətnin semantikasının öyrənilməsində böyük rola malikdir. Tema cümlələr arasında semantik bağlılıq yaradır, nəticədə bir cümlədə qeyri-müəyyən olan sonrakı cümlədə müəyyənləşir. Bu ardıcılıqda hər bir cümlədə verilən yeni informasiya remanı təşkil edir.

Tema və remanın hər bir cümlədə formal əlamətləri söz sırası və intonasiyadır. Ədəbi dil normalarına müvafiq qurulmuş sadə nəqli cümlələrdə adətən tema əvvəl, rema sonra işlənir; temada ton nisbətən yüksək olur, rema isə məntiqi vurğu ilə, nisbətən aşağı tonda tələffüz edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mətn daxilindəki söyləmlərin də hamısı mətndən eyni dərəcədə asılı olmur. Bəzi söyləmlərdə müstəqillik, bəzilərində asılılıq çox olur. Dilçilər müstəqilliyi çox olan söyləmləri paradiqmatik cəhətdən güclü, sintaqmatik cəhətdən zəif söyləm hesab edirlər. Söyləmin mətndən asılılığı çox olduqda vəziyyət əksinə olur - söyləm paradiqmatik cəhətdən zəif, sintaqmatik cəhətdən güclü hesab edilir.

¹ Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998, s.172-173

Ədəbi dil normalarına uyğun qurulmuş cümlələrdə mübtədə (və ya mübtədə zonası) temadan, xəbər (və ya xəbər zonası) remadan ibarət olur. Yəni mübtədə zonası “məlum olan”ı, xəbər zonası “yeni”ni bildirir. Tema danışana və dinləyənə məlum olanı, söhbətin predmetini ifadə edir.

Mətnin qurulma texnikası belədir ki, hər bir nitq aktı temadan remaya doğru irəliləyir, çünki danışıda, yazıda məqsəd tema deyil və qeyd etdiyimiz kimi, tema danışana da, dinləyənə də məlumdur. Əsl məqsəd temanı nəzərə çarpdırmaqla həmin tema haqqında yeni məlumat verməkdir. *Yeni məlumat cümlənin kommunikativ əsasıdır, nüvəsidir, məqsəd onu dinləyənə, oxucuya çatdırmaqdır. R e m a* (“predikat” deməkdir) adlanan bu hissə fikrin inkişafına, irəliləməsinə, dərinləşməsinə, dinləyicinin, oxucunun yeni məlumatla təmin edilməsinə səbəb olur və nəticədə temanın situasiyadan, danışanın, yazanın məqsədindən asılı olaraq, yeni əlamətləri açılmış olur.

Mətnə tək-tək cümlələrin, tək-tək söyləmlərin teması ilə sintaktik bütövün ümumi mikrotemasını eyniləşdirmək olmaz. Hər bir cümlənin teması, demək olar ki, həmin cümlənin özündə açıqlanır, onun öz reması vasitəsilə şərh olunur. Mətnin mikroteması isə bu cür əlaqəli bir sıra cümlələrin birliyi əsasında izah olunur. Mikrotema tam şərh olunduqda bir sintaktik bütöv yaranmış, başa çatmış olur. Məsələn: *Düz baxanda meşəli **təpələr, dağlar** görünürdü. Bu meşələrin üstündə isə bir zirvə ucalırdı. Başı kəllə qəndə oxşayırdı. Aşağı getdikcə qarlı şırımlar açılırdı. Nəhəng, ağsaqqallı bu zirvə **Savalan dağı** idi* (F.Kərimzadə).

Bu mətnin hər bir cümləsinin teması və reması vardır. Birinci cümlə giriş cümlədir. Həmin cümlədə üstü meşə ilə örtülü təpə, dağ təsvir edilir. Bu dağın quruluşu, başqa əlamətləri haqqında heç bir şey deyilmir. Cümlənin teması *meşəli təpələr, dağlar*, reması *görünürdü* sözüdür. İkinci cümlədə məlum olana (üzəri meşə ilə örtülü dağ) əsasən yeni bir əlamət qeyd edilir: meşəli dağın yuxarısında zirvə. Zirvə artıq “məlum”dur – temadır. Ona görə də üçüncü cümlədə həmin zirvə haqqında yeni məlumat verilir: (zirvənin) başı kəllə qəndə oxşayır. Dördüncü cümlədə yenə bu zirvə-tema ilə bağlı əlavə məlumat verilir: (zirvədən) aşağı endikcə qarlı şırımlar açılır. Nəhayət, son cümlədə zirvə haqqında məlumat yekunlaşdırılır: *Zirvə - Savalan dağı idi*. Bu mətnin mikroteması “Zirvə”dir. İlk cümlədən başlayaraq davam edən tema – rema

əvəzlənməsi mikrotemanın şərhini başa çatdırır. Bu cəhətləri nəzərdə tutaraq dilçilər qeyd edirlər ki, ***hər bir mikrotmada qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə doğru inkişaf olur.*** Tematik inkişaf (proqressiya) bu cür yaranır. Sintaktik bütöv daxilində tema-rema əvəzlənməsi mikrotemanı başa çatdırdığı kimi, müxtəlif sintaktik bütövlər də bir-biri ilə bağlanaraq iri mətnləri – makrotemaları yaradır. Mikrotemaların bir-biri ilə bu cür əlaqəsi sintaktik bütövlərin *n t e q r a s i y a s ı n a* səbəb olur.

Mətnin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, sintaktik bütövləri təşkil edən cümlələri üç növə ayırmaq mümkündür:

Giriş cümlələr;

İzahedici cümlələr;

Nəticə cümlələr.

Yuxarıdakı mətndə birinci cümlə “giriş cümlə”, son cümlə “nəticə cümlə”, aradakı üç cümlə “izahedici cümlə”lərdir.

Tema və remanın hər ikisinin və ya bunlardan birinin eksplisit ifadəsi mümkündür. Bu cür hallarda, yəqin ki, remanın ifadəsi vacibdir. Tema isə nəzərdə tutula bilər, mətnin əvvəlki komponentləri əsasında təsəvvür edilə bilər (implisit ifadə tərzii). Bu hal mətndə yarımçıq cümlələrin yaranmasına səbəb olur, nitqin sürətliliyini, axıcılığını, fikrin daha tez və asan anlaşılmasını, rəşional fikrin daha tez çatdırılmasını təmin edir. Digər tərəfdən, temanın hər dəfə təkrarı yazılı və ya şifahi nitqi ağırlaşdırmaqla yanaşı, ətalətə, oxucunun kütləşməsinə səbəb olur. Halbuki presuppozisional cəhətlər - bir çox məsələlərin birbaşa deyilməməsi, həmin məsələlərin məntiqi təfəkkürlə bərpasına imkan yaradılması oxucunun özünün də aktuallaşmasına səbəb olur.

Rema vasitəsilə tema - təbiət hadisələri, müxtəlif proseslər, şəxs və əşyalar, ayrı-ayrı faktlar, zaman, məkan, şərait və s. Haqqında yeni məlumat verilir, müxtəlif məsələlər dəqiqləşdirilir.

Potensial sintaksis ilə aktual sintaksis üzvi şəkildə bağlıdır. Buna görə də qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə arasında əlaqə və yaxınlıq güclüdür. Qrammatik üzvlənmənin vahidi olan mübtədə ilə xəbər arasında mövcud əlaqə və münasibətlə söyləmə vahidi olan tema və rema arasındakı əlaqə və münasibətlər yaxındır. Müxtəsər cümlə-kibli cümlələrdə mübtədə temaya, xəbər remaya uyğun gəlir; məsələn:

Əhməd d a n ı ş ı r - cümləsində Əhməd tema, *danışır* remadır. Əgər bu cür cümlələrdə tema və rema yerini dəyişsə (*Danışır Ə h m ə d*), qrammatik və aktual üzvlənmə uyğun gəlməz: *danışır* - tema, *Əhməd* - rema olacaqdır, lakin həmin sözlərin əvvəlki qrammatik funksiyası qalacaqdır: *danışır* - xəbər, *Əhməd* - mübtəda.

Geniş cümlələrdə qrammatik və aktual üzvlənmənin münasibətləri daha mürəkkəb olur. Cümlənin beş üzvü vardır və geniş cümlələrdə qrammatik üzvlənmə həmin beş üzvün müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Aktual üzvlənmədə isə söyləmə hökmün üzvlərinə – subyekt və predikata müvafiq olaraq iki üzvə – tema və remaya ayrılır. Bu cür hallarda tema mübtəda zonasına, rema xəbər zonasına uyğun ola bilər. Lakin geniş cümlələrdə qrammatik və aktual münasibətlərin müəyyənləşdirilməsində hələ dəqiqləşdirilməli məsələlər çoxdur.

Hər bir cümlə, məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılı olmayaraq, qrammatik cəhətdən eyni cür üzvlənir; məsələn: *Mən bu gün yataqxanada növbətçi idim* - cümləsində məntiqi vurğu məqsəddən asılı olaraq, ayrılıqda bütün sözlərin üzərinə düşə bilər: *M ə n bu gün yataqxanada növbətçi idim. M ə n b u g ü n yataqxanada növbətçi idim. M ə n bu gün y a t a q x a n a d a növbətçi idi. M ə n bu gün yataqxanada n ö v b ə t ç i i d i m*. Lakin bütün dəyişmələrə baxmayaraq, bu cümlə qrammatik sintaksisdə mübtəda, zaman zərfliyi, yer zərfliyi və xəbərdən ibarət olacaqdır. Aktual üzvlənməyə gəldikdə, vəziyyət tamamilə başqadır: məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılı olaraq, müxtəlif hökmlər ifadə olunur və nəticədə tema ilə remanın yeri də dəyişir, qrammatik və aktual üzvlənmədə kəskin fərq əmələ gəlir. Bu cür hallarda aktual üzvlənmə qrammatik üzvlənməyə mane olur, əksinə, onun dil materialına əsaslanır. Dil- çilərin fikrincə, qrammatik üzvlənmə cümlənin dil, aktual üzvlənmə nitq semantikasına daxildir.

Yazılı mətnin ayrı-ayrı cümlələrinin aktual üzvlənmə baxımından necə üzvləndiyini mətnin ümumi intonasiyası ilə müəyyənləşdirmək olur. Şifahi nitqdə isə aktual üzvlənmə hər bir cümlənin öz intonasiyasından aydın olur. Lakin qrammatik üzvlənmənin intonasiya ilə bu cür əlaqəsi yoxdur.

Sintaktik vahidlərin sadədən mürəkkəbə düzülüşü cərgəsində cümlə mərkəzi mövqə tutur, lakin öz quruluş xüsusiyyətləri ilə fərqlənərək

söz birləşməsi ilə sintaktik bütövlər arasında bir neçə şəkildə özünü göstərir. Aktual üzvlənmə məqsədli nitqin analizi üçün nə qədər böyük rola malik olsa da, onun rolunu həddən artıq şişirtmək, cümlənin rolunu nisbi bitmiş fikir ifadəsi vasitəsi kimi heçə endirmək olmaz. Cümlə - cümlədir, mətnin əsas vahididir.

Mətn sintaksisinin rolunu şişirtməklə tabesiz mürəkkəb cümlələri də inkar etmək olmaz: "...mətn sintaksisi mürəkkəb cümlənin ənənəvi təsnifatını inkar edərək "tabesiz mürəkkəb cümlə"ni şübhə altına almış oldu. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqat, ümumiyyətlə, belə bir terminin - bölümün əsassızlığını sübut edərək "tabesiz mürəkkəb cümlə" ilə sintaktik bütöv və ya "period" arasında müəyyən bir oxşarlığın olması nəticəsinə gətirib çıxartdı"- deyənlər var.¹ Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qismi həcmində, fikir tutumuna görə sintaktik bütövə və ya perioda uyğun gələ bilər, lakin bu onun (tabesiz mürəkkəb cümlənin) varlığını inkar edə bilməz. Bütün dilçilikdə sübut olunmuşdur ki, tarixən tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi hər bir dildə tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəlir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin inkaredilməz qarışıq tipi də vardır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr vardır - intonasiya, bağlayıcılar, zaman uyğunsuzmaları, ellipsis, paralellik, ortaq sözlər, determinantlar və s. *Lalə çiçəklərin ətrini sinəsinə çəkdikcə yarası sağalır, ayrılığın acıları canından çıxırdı* (Ə. Vəliyev) - cümləsində axırıncı komponentdən (*ayrılığın acıları canından çıxırdı*) əvvəl nöqtə ilə durğu qapanması müəllif istəyini indiki şəkildə ifadə edə bilməz.

Bunlar göstərir ki, tabesiz mürəkkəb cümlə strukturu mövcuddur və onu sintaktik bütövlərə qurban vermək olmaz. Bu ayrı məsələdir ki, bəzi dilçilərin fikrincə, "mətn nəzəriyyəsində cümlənin qrammatik quruluşu o qədər də vacib deyildir". Bu ona işarə edir ki, sintaktik bütöv qarışıq tipli tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrlə də ifadə oluna bilər. Aktual üzvlənmə və mətn sintaksisinin öyrənilməsi həm mətnin konkret kəsiyində, həm də onun bütün təşkili ərzində "məlum"un və "yeni"nin vəziyyətini, mətnin digər linqvistik əlamətlərini araşdırmağa, xüsusiləşmə, parselyasiya, referensiya, ellipsis və yarımçıq cümlə kimi mühüm sintaktik hadisələrin, bədii əsərlərin müəllif və janr xü-

¹Kazımov Q. Mətn dilçiliyi problemləri. Ə. Abdullayevin "Aktual üzvlənmə və mətn" kitabına (Bakı, 1998) Ön söz. 1998, s.17-20

susiyyətlərinin, funksional üslubların ən səciyyəvi əlamətlərini öyrənməyə kömək edir.

İSMAYIL KAZIMOV,
filologiya elmləri doktoru, professor

MƏTN SİNTAKSİSİ, YAXUD SİNTAKSİSİN MƏTNİ

Mətn sintaksisinin öyrənmə predmeti (textus latınca “сплетение, соединие, ткань” cümlənin formal birliyindən və nitqin mənasından (fikir) ibarətdir. Əlaqəlilik və bütövlük vasitələri ilə əhatə olunur. Mətnin əlaqəliliyi adı altında cümlələrin məna və sintaktik cəhətdən qarşılıqlı əlaqəsi, bütövlüyü dərk edilir. Mətnin bütövlüyü adı altında onun tematik (mikrotoma yaxud makrotema) məna vahidləri xarakterizə olunur. Səciyyələnen aspektlərə aşağıdakıları da əlavə etmək olar:

1. Başlanğıc fikir və çevrilən temalar;

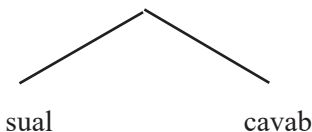
2. Kommunikativ-informativ struktur, mətnlərarası kommunikatív məlumdan aktuallığa və mətnin sərhədləri;

3. Kommunikativ-praqmatik istiqamət mətnin kommunikatív cəhətdən qurulması. Mətndə adreasatın və mətnin kommunikatív tiplərinin (mətn–запрос, mətn–informasiya, mətn–instruksiya və s.) təyin edilməsi.

4. Modallıq, mətnin məzmun və mahiyyətinə münasibətin ifadəsi, danışanın həqiqətə uyğunluğu, mətnin mahiyyəti. Bu baxımdan mətnin həmin aspektləri 2 tip nitq birliyinə (речевых объединений) – *mürək-kəb sintaktik bütöv*, **çevrilən mikromətn və bütöv nitq əsərinə çevrilən makrotemaya ayrılır. Bunlar bir-birindən prinsipial olaraq seçilir (fərqlənir).**

MSB-lər, yaxud yuxarı fraza vahidləri –sintaktik anlayışdır, nitq əsəri isə kompozisiya məzmunudur. Bütün kompozisiya (quruluş) nitqi doğurur (meydana gətirir), bu elm ədəbiyyatşünaslığın, mətnşünaslığın, germenektikanın və s. predmetinə çevrilmişdir.

Dialogun yuxarı fraza vahidləri

Mətnədə kommunikativ bütövlük

tema–rema zənciri

remanın formalaşması

$T(1) - P(1) - T(2) = P(1) - P(2) - T(3) = P(3)$

O bu yay kiçik bir cənub *şaharında* yaşayırdı. ***Şahər çayın sahilində idi. Çayda gəmilərin yan alması üçün körpü vardı. Körpünün üstündə uşaqlar oynayırdı.***

Rematik zəncir: Restoran küçənin axırında yerləşirdi. O elə də böyük deyildi. Orada yüksək səviyyəli və diqqətli bir ofisiyant çalışırdı. O həmişə xeyli sayda müştərilərin əhatəsində olardı.

Rematik zəncir (hipertema). Biz bayramlarda həmişə görüşərdik. Birimiz piroq, birimiz konfet, üçüncü isə çaxır gətirərdi. Biz musiqiyə qulaq asar, çoxlu tans edərdik. Sonra şeir oxuyardıq. Hamımız bu görüşdən məmnun olardıq.

Aktual üzvlənmə baxımında mətnin analizi nə qədər böyük rola malik olsa da, onun rolunun həddindən artıq şişirtmək, cümlələri nəqli bitmiş fikir ifadə edən dil vasitəsi kimi heçə endirmək olmaz. Cümlə-cümlədir, mətnin qan paylayan damarıdır.

Cümlədən mətnə. «Sintaksis» terminoloji vahidi yunan mənşəlidir – («syntaxis»- quruluş, sıra). Bu termin-anlayışın əsas metodik və praktik parametrləri aşağıdakı kimi xarakterizə edilir: 1.Konkret dillərə xas olan və nitq vahidlərini təşkil edən qayda və vasitələrin bütünü; 2.Qrammatikanın nitq törəməsi proseslərini öyrənən bir bölümü. Burada, hər şeydən əvvəl, cümlə daxilində sözlərin bir-birini izləməsi və uyğunluğu tədqiq edilir. Bundan savayı, sözlər olaraq mətnin hissəsi, dilin isə müstəqil vahidi səviyyəsində cümlənin ümumi özəllikləri də həmin bölmədə araşdırılır.¹

Sintaksis dilçiliyin çox mühüm bölmələrindən və inkişafda olan şöbələrindən biridir. Yeni dil hadisələri bu bölmədə də həmişə müşahidə olunur. Yeni sintaktik formalaşma prosesi dildə gedir. Xüsusən də, yeni

¹Лингвистический энциклопедический словарь. «Советская энциклопедия», 1990, с.448

söz birləşmələri, cümlələr və mətnlər meydana gəlir, bu vahidlər vasitəsi ilə dünyanın dil mənzərəsi dərk edilir.

Sintaksisdə mətn aparıcı yer və mövqe tutan mürəkkəb bütövdür. «Mətn» latınca *tekstum*-əlaqə, birləşmə, yazıda əksini tapmış nitq əsəri və söyləmdir. «Mətn müəyyən məqsədyönlüyə, praqmatikliyə malik olan qrammatik, leksik, məntiqi, üslubi əlaqələrin ayrı-ayrı vasitəsilə birləşmiş bir çox xüsusi vahidlər (frazafövqi birliklər) ilə birlikdə bitmiş və ədəbi işlənmiş nitq əsərini təşkil edən dil nişanlarının qaydalı və yazılı birliyidir».¹

Qrammatika, əsasən, dilin qrammatik quruluşunu öyrənir. İki əsas hissədən-morfologiya və sintaksisdən ibarətdir. Morfologiya dilin mənalı vahidlərinin strukturunu öyrənir. Sintaksisdə isə söz formalarının sırası, söz birləşməsi, cümlə və mətnlər dilin müstəqil vahidi kimi tədqiq edilir.

Qrammatikanın əsas bölməsi, «mətn qrammatikası», «mətn sintaksisi», «üslubi ekspressiv və dinamik sintaksis» də adlanır. Bununla belə, dilin formal-qrammatik vahidi cümlədir, mətn – nitq isə kommuniktiv baxımdan söyləmdir. Yəni söyləmə kommunikasiyada mətnin – nitqin hissəsi kimi çıxış edir.

XX yüzilin 60-cı illərindən etibarən formalaşmağa başlayan mətn qrammatikası humantitar-lingvistik elmlər çərçivəsində ən yeni sahə sayılsa da, onun bir sıra məsələ və problemləri özlüyündə yeni olmayıb, öncələr də normativ-ənənəvi sintaktik dairəsində nəzərdən keçirilmişdir.

Ümumiyyətlə, mətnin lingvistik istiqamətdə öyrənilməsi onun hərtərəfli təhlilinin ümumi problemlərinin həlli ilə əlaqədardır. Bu sferada çoxsaylı araşdırmaların təhlilinin qənaəti kimi, qeyd olunan problemlər sırasında aşağıdakıları da əlavə etmək olar:

1. Mətn qrammatikası inkişafının dövrləşdirilməsi və digər qanunauyğunluqlarının səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi;
2. Mətnin təhlili metodlarının işlənməsi və təsnifi;
3. Mətnin integrativ xüsusiyyətlərinin, yəni bir mürəkkəb sintaktik

¹Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1980, с.18.

bütöv kimi ona aid olan, amma onu yaradan elementlərdə mövcud olmayan əlamətlərin dəqiqləşdirilməsi və konkretləşdirilməsi;

4.Mətn vahidlərinin (elementlərinin) özünəməxsusluğunun müəyyən edilməsi və təhlili;

5.Mətnlərin tipologiyasının təşkili;

6.Mətn qrammatikasının obyekt və predmetinin digər linqvistik elmlərlə münasibətinin müəyyənləşdirilməsi;

7.Mətn qrammatikası (sintaksisi) çərçivəsində araşdırmaların başlıca aspekt və istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsi.

Bu istiqamətlər göstərir ki, Azərbaycan dili sintaksisində mətn qrammatikasının formalaşmasının başlıca səbəblərindən biri elmi-texniki inqilab və «informasiya bolluğu və partlayışı» ilə əlaqədar olan dildənkənar amillərdir, eləcə də linqvodidaktikanın tətbiqi və inkişafı olmuşdur. Linqvodidaktikada olan dönüş dilin ünsiyyət imkanlarını bir daha artırmış, mətn qrammatikasının inkişafını, necə deyərlər, sürətləndirmişdir.

Bundan əlavə, «mətn qrammatikasının yaranması nitq mədəniyyətinin təkmilləşməsi, antimentalizmin öz yerini linqvistika elminə ötürməsi, nitqin təşkili mexanizmini tədqiq edən elmlərin inkişafı zərurətindən doğur. Bu sahəyə psixolinqvistika, sosiolinqvistika, praqmalinqvistika və funksional üslubiyyat elmləri daxildir».¹

Mətn də dilin invariant vahididir. Fonetika ilə mətn əslində ünsiyyət-danışqı modelinin komponentləri bir-birilə üst-üstə düşür. Hər ikisində kommunikasiyanın linqvistik-funksional əsası mövcuddur. Hər ikisində ünsiyyətin dərkətmə və ya idrakı əsası reallaşmış. Doğrudur, fonetika, dilçilik elmində mətnin sərhədlərindən kənar işıqlandırılır. Amma fonetika mətnin içərisində də öyrənilə bilər. Çünki nitq səviyyəsi kimi də sistemli xüsusiyyət kəsb edən mətn sahəsindəki tədqiqatlar dil sintaksisindən çox nitq sintaksisininin uğuru hesab edilə bilər (Biz bu baxımdan nitq sintaksisininin Azərbaycan dili materialları əsasında tədqiqini vacib sayırıq).

Fonetikadan mətnə doğru informativ tutumun artım bütövlüyünün azalan xətt üzrə yayılması belə bir faktı da nəzərdə tutur ki, dil-nitq, invariant-variant münasibətləri dilin hər yarusunda özünəməvafiq bi-

¹Москальская О.. Грамматика текста. М., «Высшая школа», 1981, с.4

çimdə ifadə olunur. Mətn sintaksisi bu cəhətdən də əlahidə ifadə formalarını özündə birləşdirir.

Mətnin cümlədən böyük, yəni MSB səviyyəsində öyrənilməsi problemi XX əsrin ortalarından sonra üzə çıxmışdır. Bütövlükdə isə mətn sintaksisi XX əsrin son qərinəsindən bütün incəliklərilə bir linqvistik elm sahəsi olaraq formalaşmışdır. Tatar dilçisinin fikri çox elmi və dürüstdür: «Müstəqil-bərabərhüquqlu cümlələr arasındakı bağlılığı öyrənmək üçün lazım olan tələblərə əlaqəli nitqin hansı hissəsi cavab verirsə, MSB-nin də hüdüdları ondan asılı olaraq müəyyənləşir».¹

Biz mətnin bütövlüyü deyəndə onun məzmun vahidliyini, semantik vəhdətini, komponentlərin qarşılıqlı münasibətində yaranan əlaqə üsullarını, quruluş qapalılığını, əlaqə üsullarının dərinliyi və çoxtərəfliliyini, məndaxili qrammatik və leksik vahidlərin nisbi sərbəstliyini, “açar söz” və cümlələrin varlığını, onların rəngarəng vasitələrlə dəyişmə resurslarının olmasını nəzərdə tuturuq.

Mətnin bütövlüyü struktur-semantik və məntiqi-semantik qanuna uyğunluğun yekunu kimi meydana çıxır. Kamal Abdullanın təbirincə desək, “mətn bir mənzərəni, əhvalatı, mətləbi təzahür etdirir və oradakı cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi müəyyən bir bütövü əmələ gətirir”.²

Fonetikadan mətnə doğru inkişafı və mətnin sintaktik, semantik, kommunikativ, praqmatik və funksional istiqamətlərdə öyrənəndə «mətnin nə qazandığını adam təsəvvürə gətirə bilmir».

Biz fonetikadan mətnə doğru inkişafda bağlılıq, qapalılıq xüsusiyyətinin meydana çıxmasını başlıca şərt sayırıq.

Məzmun aspektində mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü başlanğıc (tema), orta (inkişaf)-sonluq (nəticə) struktur-semantik ardıcılığında gerçəkləşir.

Beləliklə, mətnin bütövlüyündən ötrü müəyyənləşən və hələ də müəyyənləşməyən şərtlər müasir mərhələdə mətnyaradıcı vasitələrin də öyrənilməsinə (yəni müasir mətnlər necə yaranır?) imkan yaradır.

Azərbaycan dilçiliyində mətn problemi XX yüzilliyin ikinci yarısından sonra daha geniş vüsət almış, bu sahədə müəyyən elmi-nəzəri nailiyyətlər qazanılmış və onun ehtiyatları açılmış, nitqyaradıcı və çevrilmə mənası haqqında tədqiqatlar aparılmışdır. Sosial qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin məna aspektləri yeni aksentlər üzə çıxmış və mətnlər

¹ Закиев М.. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, с.432.

² Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, “Maarif”, 1998, s.43

vasitəsilə təsvir olunmağa başlanmışdır. Bununla da, mətn sferasında «məna-düşüncə-fikrin aktuallaşması sahəsi» əhatə olunmuş, subyektin canlı nitqi reallıq qazanmışdır.

Mətn bu gün ən fərqli elmlərin tədqiqat obyektini kimi çıxış edir. Hər bir mətn tipinin mövqeyi onun aspektləri ilə üzvlənir, maraqları müəyyən dərəcədə əks olunur.

Beləliklə, *forma-məna-funksiya* mətn sintaksisinin triadasıdır.

Bundan əlavə, sintaksisdə mətn-konstitutiv vasitə sistemidir. Eyni zamanda, sosial həyatda mətn mental akt kimi çıxış edir, fikir və ifadə strukturu yaradır.

Deməli, dilin fonetikasından mətnə doğru bir inkişaf səviyyəsi mövcuddur. Fonetika dilçiliyin birinci, mətn isə sintaksisin son bölməsidir.

Mətnə yalnız dilin (invariant) vahidi kimi deyil, həm də nitqin minimal vahidi kimi baxmaq gərəkdir (variant). Mətn-nitqin kəsiyidir. Mətn – cümlələr, sözləmlər vasitəsilə gerçəkləşir. Mətn sintaktik quruluş etibarilə ən yüksək vahiddir, cümlədən böyükdür, yəni mətn, sintaktik yarusda ən yüksəkdə dayanır. Mətn mürəkkəb linqvistik hadisədir. Mətnin strukturu, korpusu müxtəlif və bir-birilə əlaqəsi olan cümlələrin toplusundan ibarətdir.

Mətn funksional-kommunikativ sintaksisin də vahididir. Bu istiqamətdə mətnin aşağıdakı tərəfləri öyrənilir: mətnin tipologiyası və frazafövqi vahid; mətn və aktual üzvlənmə; mətndə struktur-semantik və məntiqi-semantik bütövlük.

O.Moskalskayanın nöqtəyi-nəzərincə, mətnin məna bütövlüyü nitqin predmetini təşkil edir. Tema mətnin fikir nüvəsini yaradır. Mətn-forma və nəticədir.¹

Mətnin sintaksisi deyərkən, birinci növbədə, əlaqəli mətnin sintaksisi, frazalararası əlaqə və frazafövqü vahidlərin quruluşu başa düşülür.

Sintaksisin mətni deyərkən isə sintaksis elminin sahəsi, onun məşğul olduğu sfera nəzərdə tutulur.

Mətn, humanitar elmlərin tədqiqat obyektidir. Çünki, dərketmənin humanistləşdirilməsi mətn vasitəsilə həyata keçir. «Mətn» anlayışı geniş mənada «dil işarələrinin bir-birinin ardınca gələn, məntiqi surətdə, müntəzəm, sistemli, fikir-məna əlaqəsinin birləşməsi», «əlaqəlilik və

¹ Москальская О. Грамматика текста. М., «Высшая школа», 1981, с.4

bütövlük, bunları yaradan başlıca vasitələr», «dil işarələrinin ardıcıl əlaqəsi və bütövlüyü» kimi başa düşülür.¹

Mətnə yeni yanaşmalardan biri inteqral baxışdır. Bu yanaşmaya həmin sintaktik vahiddə elmi dərketmənin müasir strategiyası kimi baxılır. Bu o deməkdir ki, məndə elmi inteqrasion proseslər gedir, kateqoriyallıq, emosionallıq, intellektuallıq, bütövlük kimi anlayışlar üzrə tədqiqatlar aparılır.

Bu gün mətnin dərk edilməsi iyerarxik vahid kimi yüksək rəq, çoxölçülü, çoxaspektli və çoxfunksiyalı bir sistemin əmələ gəlməsi, mürəkkəb işarələrin və kommunikativ bütövlüyün səciyyəsidir.

Bəllidir ki, dil fikrin nitq prosesində inikas etdirilməsini təmin edən işarələr toplusudur, bandan savayı, dildə, həmçinin hiss və duyğuların ifadə edilməsindən ötrü xüsusi işarələr vardır.

Rus-Avropa dilçiliyində mətn qrammatikası ilə əlaqədar işlər, demək olar ki, Azərbaycan dilçiliyinə çox gec inteqrasiya olunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində mətnin öyrənilməsinin hələ keçən yüzilin alimi Mirzə Kazım bəyin «Qrammatika» kitabı² ilə təməli qoyulur. Həmin qrammatikada ilk dəfə mətni təşkil edən cümlələrdən, frazalar arasındakı əlaqə formalarının yaranmasından söhbət gedir. Burada bir çox qrammatik vahidlərin rolu da göstərilir.

M.Z.Zəkiyev 60-cı illərdə tatar dilinin sintaktik strukturunda mətnin rolunu qiymətləndirir, sintaktik bütövlərin strukturu və onun quruluşunda cümlələrin qrammatik əlaqəsini, münasibətləri, onları bağlayan vasitələri daha geniş tədqiq edir. Belə ki, müstəqil-bərabərhüquqlu cümlələr arasındakı bağlılıq üçün müəyyən olunmuş tələblər əlaqəli nitqin hansı hissəsinə cavab verirsə, sintaktik bütövün də sərhədləri ondan asılı durumda müəyyən edilir.³

Ə.Cavadov mətnin sintaktik bütövlərini nitqin müstəqil aktı olaraq ayırır, quruluş və məzmun, ritm və intonasiya ilə bir-biri ilə əlaqəyə girən bir sıra cümlənin formalaşdırdığı hissəni sintaktik bütöv (SB) hesab edir.⁴

¹Новейший философский словарь. Минск, 1999, с.704

²Казем бек М.. Общая грамматика турецко-татарского языка. 1885

³М.З.Закиев. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, с.355-375

⁴Ə.Cavadov. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ssintaktik vahidlərin sırası. Bakı, "Elm", 1977, s.105

Ə.Xəlilov sintaktik bütövləri təşkil edən komponentlərin bağlanması əvəzlik nitq hissəsinin və başqa morfoloji vasitələrin roluna önəm verir. Onun fikrincə, «əlaqəli nitq müxtəlif vasitələrlə bağlanmış zənciri xatırladır. Odur ki, hər hansı bir dil vahidinin müstəqilliyi nisbi mənada başa düşülür. Əgər cümlənin müstəqilliyini mütləq mənada qəbul etsək, onda nitqimizdəki cümlələrin bir-birindən asılılığını inkar etmiş olarıq»¹

Tədqiqat işlərində ilk dövrlərdə mətnin struktur- semantik təhlili aparılır. Əsas məsələ mətnin cümlələri arasındakı əlaqələrin, onların birləşmə üsullarının hərtərəfli öyrənilməsidir. Müstəqil cümlələr arasındakı əlaqələri öyrənmək üçün lazım olan tələblərə əlaqəli nitqin hansı hissəsi cavab verirsə, mürəkkəb sintaktik bütövün də sərhədləri ondan asılı olaraq müəyyənləşir»²

Ə.Ə.Xəlilov «Sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu» adlı məqaləsində yazır: «Hər hansı rabitəli nitqdə, yazılı əsərlərin dilində cümlələr bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, yaxın məna əlaqəsində fəaliyyət göstərirlər. Məndəki cümlələrdən biri digəri üçün şərt, başqa birisi digərinin nəticəsi, davamı və s. olur. Mətn ayrı-ayrı cümlələrin təsadüfi yığından ibarət deyildir. Buradakı cümlələr müəyyən məntiqi ardıcılıqla, qanunauyğun şəkildə düzülür. Cümlələr arasında əlaqə qrammatik və struktur vasitələrlə yaranır. Məndəki cümlələr istər mənaca, istər quruluşca, istərsə də qrammatik cəhətdən bir-birilə qırılmaz surətdə bağlı olur. Əlaqəli nitq müxtəlif vasitələrlə bağlanmış zənciri xatırladır. Bu zəncir biri digərindən asılı fikirlərin vəhdətidir. Odur ki, cümlədə fikrin bitkinliyi nisbi mənada qəbul ediləməlidir. Fikri daha əhatəli və bitkin vermək üçün bir-birilə həm quruluşca, həm də mənaca bağlanmış cümlələr qrupundan istifadə edilir. Bunlar daha böyük sintaktik vahidlər olub, rus dilçiliyindəki «сложное синтаксическое целое» termininə uyğun olaraq Azərbaycan dilçiliyində «sintaktik tam», «sintaktik bütöv» adlanır. Sintaktik bütövlərə daxil olan cümlələr arasında əlaqə yaratmaq üçün bir sıra vasitələrdən istifadə olunur».³Müəllif bu vasitələrdən biri olan morfoloji element-

¹Ə.Xəlilov. Əvəzliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. AMEA Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969, №1, s.65-70

²M.З.Закиев. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, с.361.

³Ə.Xəlilov. Sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu.- Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual məsələləri. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Universiteti", 1987, s.39-41

lərdən bəhs edir. O, mətnin qurulmasında əvəzliliklərin, digər morfoloji elementlərin təkrarının, başqa nitq hissələrinin, eləcə də sintaktik vasitələrin və s. rolunu müəyyənləşdirir.

K.Abdullanın mətn sintaksisinə aid tədqiqatları geniş yayılır. O, mətnin özünü təşkil edən cümlələrinin qarşılıqlı münasibətlərində zaman və şəxs kateqoriyalarının rolunu qiymətləndirir. Alim belə nəticəyə gəlir ki, beləliklə, ümumi qrammatik (morfoloji) göstəricilərin (zaman anlayışı, əvəzlilik, hal şəkilçiləri və s.) köməyi ilə cümlələr bir semantik mənadan digərinə keçir. Cümlələri semantik cəhətdən bir-birlərinə bağlamaq üçün qrammatik əlamətlərdən istifadə olunur və cümlələrin semantik əlaqələnməsi (fasiləsizlik) yaranır.¹

Mətn xüsusi bir quruluşdur, bu struktur haqqında K.Vəli Nərimanoğlu, N.Abbasova, Q.Kazımov müəyyən fikirlər söyləmişlər.²

Azərbaycan dilçiliyində mətn sahəsində Q.Bəyzadənin, Ə.Abdullayevin, F.Əlizadənin, N.Novruzovanın da xidmətləri qeyd olunmalıdır.

Q.Bəyzadənin çoxcildlik əsərlərində sintaktik bütöv, period, mürək-kəb mətn vahidlərinin yaranmasının yolları araşdırılır (I kitab)

Onun ikinci kitabında mətnin frazafövqi vahidi- mücərrəd, konkret dil vahidi kimi öyrənilir.

Q.Bəyzadənin 3-cü kitabı mətnin komponentlərinə aiddir. O, cümləyə də mətn sintaksisi kimi yanaşır.

Tədqiqatçının 4-cü kitabı «Mətn komponentlərinin əlaqələnmə üsulları» adlanır. Məntiqi əlaqələnmədə zəncirvari və paralel əlaqələnmə tiplərindən savayı, «qarıışıq əlaqələnmə» tipi də aşkarlanır.

Q.Bəyzadənin V kitabında monoloq, dialoq və poliloq mətnlərinin xarakterik dil xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Bütöv halda Q.Bəyzadənin tədqiqatlarında dil təbəqəsinin yarımçıq olması problemi - onun tam həlli, sintaktik bütövün, periodun konkret dil vahidi olması nisbətən əsaslandırılır. Mətnin semantikasına, dialoq və monoloq mətnlərinə yeni istiqamətdə yanaşılır.

Xarici tədqiqatçıların da mətn haqqında fikirləri maraqlıdır. N. Haprtman yazır: “Biz söhbətləşiriksə, yalnız bu işi mətnlə həyata keçiririk”³

¹ K.Абдуллаев. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа. «Советская тюркология», 1978, №5, с.10-15

² K.V.Nərimanoğlu. Linqvistik poetikaya giriş. 1985; N.Abbasova. Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar. 1987, s.11

³ Н.Гартман. Эстетика. Киев, Изд-во «Ника-Центр», 2004, 639 с.

«Bizim günlərdə ümumi qəbul edilən yüksək və olduqca sərbəst dil vahidi məndir».¹

Mətn-elementlərin birləşməsidir. Element deyəndə - cümlə dərk edilir. Burada məzmun vahidliyi, məna vəhdəti, bütövlüyü (koqerentliyi), struktur-qapalıqlıq, komponentlərin qarşılıqlı münasibətində meydana çıxan əlaqə üsulları, mətn içində qrammatik və leksik vahidlərin nisbi müstəqilliyi, açar sözlərin, cümlələrin varlığı, öz daxili vahidlərinə ayrılma qabiliyyəti; mücərrədləşmə dərəcəsi, yüksək üslubi-bədii qayda-qanun (intizam) özünü göstərir. Mətn daxili vahidlərin bölünməsində mütləq qapalıqlığın həmhüdüd sərhədləri (açıq və gizli qapalıqlıq) mövcuddur. Bu da mətnin birinci əlaməti kimi qiymətləndirilə bilər.

Mətnə hər hansı bir çoxluq kimi yanaşanlar da var, hər şeydən öncə, o istənilən cümlələr çoxluğu deyil, əksər halda bir-birilə eyni üzvlə bağlanan əlaqəli cümlələr çoxluğudur ki, əslində o, konkret bir fikri yox, hər hansı bir mətləbi, intensiyamı, mövqe-məqamı, niyyəti ifadə edir-nisbi fikrin həm də ifadəçisidir.²

Mətn dil sisteminin konkret ifadəsidir, təzahürüdür. Belə ki, gerçək mətn düzənli bir münasibəti formalaşdırır. Düzən isə mətnin spesifik qayda-qanunları əsasında əmələ gəlir.

K.Abdullayev yazır: «Mətnin səciyyəvi xarakteri məlumatın seqmentasiyasını yaratmağa və onun dəqiq hədudlarının təyin etməyə imkan verir. Məhz dəqiq kompozisiya-struktur hədudları olan bütöv mətnlər (eksplicit və implicit ifadə tərzii) kommunikasiya prosesində bir-birini əvəz edir».³

Mətn həm də işarəvilik xüsusiyyətinə malikdir. Yəni, mətn özündən öncəki mətnə birbaşa işarə edir. Bu, distant (məsafə) əlaqəni yaradır.

Mətn sistem daxilində sistemdir. Tədqiqatçıların fikrincə, «Dilin sistemi- elə bir «anbardır» ki, orada müxtəlif dil vahidlərinin nizamı, qayda və elementləri yığılmışdır».⁴

¹В.Дресслер. Синтаксис текста. «Новое в зарубежной лингвистике», М., «Прогресс», 1978, с.111-137

²Q.Bəyzaadə. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər, Bakı, 1999, s.10

³К.Абдуллаев. Границы сложного синтаксического целого в азербайджанском языке. Ташкент, 1986

⁴В.М.Солнцев. Язык как системно-структурное образование. «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1977, 340 с.

Mətn daxilən başqa mətnlərlə əlaqəyə girir. Bunların arasında sərhəd xətti vardır.

Mətni period qapayır. Period cümlənin münasibətli və mənalı genişlənməsidir.

Azərbaycan dilçiliyində mətni son illər aşağıdakı müəlliflər öyrənmişlər: Abdullayev K.M., Məmmədov Y.Y.Musayev M.M və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, «Mütərcim». 2012, 608 s.; Abdullayev Ə.Ə. Mətn, məna və anlama (kommunikativ-koqnitiv təhlil). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2001, 56 s.; Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universitəsi nəşriyyatı, 1998, 190 s.; Xəlilov B. Mürəkkəb sintaktik bütöv-mətn. – Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Dərslik, Bakı, 2017, 428 s.; Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin rolu. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2003, 54 s.; Allahverdiyeva F.M. Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaktik əlaqə vasitələri. Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2010, 22 s.; Allahverdiyeva F. Bədii mətnin formalaşmasında sintaktik əlaqə vasitələri. Bakı, «Elm və təhsil», 2011, 176 s.; Cəfərova L.M. Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2013, 49 s.; Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, «Elm», 2011, 144 s.; Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2002, 184 s.; Hüseynova M.Ə. Mətnin sintaktik, semantik və koqnitiv interpretasiyası. Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2004, 33 s.; Əliyeva E.Ə. Tematik progressiya və diskursun yaranması. Nam. dis... avtoreferatı, Bakı, 2017, 26 s.; Məhərrəmov G.A. Mətnin aktual üzvlənməsi və mətn vahidləri. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2018, 29 s.; İbişova V.N. Azərbaycan dilində mətnlərin məntiqi-semantik bütövlüyü. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2018, 29 s. və s.

Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi dərsliklərində mühüm bir bölmə mürəkkəb sintaktik bütövlə bağlıdır. B.Xəlilov dərsliyində mürəkkəb sintaktik bütöv-mətn barədə məlumat verir, mətnin formalaşması

mərhələlərini (başlanğıc mərhələ, orta mərhələ, son mərhələ) müəyyənləşdirir, mətnin tərkibini düzəltmiş, mətnin koqeziyasını, inversiyasını, qarşılıqlı məna əlaqələrini, məntiqi-sintaktik əlaqə və s. tədqiq etmişdir.¹

Bununla belə, monoqrafik yolla Azərbaycan dilçiliyi üzrə mətnin bir sıra problemləri hələ də öyrənilməmişdir.

Mətnin modal strukturu. Bu struktura aşağıdakıları aid etmək olar: modal strukturun əsas tipləri, əsas prinsiplərə görə realizasiya, qarşılıqlı münasibət, qarşılıqlı təsir, müəllif tonallığının xarakteri, kontekstdə subyekt-qiyətləndirmə, mətnin tematik sahəsi, mətnin modal ahəsi.²

Demək, modallıq kateqoriyası mətn səviyyəsində də öyrənilə bilər. Bu zaman mətnin semantik strukturu müəyyənləşər. Modallıq kateqoriyasının linqvistik ifadə vasitələri, mətnin sintaktik strukturu, modal mətnlərin məzmun və mahiyyəti modal struktur çoxölçülüdür. Mətnin modal strukturunun əsas komponentləri bunlardır: qiymətləndirmə, intensivləşdirmə, ekspressivlik, variantlılıq.

Mətn temporal struktura da malikdir. Həmin struktur Azərbaycan qəzet mətnləri üzrə araşdırılmamışdır.³

Azərbaycan dilçiliyində mətnyaradıcı funksiyaların əsasları öyrənilməmişdir. Terminlərin mətnyaradıcı funksiyaları: bəzi tədqiqatlarda əsaslandırılmışdır.⁴

Mətn qrammatikasının semantik və praqmatik aspektləri tədqiq edilməmişdir (M.A.K.Xalideyanın ideyaları).

Azərbaycan dilçiliyində mətnin interpretasiyası yolları da araşdırılmamışdır.⁵

Müxtəlif tip mətnlərin funksional - üslubi xüsusiyyətləri tədqiq edilməmişdir.⁶

¹V.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Dərslik. Bakı, «Adiloğlu», 2017, s.382-s.390

²З.П.Горделий. Модальная структура текста эссе. АР канд.дисс., М., 1991, 26 с

³Л.Д. Кобалия. Темпоральная структура текста газеты в современном немецком языке. АР канд.дисс., М., 1981, 15 с.

⁴Л.С.Фролова. Текстобразующая функция термина. АКД, М, 1990, 20 с. М.Я.Димарский. Проблемы текстообразования и художественный текст: на материале русской прозы XIX-XX веков. М., Эдиториал УРСС, 20011.

⁵К.А.Долинин. Интерпретация текста. М., 1985

⁶М.Н.Кожина. Функционально-стилистические аспекты различных типов текста. Пермь, Изд-во ПГУ, 1991, 223 с.; О.В.Волкова. Функционально-коммуникативный аспект науч-

Ümumiyyətlə, ekspressiv sintaksis, o cümlədən publisistik mətnlərin həmin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilməmişdir. Müasir Azərbaycan publisistik mətnlərinin ekspressiv sintaksisi xüsusi bir mövzu olaraq tədqiqini gözləyir.¹

Azərbaycan dili sintaksisində mətnyaradıcı faktorların tədqiqi kənarda qalmışdır. Məsələn, metafora- mətnin ən vacib mətnyaradıcı faktorudur. Metafora və metaforlaşma mətnə ekspressiv və emosional tonallıq verir, müəllifin mətnaltı məqsədlərini əks etdirir.²

Müasir Azərbaycan dili materialları əsasında cümlələrin mətnyaratma imkanları tədqiq edilməmişdir (funksiyaları).³

Bütöv mətnin ifadə olunmasında supersegment vasitələrin rolu böyükdür. Bu məsələyə də geniş yer ayrılmalıdır.

Bədii mətndə implisitlik və eksplistlik informasiya məsələsinə də toxunulmamışdır.⁴

Azərbaycan bədii ədəbiyyatı mətnlərində informasiyalar və onların tipləri tədqiqatdlardan kənarda qalmışdır (Faktual informasiya, konseptual informasiya, mətnaltı informasiya (sintaktik mətnaltı informasiya, assosiativ mətnaltı informasiya).⁵

Azərbaycan dili mətnlərində informasiyanın sıxılması probleminin öyrənilməsi mədəni nitqin yığcamlığı, intensivliyi baxımından əhəmiyyətlidir.

Deməli, mətnin kompressiyası (sıxılması), eləcə də orada əks olunan informasiyanın yığcamlaşdırılması məsələləri öz həllini tapa bilməmişdir.⁶

Azərbaycan bədii mətnlərinin qrammatika xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb etməmişdir.⁷

но-популярного текста. АР канд.дисс., М., 1987, 23 с.

¹М.Глазкова. Экспрессивный синтаксис в современном публицистике: на материале русскоязычных и англоязычных общественно-политических статей. АР канд.дисс., 2010, 21 с.

²И.Г.Кошечкина. Текстобразующие структуры языка и речи. М., МГПИ, 1983, 169 с.

³И.А.Майорова. Текстобразующие функции интонации. АР канд.дисс., 1980, 24 с.

⁴Е.В.Ермакова. Имплицированность в художественном тексте. АР докт.дисс., Саратовский Государственный Университет им.Н.Г.Чернышевского, 50 с.

⁵И.И.Ковтунова. Структура художественного текста и новая информация // Синтаксис текста. М., 1979

⁶Компрессия на синтаксическом уровне языка. М., 2010

⁷М.Ю.Сидорова. Грамматика художественного текста. М., 2000, 416 с.; О.И.Москальская. Грамматика текста. М., «Высшая школа», 1981, 183 с.

Azərbaycan sintaksisində mətn və onun dərkolunması problemlərinə çox az toxunulmuşdur.¹

Çoxahəngli, çoxritmli mətnlər; anlam və interpretasiya. Həmin mətnlərin konstitutiv sistem vasitələri: refensial, kommunikativ və intensional semantika, diskursiv parametrlər, müəllif oxucunun ideoloji, sosial və etik xarakteristikası, «məndəki hadisələrin məzmunu və s.

Mətnin çoxahəngli fenomenini və onun şərhini, yarandığı dövrün-epoxanın açar anlayışlarına mənsubdur. Bu, mətnin dərkolunma prinsiplərini doğurur.

Azərbaycan dilçiliyində nitqin mətnaltı mənaları da tədqiq olunmamış məsələlərdəndir. Mətnaltı mətni kateqoriya kimi rus dilçiliyində tədqiq etmişlər.²

Azərbaycan dili mətnləri psixolinqvistik cəhətdən də təhlil olunmamışdır³.

Mətn və diskurs problemlərinə nisbətən az toxunulmuşdur.⁴

Diskurs\mətn deyxisi yaxud məndə deyxis mətn sintaksisinin çox vacib məsələlərindəndir. Struktur-semantik vahid kimi mətn yüksək səviyyəni təşkil edir. Həmin baxımdan mətnin ayrı-ayrı komponentlərini təşkil edən münasibətləri müəyyənləşdirmək gərəkdir. Əlaqə üsullarını müəyyənləşdirən əvəzliliklər məndə yüksək faza təşkil edir. Əgər mətnin quruluşunda əvəzliliklərdən ibarət əlaqə və münasibətlər açılırsa, mətnin sərhədləri, onun cümlələri arasında struktur bağlılıq da dəqiqləşmiş olar.⁵

Diskurs nə deməkdir? Mətnin əlaqəsində ekstralinqvistik, pragmatik, sosiomədəni, psixoloji və s. amillərin cəmidir, məcmusudur. Diskurs-koqnitiv proses, diskurs – bu nitqdır, «yükəlmiş həyat»dır⁶.

Göründüyü kimi, mətn dilçiliyinin, mətn qrammatikasının problemləri çoxdur. Dil inkişaf etdikcə həmin problemlər də çoxalır, genişlənir. Çox vacib məsələlərdən biri nitq prosesində mətn vahidlərini

¹A.A.Залевская. Текст и его понимание. Тверь, 2001, 177 с.

²А.Б.Кошляк. Подтекст как текстовая категория //Вопросы семантики и стиля. Уфа, 1985 с.90-95; Е.В.Ермакова. Подтекст и языковые средства его формирования в драматургическом тексте. Саратов, 1996.

³В.В.Красных. Комплексный психологический анализ текста. – Личность в пространстве языка и культуры. Юбилейный сборник. С.- Краснодар: Кубанский Государственный Университет, 2005.

⁴Е.А.Викулова. Грамматика текста и теория дискурса. Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской Академии Наук, 2009, вып.9, с.531-537

⁵К.Е.Майтинская. Местоимение в языках разных систем. М., «Наука»,1969, с.126

⁶Языкознание. Большой энциклопедический словарь. М., 2019

müəyyənləşdirməkdir. Biz mətni cümlədən fərqləndiririksə, o zaman ilk vahid də cümlədən yuxarı səviyyədə olmalıdır. Amma həmin vahidlərin hələ də dəqiq sərhədləri təyin olunmamışdır. Həmin məsələ mətn sintaksisində və sintaksisin mətnində həll edilməmişdir. Buna baxmayaraq, mətnin yuxarıdan aşağıya doğru tərkib hissələrinə ayrılması müəyyən həddə qədər müsbət nəticələr verir.

Mətn nəzəriyyəsində bir neçə mühüm cəhətlərə diqqət yetirmək lazımdır: mətnin məna tərəfinə, əmələ gəlmə prosesinə, dərk olunmasına, qavranılmasına; mühüm kommunikativ (ünsiyyət) vahidi olmasına; informativliyin təmin olunmasına və s. Bu mühüm şərtlər növbəti tədqiqatlarda gözlənilməlidir.

İndi ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili dərslərində biliklər mətn vasitəsilə öyrədilir. Məktəbli mətnlə işləyir. Mətnin içərisinə girir, bütün bədii, elmi, mədəni və s. informasiyaları mətndən əldə edir.

Mətnin diskurs qrammatikası isə xüsusi perspektivli bir istiqamətdir və ümumi dilçilikdə 1960-cı illərdə formalaşmışdır. XX əsrdə mətnin linqvistikası problemi ortaya çıxır, xüsusi yanaşma ilə linqvistik çərçivədə onun formalaşması, mətn strukturunun modelləşdirilməsi məsələləri qabardılır. İ.R Qalperin məhz 2009-cu ildə mətni tədqiqat obyektinə seçərək, iki təhlükəni – bir tərəfdən faktların atomizasiyasını (atomlaşmasını), digər tərəfdən isə obektin qloballaşmasını əsas risk kimi göstərmişdir. Bir tərəfdən də **«mətn qrammatikası» adı altında konkret sözformalar və kateqoriyalar, bunlardan mətni nümunələr olaraq istifadə etmək, yalnız kontekstdə (bəzi hallarda cümlədə) meydana çıxan qrammatik kateqoriyaların mühüm semantik funksiyaları və onların transpozisiya (mövqə dəyişməsi) imkanları** və s. tədqiqi nəzərdə tutulur. Dilçilikdə ayrıca obyekt üçün sözforma, söz birləşməsi və cümlələrə «mətn fonu» kimi baxılır. Q.A. Zolotova məqalə yazmağa başlayır. Məqalənin adını «Mətn kompozisiyasında qrammatikanın rolu» qoyur.¹ Qrammatika və kompozisiya məsələsinə öz tədqiqatlarında Q.O.Vinokur, V.V.Vinoqradov, L.Q.Şerba, Y.N.Tınyanova, B.V.Tomaşevski və b. ayrıca yer ayırmışlar. Onların tədqiqatları əsasında müəyyənləşir ki, mətnin qurulması qrammatika və kompozisiyanı şərtləndirir. Qrammatik formaların formal təsvirinə

¹Г.А.Золотова. Роль грамматики в композиции текста. Язык. Культура. Гуманитарное знание: Научное наследие Г.А.Винокура и современность. М., «Научный мир», 1999, с.131-138

diqqət yetirilir. R. Yakobsonun «Poeziyanın qrammatikası» əsəri bu baxımdan maraqlıdır.¹

Yeni yanaşma ilə qrammatikanın qarşısında duran (mətnin qrammatikası çərçivəsində) mətndə aşılana fikir-məna və mətnin dil strukturunun qarşılıqlı təhlilini aydınlaşdırılmağa çalışılır. «Mətnin qrammatikası» istiqamətində əksəriyyət işlərdə, birinci növbədə, mətnin koqeziyası (əlaqəsi) özünəməxsus biçimdə postulatlaşdırılır. Əsas qrammatik problematika yeni paradigma ilə, yeni şərh ilə diqqəti çəkir.

XX əsrdən etibarən mətnin qrammatikası yeni istiqamət alır, dominant nəzəriyyəyə fikir verilir, dil kateqoriyalarının kommunikativ və funksional mahiyyəti öyrənilir, real qrammatik kateqoriyalar (aspektuallıq, temporallıq, kvantitativlik, kvalitativlik) və yeni «mətni» kateqoriya tipləri - informativlik, partiturluq, bitmiş (başla çatdırılmış) kateqoriya tipləri müəyyənləşdirilir.

70-ci illərin sonu 80-ci illərin başlanğıcında «mətnin qrammatikası» terminoloji ifadəsi ilə yanaşı, «diskurs qrammatikası» terminoloji birləşməsindən də istifadə olunur. Xarici dilçilikdə qrammatik forma motivləşərək real diskursda funksionallaşır. Diskurs haqqında məlumatlar isə generativ linqvistikada verilir.

Beləliklə, mətn dilin və nitqin strukturunda fokuslaşır. Mətndə hadisə aspekti sosial kontekstə yüklənir, real həyatı əks etdirir. Mətn və diskursu V.V.Krasnıx fərqləndirir.² Belə ki, «mətn – «hazır şəkil», «sonuncu məhsul»dur; diskurs- bu proses çevrələnir, dövrəyə alınır. Mətn- necə deyərlər, rəssam (müəllif) kist və karandaşı əlinə alır, çox çətinlikdən və zəhmətdən sonra şəkil, tablola hazır olur. Mətn bitir. Sənətkar öz tanıdığı adamın həyatını yaşayır. Diskurs - intellektual və emosional müəllif intensiyası bir-biri ilə həmin söhbətdə birləşir. Bu xüsusda mətnin bazası hazırlanır. Çoxsaylı mətni əlamət- obrazlar, şəkillər, situasiyalar mətnin funksionallaşmasını təmin edir. Y.S.Stepanovun fikrinə görə, diskurs – mətnin bütöv cəmidir və bu məsələ ilə xüsusi qrammatika məşğul olur. Bu həm də «diskursiv qrammatika» adlanır.³

¹Рякобсон. Поэзия грамматики и грамматика поэзии. Варшава, «Польская Академия Наук», 1961, с.397-417

²В.В.Красных. Комплексный психологический анализ текста. – Личность в пространстве языка и культуры. Юбилейный сборник. С.- Краснодар: Кубанский Государственный Университет, 2005, с.259

Q.Kazımov yazır ki, dil vahidləri sintaktik mahiyyət aldıqdan sonra ünsiyyət vasitəsinə dönmür, daha doğrusu «cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli, birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur».¹

Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətnin təşkil mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik proqresiya ilə bağlıdır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra problemlərin həlinə kömək edir, dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı üzə çıxarır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni öyrənməklə məhdudlaşmır. Yeni dövrdə mətnin struktur-semantik, funksional-praqmatik və kommunikativ xüsusiyyətləri onun əsas tədqiq obyektinə çevrilmişdir.

Mətnin özünəməxsus formalaşma mexanizmi vardır. Tədqiqatçılar da göstərirlər ki, “mətn dilçiliyinin sonrakı mərhələlərində onu yaradan vasitələr üzərində dayanılır, hər hansı bir dil vahidinin mətnyaratma imkanları üzə çıxarılır.”²

Mətnin yaranma mexanizmi bir tərəfdən də onun funksional-semantik tərəfi ilə bağlıdır. Bu sahədə bir çox funksional qanunauyğunluqlar mövcuddur. Funksionallıq ideyasının yaranması başlanğıcda əşyaların yerdəyişməsi funksiyası ilə əlaqədar olub və o zaman bu ideya asılılıq ideyasına bərabər tutulurdu. Mətnin yaranmasına da funksional yanaşma həmişə linqvistləri düşünməyə vadar etmişdi. Mətnin yaranmasına bu cür yanaşma onun ifadə, məlumatvermə, təsviretmə, eləcə də informasiya funksiyalarını əmələ gətirmişdir.

Ümumiyyətlə, funksiya dil sistemində mövqe ilə təyin olunan bir formadır. Həmin mövqe dildaxili qanunlara arxalanır. Dilin başlıca funksiyası-ünsiyyət (kommunikasiya) funksiyası məhz sintaksis təlimdə reallaşır.

Dilmiz fonetikadan mətnə kimi müəyyən inkişaf prosesi keçirmişdir. Bu təkamüldə sintaktik quruluş əsaslı şəkildə təmin edilmiş və onu səciyyələndirən bütün düşüncə məhsulu olan mətnlər yaranmışdır. Cümlədən böyük nitq vahidi meydana gəlmişdir.

³ Ю.С.Степанов. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности. // Язык и наука конца 20 века // Сб. статей под ред. Ю.С.Степанова. М., Изд. РГГУ, 1995, с.35-73

¹Q. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Ünsiyyət», 2000, s.424

²С.Г.Ильенко. Синтаксические единицы в тексте. Л., ЛГПИ, 1989, 82 с.

“Mətn sintaksisi” yaxud “sintaksisin mətni” paralelizmi niyə işlədirik? Bu da bəllidir ki, həmin iki anlayış üzrə mətn qrammatikasını daha müfəssəl şəkildə, müqayisəli biçimdə öyrənmək olar.

Qeyd olunduğu kimi, mətnin cümlədən böyük, yəni mürəkkəb sintaktik bütöv (MSB) səviyyəsində öyrənilməsi problemi dilçilikdə XX əsrin ikinci yarvasından sonra ortaya çıxmışdır. Bütövlükdə isə mətn sintaksisi XX əsrin son qərinasində bütün parametrlərinə görə bir filoloji elm sahəsi kimi yaranmışdır.

Mətnin ümumi və detallı filoloji tədqiqi ilk öncə, mətnşünaslıq və ədəbi bədii mətnlərin tənqidi nüsxələrinin hazırlanması və mətn nəzəriyyəsi və ya ədəbi mətnlərin ayrı-ayrı təfəkkür üslubları və ya yaygın ədəbiyyatşünaslıq və linqistik metodları cəhətdən ortaq işıqlandırılmasıyla bilinməkdədir. 1980-ci illərdən etibarən isə mətn dilçiliyi, qrammatikası, quruluşu və sintaksisi və ya mətnin həm fonetik-fonoloji və morfonoloji, həm qrammatik-leksik, leksik-leksikoqrafik və frazeoloji-semantik və funksional-semantik özəllikləri mətn-diskurs, intertekstual və interdiskursiv kontekstlərdə bir tam olaraq tədqiq olunmaqdadır.¹

Əslində mətn sintaksisi mürəkkəb sintaktik bütövlər (MSB), frazavövqü və cümlədən böyük vahidlər və bunlarla əlaqədar, mətn qrammatikası və mətn quruluşu anlayışlarını ehtiva edir. Mətn sintaksisi termin-anlayışının alt qavramları- sintaktik bütövlər, mürəkkəb sintaktik bütövlər, frazavövqü vahidlərdir.

Mətnə təkə dil (invariant) vahidi kimi deyil, nitq kəsiyi kimi, nitqin minimal vahidi (variant) kimi baxılır. K.Abdullayev mətnə cümlənin məna baxımından nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik çatışmazlığını aradan qaldıran kommunikativ bir kompleks kimi yanaşır. Həmin kompleks bütöv məna bitkinliyini nümayiş etdirir və semantik informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi prosesində əsas amil, cümlə kimi sintaktik iyerarxik sistemə daxil olur. Başqa sözlə desək, digər linqvistik kateqoriyalarla onun arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulur. Və əslində daha yüksəkdə duran sintaktik vahid kimi aparır. Çünki o, cümləyə münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha geniş şaxəli mürəkkəblik nümayiş etdirir.²

¹ И.Р.Гальперин. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1980, с.23

²К.Аbdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, “Maarif”, 2000, s.56

Mətn qurmaq bacarığı. Mətnyaradıcı proses sintaktik proseslər arasında öz çoxcəhətliliyi və mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Mətn necə yaranır və bu prosesdə hansı elementlər, vasitələr iştirak edir? Əsas derivasiya prosesləri hansı istiqamətləri əhatə edir?

Mətn yaratmaq qabiliyyəti hər kəsdə yoxdur. Bacarıq-mətni quranın dünyanı dərk etməsindən asılıdır, mətn təşkil olunan zaman alim, yazıçı, şair, publisist və başqaları bilik və məlumatındakı çatışmazlıqları başa düşür, gələcək yazılarında onları aradan qaldırmaq üçün səy göstərir. Öncə, mətnqurmanın imkanlarını öyrənmək lazımdır. Mətnqurma imkanları isə subyektiv və obyektiv şərtlərin kompleksindən ibarətdir. Bizə elə gəlir ki, həmin imkanları araşdırarkən aşağıdakılar əsas götürülməlidir: mətni quranın bilik, məlumat dairəsi, mətndə müəllifin intensiyası (niyyəti, məqsədi), mətndə dil yenilikləri, dilin və nitqin vasitələrindən necə istifadə etmək, müəllif yaradıcılığının məhsuldarlığı, qazanılmış təcrübəsi və s.

Mətn insanın dünya ilə olan əlaqəsinin özgün bir biçimidir. Mətndə nə duyulursa, həqiqətən də, dillə, dilin vasitələri ilə birbaşa bağlı olur. Azərbaycan dilində mətn sintaksisi haqqında xeyli yazılar olsa da, bir sıra məsələlər tədqiqatlardan kənarada qalmışdır.

Biz mətnin Azərbaycan insanının zehnindəki mənzərəsini onu necə ortaya çıxarmaq bacarığını araşdırmaq məqsədini sərgiləmək istəyirik.

Mətn kənar hadisələr dünyasıyla insanın daxili aləmi arasında bağlılıqdan irəli gələn ayrı bir dünyadır. Bunlar arasındakı əlaqə mətn vasitəsilə gerçəkləşən kompozisiya dünyanı oxuculara anladır. Bu baxımdan mətnin «dünyanın dil mənzərəsi»ndə əlahiddə yeri görünür.

Mətn, necə deyərlər, dünyanın modelidir. Mətni qurum bacarığına görə: a) mətn güclü düşüncənin məhsuludur; b) mətn orta düşüncənin məhsuludur; c) mətn zəif düşüncənin məhsuludur.

Dünya dəyişdikcə, mətnlər də məzmun cəhətdən dəyişir. Həmin mətnlər dünyanın inkişafını əks etdirir. İndi şifahi mətnlər daha çox «baxın», «görünən odur ki» sözləri ilə bağlanır: *Baxın, güclü Rusiya nisbətən zəif Ukraynanı öz çaynağına almaq istəyir.*

«Düşünürəm ki» tamamlayıcı cümlələrlə başlanan mətnlər: Düşünürəm ki, Gülnarla mənim tanışlığım səmimi bir dostluğa çevriləcək.

«Məni hansı yeniliklər gözləyir?» sualından bütöv bir mətn düzəltmək olar.

«Mən o zaman dar çərçivədə düşünürdüm» etirafı maraqlı bir mətnin qurulmasına gətirib çıxara bilər.

İşin gözəl tərəfi müəllimimi ilk gündən tanımağım oldu.

Daima irəli getməli, geriyə baxmamalıyıq.

Hər şeyin səbəbini bilmək də çətinidir.

Görünən odur ki, bu məsəl çox uzanacaq.

Qeyd olunan bu sözləmləri çox asanlıqla geniş mətnlərə çevirmək mümkündür.

Bəllidir ki, Azərbaycan dilinin lüğət və ifadə tərkibi daim yeniləşir. Yeni söz və söz birləşmələrinin mətnə daxil olması prosesi çox aktivdir: *məlumatın davamlılığı, texnologiya dünyası, brija uğurları, hər şey barədə, çətinliklərlə üzləşmək, məqsədyönlü iş, hiperböyümə, biznesin nüvəsi, şirkətin güclü təməli, şirkətin çatışmazlığı, hər bir dəyişiklik, gözlənilməz hadisələr, məqsədlərimizi sadalayan, «açıq» ünsiyyət, uğursuzluqlarımızı bölüşmək, mədəniyyət və dəyərlər, arzu və istək elementi, dəyərlər çərçivəsində qərarlar qəbul edirik, gündəlik həyatımız, öz trayektoriamız, qlobal işçi qüvvəsi, potensialla işləmək, liderlik istiqaməti, bizim üstünlüyümüz, şirkətlərlə əlaqələr, insan resursları və s.*

Mətn və kondensasiya (sıxılma) hadisəsi. «Kondensasiya» termini sıxılma mənasında işlənir. Bu mənanı «kompresiya» termini də ifadə edir. Azərbaycan dili mətnlərində kondensasiya mexanizmini dil hadisələri törədir. Buna misal olaraq ellipsis, parselyasiya, qoşulma, ixtisar və s. hadisələrini göstərə bilərik. Bizə elə gəlir ki, mətnin sıxılması dilin qənaət meyili ilə bağlıdır. Sıxılan mətn informasiyada qənaət yaradır, məlumatın tez və sürətlə çatdırılmasında öz rolunu göstərir. *Sıxılmış mətn mətnin deyktik (göstərilmə) məzmununu əhatə edir.*

Mətnin tərkib hissələri onun strukturunu da nümayiş etdirir. *Period* mətnin tərkib hissələrindən biridir. *Period* mətnin formalaşmasında müəyyən rol oynayır. *Period* həm mürəkkəb, həm də az öyrənilmiş sintaktik çevrədir. Linqvistik ədəbiyyatda qrammatik *periodun* təbiəti barədə müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olur. Bu sintaktik konstruksiyanın ritmik-melodik əlamətləri haqqında Aristotel, A. Voskokov, İ. Davıdova, İ. Liskova, Q. Alparova, Ş. Ramazanova, A. Şapiro və başqa alimlər fikir söyləmişlər.

«Sintaktik bütövlər bəzən *periodla* (*yunanca periodos - dairəvi fırlanma*) eyniləşdirilir. *Periodla* sintaktik bütövlər arasında yaxınlıq vardır. Bir sintaktik bütöv bir *period* şəklində ifadə oluna bilər. Fərqləri

burasındadır ki, sintaktik bütövlər sağ tərəfdən açıq qalır, lakin period sağ tərəfdən başlanğıc cümlə ilə qapanmış olur.

Mətnin mühüm növlərindən biri də bədii mətnlərdir. Bədii mətnin əsas əlamətlərinə onun təyini, mətn nəzəriyyəsinin müasir vəziyyəti, sistem təşkil etməsi, mətnin üzvlənmə vahidləri, mətnin fraqmentləri, mürəkkəb sintaktik bütövlər, abzaslar, mətnyaradan vasitələr, antroposentrik və sosioloji əlamətləri və s. aiddir.

Bədii mətnlər ayrı-ayrı yazıçılar, şairlər, publisistlər tərəfindən yazılır. Bu cür mətnlərin üslub zənginliyi və fərdi mətnquruculuğu daha rəngarəng formalarda özünü göstərir. Bədii mətnlər müəyyən bir iyerarxik bütövlüyə malikdir. Onların özünəməxsus quruluş qaydaları və həmin nizama, qaydalara əsasən müəyyənləşdirilən semantik-funksional əlaqələri vardır.

Bədii mətnin məzmununu «açar sözlər» təşkil edir. Mətndə “açar sözlər” məna bütövlüyünü nümayiş etdirir:

Külək şiddətlənirdi. İri *damlalı yağış* xırdalanıb çisəyə çevrildi. Otlar ağırlaşdı boynunu əydi. Buğumlanmış çiçəklərin, sünbülləşmiş taxılların yarpaqlarında *damlalar* gilələndi. Çığırların tapdalanmış sarı torpağı sürüşkənləşdi. Əsrəf başıaçıq, düşüncələr içində haraya getdiyini özü də bilmədən xır yolu ilə irəliləyirdi. Onun ayağının altındakı xırdaca daşlar xırçıldadı, pırpızlanmış saçına *narın çiskin* qondu. O fikirli idi...Yolun ağımsov daşları yuyulmuşdu. Göyün üzündəki *buludlar* seyrəlsə də, hava *tutqun* idi. Axşam qaranlığının yaxınlaşması bu tutqunluğu daha da gücləndirirdi. Əsrəf üşür-gələndiyindənmi, yoxsa *islaq* qanadlarını qurutmaq istədiklərindənmi, nədənsə tüklərini pırpızlandırıb çırpınan boz quşçuğazlara, çəmənlikdə dolaşan heyvanlara fikir vermədi. Yoldan burulub çığıra düşdü və asta addımlarla sahilə doğru endi».¹

Bu mətndəki açar sözlər: damlalı yağış, narın çiskin, buludlar, tutqun, islaq.

Mətn və integrativlik. Mətn sintaksisinin başqa bir xüsusiyyəti integrativlikdir. **İntegrativlik** mətnin nəzəriyyəsi və bütövlüyüdür. İntegrativlik - mətndə bütövlüyün yaranması, əlaqələrinin bir-birinə təsirinin nəticəsi olaraq meydana çıxır. İntegrativliyin mümkün olan

¹İ.Şıxlı. Dəli Kür. Bakı, “Yazıçı”, 1983, s.236

müxtəlif tipləri mətndə müxtəlif janr-üslub oriyentasiyasına malikdir, bu məsələlər linqvistikada hələ geniş öyrənilməyib. İnteqrativliyin psixolinqvistik təbiəti kommunikantın nitqdə fikir, məna yaratma aktivliyi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan bütövlük inteqrativlikdə, onun elementlərində və əsas əlaqələrdə özünü bir daha təsdiqləyir.

İnteqrativlik mətnin bütün elementlərini sintez edir, mətnin məzmun planını həyata keçirir, onu müəllif intensiyası ilə uyğunlaşdırır.

Beləliklə, mətnin inteqrativ təhlili- təbii olaraq, mətn sintaksisinin nəzəri materiallarının mükəmməl mənimsənilməsini təmin edir, problemin təhlil olunacaq mərhələlərini elmi cəhətdən şərh və ifadə edir.

Mətn və intensiya. Mətn sintaksisinin digər bir xüsusiyyəti intensiya ilə əldəqəddardır. İntensiya - müasir fəlsəfə, psixologiya və linqvistikanın əsas anlayışlarından biridir. İntensiya mətnin əsas (baza) kateqoriyası kimi özünü göstərir. «İntensiya» (lat. intentio - cəhd, səy, canatma, meyil, arzu, niyyət) mənalarını ifadə edir. Fəlsəfədə bu, ontoloji məsələdir. Qlobal mətni intensiya müəllifin «fikir dünyası»nı əks etdirir. Qlobal intensiya, şübhəsiz ki, intensional mətndə formalaşır. Ayrıca nitq aktı mətnlə əlaqəyə girərək inteqrasiya olunur. Bu zaman əsas qlobal mətni intensiya yaranır. İntensionallıq nəinki konkret nitq aktında, eyni zamana bütöv mətndə gerçəkləşir.

«İntensiya» anlayışı danışanın kommunikativ niyyətini, məqsədini, arzusunu, fikrini və s.-ni təyin edir. İntensiya, həqiqətən də, mətndə ifadəsini tapır. İntensiya mətnin material məzmun və mahiyyətini təşkil edir. İntensiya, həmçinin də qarşılıqlı əlaqəni, kommunikantın gücünü həmişə nümayiş etdirir, qarşılıqlı münasibətin motivlərini, emosional-ekspressiv sferada şəxsiyyətin ünsiyyət prosesində dərkətməsini nümayiş etdirir. İntensiya mətndə müəllif motivasiyasını, kommunikantların bir-birini başa düşmələrini təmin edir. Müəllif intensiyası verilən informasiyanın xarakterinə görə nitqin hansı tipə (dialoji və monoloji) malik olduğunu müəyyənləşdirir, kommunikativ tapşırığı reallaşdırır: nəql etmək, məlumat vermək, təsvir etmək, aydınlaşdırmaq, göstərmək, müzakirə etmək və s.

İntensiya bədii əsərin məzmunudur, dərkətmənin istiqamətini müəyyənləşdirir. Mətndə intensiyanın meydana gəlməsində, reallaşmasında dil vahidlərin rolu böyükdür. İntensiyalar şərait yaradır ki, praq-

matik informasiya qarşıdakılara, oxucu və dlinləyicilərə tez çatdırılsın. Müxtəlif tip mətni fəaliyyətlərdə (rəsmi-ışgüzar, bədii, danışiq, publisistik və s.) bu özünü büruzə verir.

İntensiya mühüm mətnyaradıcı kateqoriyadır. O, müxtəlif tip mətnləri yaradır. Bədii mətnlərdə obraz və personajın arzu, niyyət, məqsədi və s. təzahür olunur. Mətni quran müəllifin ümumi intensiyası (niyyət, məqsədi) dairəsində mətnyaradıcı funksiya formalaşır.

Göründüyü kimi, mətnə intensiyanın rolu böyükdür. Müasir antroposentrik paradigma koqnitiv, kommunikativ və praqmatik elmi metodlar kimi mühüm rol oynayır. İntensional metod da inteqral linqvoüslubi metodlardan biridir. Bu metodun aparatı aşağıdakılardır: intensiya, intensionallıq, intensional kateqoriya, adresant, adresat.

Antroposentrik paradigma müasir linqvistikada elmi metod kimi meydana gəlmişdir. Bunun mərkəzində danışan insan, onun dərkətmə və nitq fəaliyyətinin təsviri dayanır. İntensiya ilə bağlı mətnə kommunikativ zəncir bunlardır: adresant-mətn-kommunikativ situasiya- adresat.

Mətn çoxöçülü xüsusiyyətlərə malikdir. Onun şərh, hadisələrin təsviri, orada aşılana fikrin qavranılması onun çoxplanlı bir vahid olduğundan xəbər verir. Bu cəhətdən mətn konstitutiv vasitələr sistemində əlverişli mövqe tutur. Mətn- bədii, elmi, publisistik mühitdə seqmentləşir və müəllif tərəfindən yaradılır. «Mətn doğulur və müəllif intensiyasını diqtə edir».¹

XX əsrin başlanğıcında XXI əsrdə linqvistikada antroposentrik tədqiqatlara artıq yer verilməyə başlayır ki, mətnə müəllif intensiyası da bu məqsədlə meydana gəlmişdir. Dilin funksional qanunauyğunluqlarının dil vahidləri ilə ifadəsi, bu sferada danışanın niyyət və məqsədinin müəyyənləşdirilməsi antroposentrik tədqiqatların qarşısında durur.

İntensiya xəbərdarlıq, xəbərdarlıq edilmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Mətnə sözün praqmatik potesialı çoxşaxəli, geniş olur. Bu zaman müxtəlif requlyar nitq və geniş spektrli intensiyalar (arzu, istək) gerçəkləşir.

Nağıl etmək - bu nitqin dinamik funksional-fikir, məna tipidir. Mətnə informasiya 3-cü şəxsin dili ilə nəql edilir. Bunlara tarixi mətnlər

¹Н.И.Клушина. Интенциональные категории публицистического текста в аспекте коммуникативной стилистики (на материале периодических изданий 2000-2008 гг.АР докт.дисс., М., 2008, с.45

misal ola bilər. Məs.: Bəzi tarixi hadisələr mətnlər vasitəsilə nəql edilir, dinamik, aktiv tarixi proseslər əks olunur, burada kommunikativ intensiya informasiyaverici və konstatlaşma xarakteri daşıyır. Məs.: «XI-XVI yüzilliklərdə Azərbaycanda anadilli ədəbiyyatın güclü inkişafı, xüsusilə də qüdrətli Səfəvilər dövlətinin ilkin çağlarında ana dilinə olan qayğı və himayənin artması, türkcənin əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, saraya və orduya da yol tapması, bununla da müəyyən mənada dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsi bir sıra dini və sufi məzmunlu əsərlərin ərəbcədən və farscadan dilimizə tərcümə edilməsini və bütövlükdə götürdükdə tərcümə sənətinin geniş yayılmasını şərtləndirmişdir».¹

Təsviri mətnlər, həmçinin konstatlaşma səciyyəlidir, burada predmetin əlamət və keyfiyyətinə diqqət yetirilir. Müəllif intensiyası konstatlaşma hesabına gerçəkləşir, təsvir edilir, predmet əlamət haqqında barədə məlumat ötürülür. Təsviri mətnlərdə predmetin, sxemin, obyektin texniki xarakteri dəqiq əks olunur, burada kommunikativ intensiya konstatlaşma səviyyəsində meydana çıxır, göstərilir, təsvir olunur.

Geniş mənada intensiya anlayışı mətndə danışanın kommunikativ niyyətini, fikrini, məramını, arzusunu, muradını, məqsədini ifadə edir: *Mən Göyçaya getmək fikrindəyəm. Siz yayda harada istirahət etmək fikrindəsiniz?*

İntensiya qarşılıqlı əlaqə, rabitə situasiyası ilə sıx şəkildə bağlıdır. İnsanın, obrazın qarşılıqlı əlaqə şəraitində əxlaqı, rəftarı, hərəkət tərzi, davranışı və s. mətni intensivaların formalaşmasında aparıcı yer tutur. Mətnlərarası kommunikativ vahidlərin əmələ gətirdiyi münasibət (hansı ki daxili iyerarxik sosial sahədə kommunikatv-dərketmə, anlama) cəhdi mətnin üslubi və janr əlamətləri makrointensiyanı yaradır, müəyyən məqsədlərin həyata keçməsinə gerçəkləşdirir. Daxili kommunikativ proqram mikrointensiyanı müxtəlif tip mətnlər vasitəsilə konkretləşdirir, bir sıra intensivaları yerinə yetirir, dil ifadələrinin spesifik, daha aktiv formalarını üzə çıxarır.

Mətnin mikrointensiyası deyərəkən şəfqət göstərən, dərdə şərik olan, həmdərd, canı yanan, canfəşanlıq göstərən; hüsn-rəğbət bəsləyən və s. yaxın mənalı vahidlər başa düşülür.

Başqa cür desək, mətndə bir sıra intensivalar güdülə bilir. İnforma-

¹ M.Nağısoylu. "Şühədnamə". Bakı, "Elm", 2019, s.3

tiv söyləmlər az hallarda eynizamanda yuxarıdakı hissələri ifadə edir, nəticədə danışanın məqsədi aydın olur: «Mən qələmimi (pulumu, əl-çəyimi və s.) unutmuşam» Belə söyləmlərdə reaksiya 3 tipdə reallaşır: (1) həmdərd; ürəyi yanan qeyri-həmdərd, (2) ürəyi yanmayan. (*Məndə, həmçinin diş pastası qurtarıb.*)

Situasiyaların dəqiq təhlili və adresatın reaksiyası nəinki inetensiyanın dil formalarını meydana çıxarır, həmçinin nitqin, əxlaqın, davranışın, həyat tərzinin milli spesifik xüsusiyyətlərini əhatə edir.

Praqmalinqvistik eksperimentin nəticələri də göstərir ki, verbal hüsn-rəğbət və ifadəetmə dəqiq nitq situasiyasında intensiyanı dəqiqləşdirir.

İntensionallıq «konsept» anlayışı ilə qarşılıqlı əlaqədə üzə çıxır. Konseptin nüvəsində bütövlük xarakterizə olunur. Məsələn, müəllif hər hansı bir konsepti təsəvvür edirsə, onun koqnitiv davranışında, əlbəttə, məqsəd və niyyətini ifadə edir. Bu cəhət, mətnin kommunikativ istiqamətini, fikir-məzmun bütövlüyünü istiqamətləndirir. İntensiyanı aydınlaşdıran dil vasitələri mətnin koqnitiv (konseptual) təhlili nəticəsində qurulur.

Müəllifin məqsədi həmişə söyləmin dərkəndilməsini, mənimsənilməsini oriyentasiya edir. Mətn intensiyanın «şəxsiyyətlərarası» xarakterini təyin edir, müəyyənləşdirir.

İntensiya bədii mətnə çoxölçülü xarakter daşıyır. Əsas intensiyalardan avanqard və özülü qoyulmuş mətnlərdə istifadə olunur. Şeirlərdə şairin intensiyası bədii emosional səciyyəlidir. Müəllifin müxtəlif istiqamətlərdəki məqsədi rəngarəng laylı emosiyaları doğurur, «həqiqətin, doğruluğun dərkimi kimi nəticələnir». Beləliklə, mətnə intensiyanın gerçəkləşməsinin xarakteri ədəbi istiqamətin özünəxas bütövlüyünü təsdiq edir.

İntensionallıq bədii mətnlərdə:

Qolu bağlı keçdin Xudafərindən

Mən qolu bağlı da keçə bilmirəm...(H. Kürdoğlu)

Bu misralarda şairin intensiyası xatırlama intensiyasıdır. O, böyük ustadlarını-Məhsətini, Qurbanini, Xəstə Qasımı, Qul Abbası - Arazla bağlı təfərrüatları xatırlayır və Qurbaniyə qibtə edir.

Könlümdən Təbriz keçər,

Neçə təpə, düz keçər.

Xəyalım yaz mehi tək

Arazdan səssiz keçər (H. Kürdoğlu).

İntensionallıq publisistik mətnlərdə: «Kamal Abdullanın zamanı həm miflə gerçəklik arasındakı, Berqsonun qavramındakı zamandır... Elə buna görə də onun yaradıcılığında bütöv və parçalanmaz bir zaman var və bu bütöv zaman Dansökülə, Günortac və *Qürubun bir təfəkkürdə, bir düşüncədə inikası, kosmoloji dövrdən, ilkin antik dövrə və həm də bugünüməzə qədər bir billurda sayrışması və cərəyanıdır.*

Kamal Abdulla öz ədəbiyyatını özünün qurduğu ədəbiyyat nəzəriyyəsi əsaslarında yaradan tək yazığımızdır. ...Onunla söhbət etməyin özü bir yaradıcılıqdır...¹

Müəllifin bu publisistik mətnində intensiyası aydındır. Bu intensiya xalq yazıçısı Kamal Abdullanın özünəməxsus bir ədəbiyyatı olduğunu, onun fərqli özəlliklərini oxuculara çatdırmaqdır.

Mətn və üslubiyyat. Mətn üslubiyyatın da tədqiqat obyektini kimi çıxış edir, tədqiqat prinsipi dil vahidlərinin effektiv seçimindən, onların necə seçilməsindən və istifadəsindən asılıdır. Üslubiyyat elmi mətnə, adresata yönəlmə kimi baxır: «Müəllifin yaradıcılıq intensiyası» (məqsəd və niyyəti) (Karasik) nöqtəyi-nəzərindən yanaşır.

Mətn və hadisə. Mətnin bağlı olduğu mühüm məsələlərdən biri də hadisədir. Mətnə hər hansı bir hadisə, əhvalat, vəqifə, macərə, sosial və ya şəxsi həyatda baş verən hal, həyatın adı qaydasını, normal gedişini pozan iş və s.təsvir olunur. Məs.: *Qatırlar dağa dırmaşdıqca yol qısalır, dağlar ucalır, şəhər və bütün aran yerin dibinə çökür, ayaq altında qalırdı. Hamarlı dərəsindən yoxuşa çıxanda dağ boyu, dolayı bir çıxır uzanırdı. Ağ qurşaq kimi yaşıl dağın qoynuna dolanan bu çıxır getdikcə yüksəlirdi. Yolun kənarından sallanan həmşəcavan, palıd, nar ağacları zümrüd tağ kimi yolun üzərində çataqlanmışdı. Qədir qatırın yalından yapışib, belinə mindi. Bir əlini yarpaqlı budaqlara toxunduraraq oturdu. Sanki bundan, uşaq kimi, xoşlanırdı. Altındakı qatır dodağını uzadıb, budaqları qarmalayır, tikanları hiss etdikcə buraxırdı.*

Aranda ağır işdə böyüyn, mahala nabələd olan Qədir ömründə bu yaylaqları görməmişdi. Ona görə hər addımda maraqlı və həvəsi artırirdi. Qatırçılar bu yollarda araba aşmasından, adam uçmasından faciəli hadisələr danışırdu. Oğrudan da qurşaq kimi nazik yola araba sal-

¹Azər Turan. "Sən ey qanadlı yolçu". – Kamal Abdullanın zamansızlığı. "Ədəbiyyat" qəzeti, 5 dekabr, 2020-ci il.

mağın nə qədər çəsarət istədiyini düşünür, əyilib dərənin tərkinə baxırdılar. (Mir Cəlal. «Dirilən adam»)

Siyasi mətndə beynəlxalq hadisələrin təsviri. *Rusiya ayağa qalxdı. Moskvada kütləvi həbslər var. Rusiya qarışıdı. Putin yollar axtarır.*

Mətn və assosiativlik. Bu, mətndə «gizli əlaqə» formasıdır. Belə mətn formalarında koqeziya potensial formada üzə çıxır. Bəzən hər hansı bir ifadənin mətnə təkrarı assosiasiyaya yol açır. Məsələn, aşağıdakı mətnə assosiasiyayı «o qalın yorğan» ifadəsi yaratmışdır: «Həmin qış gecəsi Əbdül yenə də *qalın yorğanın* altında idi. O *qalın yorğan* evdə tək idi və Xıdır *o qalın yorğanı* Əbdülə vermişdi, özü qışda da üstünə adyal salırdı, çox soyuq olanda adyalın üstündən paltosunu salırdı. *O qalın yorğan* Əbdülün üzünü görmədiyi atasından, güclə xatırladığı anasından qalmışdı və *o yorğanın* ən gözəl, ən şirin cəhəti o idi ki, Xıdır onu özünə qıymırdı, *o qalın yorğanla* Əbdülü, elə bil ki, təkcə soyuqdan qorumurdu, ümumiyyətlə, dünyanın buz kimi üşüdən işlərindən, bəd əməllərindən qoruyurdu. (Elçin. «Ölüm hökmü», s.280).

Mətn və informasiya. Mətn və onun vahidləri qlobal kateqoriyadır. «Mətn, hər şeydən öncə, kommunikativ və informativ bir vahid olaraq sadəcə ona məxsus olan özəl işarələrlə qurulur. Mətn digər işarələrdən fərqli olaraq, həm kommunikativ, həm də informativ bir mahiyyət daşıyır. «Biz informasiya dünyasında yaşayırıq və ya biz işarələr dünyasında yaşayırıq». Əslində isə biz bugün artıq informasiyanın və işarələrin bu və ya digər şəkildə gerçəkləşən və gerçəkləşdirilən seçimi dünyasında yaşayırıq».¹

İnformativlik – mətnin mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Mətnin informasiya komponentləri kimi eksplisit temporal vasitələr mətnə yeni xəbərin mənası və funksiyası ilə bağlı informasiyanın daxil edilməsinə, yəni informasiyanın müəyyən hissəsinin qabardılmasına şərait yaradır. Bu mənada «sonra» temporallıq göstəricisini qəbul etmək lazım gəlir. Onun mətnə temporal vasitə olmaqla yanaşı, yeni informasiyaya yol açan işarə funksiyaları da aşkarlanmışdır.

Mətn müəyyən konkret uyğun məlumatın maksimal dərəcədə səmərəli ötürülməsi prosesini əldə etmək üçün müəyyən sintaktik çərçivədə yaradılır ki, bu da onun bütövlüyünü şərtləndirir. Bu baxım-

¹ <http://ru.wikipedia.org///mki.02.01>. 2021

dan mətndə daxili təşkilatlanmaya xas olan xüsusiyyət də mövcuddur. Həmin əlamət onu sintaqmatik səviyyədə bir struktur bütövə çevirir. Amma bütöv olmaqdan ötrü mətn həm də daxili əlaqəyə girməlidir.

Mətndə, cümlə modellərindən fərqli olaraq, müəllif fikri əsasdır. Yəni mətn, yalnız dil modeli olmamalı, həmçinin də, özündə müəyyən qeyri-dil situasiyasına bağlı konkret məzmun ehtiva etməlidir.

Mətn invariant rolunu oynayaraq dil modelləri olan cümlələrin nitq prosesində aktuallaşmasına yardım göstərir. Bu nitq prosesinin ən yüksək real, praktik göstəricisi olan mətnin təsvir etdiyi gerçəklik və variasiyaların ən dəqiq mənzərəsini verir və özündən öncəki sintaktik vahidlərin əslində öz strukturundan çıxmasını təmin edir.

İ.Vardul mətnin informasiya nəzəriyyəsi ilə sıx bağlı olduğunu yazır: «*Aktual üzvlənmə sayəsində sintaktik təmin ayrı-ayrı cümləsi dilin potensial nominativ vasitəsi kimi, ünsiyyət prosesində informasiyanın gerçək daşıyıcısı kimi çıxış edir; kommunikasiyanı təmin edir*».¹

Ümumiyyətlə, mətnlərdə olan mətnaltı informasiya implisit təbiətə malikdir. Həmin informasiya mətndə açıq-aşkar şəkildə özünü göstərir və həmin məlumatın dərkedilməsi subyektiv faktorlardan asılı durumda olur.

Mətn digər dil və nitq vahidlərindən informasiyavericiliklə daşdığı məqsədyönlü funksiya ilə bərabər, şifahi və yazılı olaraq gerçəkləşmə şəkillərinə görə də işlənir. Normal mətndə hər hansı bir konkret informasiya verilir.

Qeyd edək ki, emosionallıq mətnin yaranamasında mühüm rol oynayır. Emosional informasiya mətnin təsviri mərhələsində yaranır və inkişaf edir. Bədii mətnlərdə bədii emosional informasiya kommunikasiya prosesində əmələ gəlir. Mətndə emosional informasiya hissi emosional vəziyyətin qiymətləndimə, aktivləşmə və təhrik, nitq fəaliyyətinin pozulma və ekspressiyası kimi ortaya çıxır. Şübhəsiz ki, emosional informasiya mətn şəraitində oxucunu həyəcanlandırır, bunun səbəbi informasiyada başlıca yer tutan hissi-psixoloji durum olaraq qızsazamanlı əhval-ruhiyyə ilə əlaqədar meydana çıxır. Məs.: *Qələbə sevincini bir andaca itirən uşaqlar başlarını aşağı salıb sakitcə gözləyirdilər. Gözləyirdilər ki, bu illərdə ilk dəfə göz yaşlarını gördükləri komandır ürəyini təmiz boşaltsın.*

¹ Язык и мышление. М., 1967, с.116

Dil yaraşıq və bəzək deyil, bədii düşüncənin mahiyyətidir və nəticədə fəaliyyətin estetik modelləşdirilməsidir. Dil bir forma kimi düşüncə prosesini əks etdirir, informasiyanı emallaşdırır və kateqoriyalaşmağa xidmət edir.

Bədii mətnlərdə koqnitiv informasiya güclü olur. Həmin informasiya əsas etibarilə dünyanın dil mənzərəsi haqqındadır. «Dünyanın dil mənzərəsi» xalqın müəyyən inkişaf mərhələsində onun gerçəklik haqqında dil vahidlərində təsbit olunmuş təsəvvürlərin məcmusu, dil işarələrində gerçəklik qavramının, dünyanın dildə üzvlənməsi, əşya və hadisələrin nizamlı düzümü, aləm haqqında söz mənalarının sisteminə gizlənən informasiyadır... İnsanın informasiya bazasına- onun konseptsferinə daxil olmaqla aparılan tədqiqatlar koqnitiv strukturları aşkar etməyə imkan verir»¹

Belə mətnlərdə ritorik suallar, «müəllif obrazı» mühüm yer tutur. «Müəllif obrazı» mətnin ifadə mühitində yerləşir. Ritorik sual - nitqiın mühakiməsidir, bu zaman sual formasında düşüncə təzahür olunur. Ritorik sual mətnədə cavab tələb etmir, yalnız söyləmələrin emosionallığını, ifadəliliyini, estetikliyini yüksəldir. Müəllif nitqi müxtəlif kompozisiya - nitq formaları ilə ifadə olunur; nəqli-təsviri, düşüncə (fikir, mühakimə), predmet-məkan və predmet-ələmət. Mühakimədə fikrin məntiqi inkişafı verilir. Bu, müstəqildir, zaman münasibətləri daxili xarakter daşıyır. Burada məntiqi, səbəb-nəticə və s. münasibətləri ifadə olunur.

Beləliklə, mətn nitq vahidlərinin məna əlaqələri ilə birləşmiş ardıcılığdır. Mətn dilçiliyin sintaksis bölməsində tədqiq edilir. Sintaksisin funksiyalarından biri də indiki vaxtda mətnin struktur-semantik, kommunikativ-funksional, praqmatik-koqnitiv xüsusiyyətlərini öyrənməkdir.

Beləliklə, mətni həm mətn sintaksisi, həm də sintaksisin mətni tədqiq edir. Hər ikisi mətni kommunikativ və informativ bir vahid kimi sadəcə ona məxsus olan özəl işarələrə istinad edərək öyrənir.

Mətnin qurulmasında potensial vasitələrin rolu bəzi hallarda tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Təbii ki, sadə cümlələrlə yanaşı, mürəkkəb cümlələr də mətnin formalaşmasında həlledici amilə çevrilmişdir. Demək olar ki, mətn bütün növ cümlələrin formal-qrammatik və məna vədətindən əmələ gəlir.

¹ Veysəlli F. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı, 2015s.41

Mətn informativ struktura malikdir. Mətdə informasiya növləri də müxtəlifdir: faktual, konseptual və mətnaltı. Faktlar, hadisələr və proseslərlə bağlı informasiyanı faktual məlumatlar ötürür. Hadisə və proseslər, onların iştirakçılarına müəllifin münasibəti konseptual informasiya fonunda verilir. Mətnaltı informasiya yükündə assosiativ və konnotativ semantika üstünlük təşkil edir.

Obrazlılıq mətnin gerçək vasitəsidir, mətnin semantik inkişafı ilə birbaşa bağlıdır.

Mətn də mühüm sintaktik vahid olan cümlə-söyləm kimi sintaktik kateqoriyadır və onun başlanğıc, orta və son mərhələləri mövcuddur.

Mətnin birinci mərhələsi MSB-nin (mürəkkəb sintaktik bütöv) ümumi mövzusunun ifadəsidir; onun tərkibi də MSB-in mövzusunun dolğunluğu ilə bağlıdır. Sözügedən mərhələnin başlıca əlaməti ondan ibarətdir ki, maksimum dərəcədə semantik-qrammatik bütövlüyə meyllidir. Bu cümlə –başlanğıc geniş kontekstdən mümkün qədər az asılı olur. Birinci mərhələdə ümumi qanunauyğun hal kimi ətraf mühitin, canlı aləmin gerçək elementlərinə işarə edən denotatlar toplaşır.

MSB-in orta mərhələsi 1-ci mərhələdəki mətnin ümumi məzmununun açılmasına xidmət edir. Həmin mərhələ mətnin ən lazımlı, əsas informasiyanın ötürülməsinin keçidini hazırlayır və başlanğıc mərhələ vasitəsilə təqdim edilən mücərrəd giriş konkretləşməyə məruz qalır.

Mətn-nitq əsəri ilə eyni; yazıda əks olunan nitq parçasıdır; korpus ilə də eynidir.

Mətn sintaktik-semantik (sinsemantik) mühitdə yaranır və aşağıdakı funksiyalara malikdir. Söyləmin mətnyaradıcı xüsusiyyəti aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1) semantik-paradiqmatik funksiya. Paradiqmalar subordinasiya olunur. Məs.: ağac: palma ağacı, söyüd ağacı; çörək: darı çörəyi, buğda çörəyi və s.

Belə paradiqmalar söz birləşmələrində identik xarakter daşıyır, sintaktik sinonim mənalarla əhatə olunur. Məs. bayramda görüşmək - bayram ərəfəsində görüşmək.

Paradiqmalar koordinasiya olunur: məscid – Allah evi.

2) dərin semantik funksiya. Bu funksiya söyləmin praformaları ilə (söz birləşməsinin valentlikləri) əsaslandırılır. Bu əlaqə (verbal) sözlü xarakter daşıyır. Sonrakı funksiyada proverbal əlaqələr mətdə yaranır.

Mətndəki söyləmlər arasında valentlik-sinsemantik əlaqə formalaşır. Məs.: ev- ev əşyaları, ev təsərrüfatı, hökumət evi və s. İsmi söyləmlərin tərkibindəki leksemlər mənə baxımından konkretləşir. Əlaqəni transformasiya olunmuş praformalar yaradır.

3) fabul-tematik funksiya. Bu funksiyada daha mürəkkəb mətnlər yaranır. Belə mətnlərdə tematik fon, tematik fraqmentlər güclü olur

4) kommunikativ, yaxud tema-rematik funksiya. Cümlənin aktual üzvlənməsi. Həmin funksiya söyləmin aktual üzvlənməsi ilə sıx olaraq bağlıdır. İsmi söyləmlər mikromətn səviyyəsində tema-rema məzmununun reallaşmasında aktiv iştirak edir. Aktual subyekt (söyləmin teması) və aktual predikat (remanın söyləmi) mühüm rol oynayır.

Mətnin törəməsi. Əlaqəlilik və bütövlük mətn vasitələridir, bu anlayışların izaha böyük ehtiyacı vardır. Əlaqəlilik yaxud koqerentlik xüsusiyyətləri mətn üçün xarakterik cəhətdir. Əlaqəlilik həm də koqeziyadır. Koqeziya məndə əlaqə tipidir, mətnin koqerentliyini formalaşdırır («bütövlük»). Məs.: sintaktik koqeziya, semantik koqeziya, üslubi koqeziya.¹

Mətn yaradıcı bütövlük yaradır və mətnin əlaqəsi dilin müxtəlif səviyyələrində derivasiya prosesini əhatə edir. Həmin sintaktik proses leksik, sintaktik, semantik derivasiyaların-törəmələrin sintezindən ibarətdir; bunlar qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təmin olunma təşkil edir.

«Derivasiya» termin-anlayışı adı altında «bu prosesdə dil vahidi (derivat) yaranır. Mətn səviyyəsində derivasiya prosesi derivatologiyada öyrənilir. İndiki zamanda derivatologiya dilin funksional tədqiqatlarının mühüm bir sahəsinə çevrilmişdir, derivasiya prosesini geniş səpkidə öyrənir. «Derivasiya prosesi nəticəsində söz, cümlə, sözün qrammatik forması, söz birləşməsi, sintaktik frazeologizmlər, heca yaxud takt yaradılır».²

Sintaktik derivatlar mətnin funksiyalarından biridir. Mətni derivasiyaları aktual üzvlənmə səviyyəsində təsvir etmək lazım gəlir. Bu, məndə tema-remanın inkişafı deməkdir.

Dillərarası derivasiya prosesində ikinci mətn doğulur. Bundan savayı, mətnyaratma prosesində müxtəlif derivasiya səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsi formalaşır.

¹ Трошина Н. О семантико-синтаксическом аспекте цельности (когерентной лингвистической теории текста). М., «Высшая школа», 1982, с.50-61

²Л.Н.Мурзин. Основы дериватологии. Пермь, 1984, с.3-4

Mətnə əlaqəlilik və bütövlük 3 səviyyə üzrə gerçəkləşir: 1) sintaktik; 2) semantik (tematik) və 3) kommunikativ-praqmatik.

«Söyləm minimal vahiddir, dilin kommunikativ funksiyasında reallaşır»¹ Söyləmin strukturu: diktum və modus hissələrindən ibarətdir. Diktum-modus mətnin propozision strukturunu ifadə edir.

Mətnin əsas teması-mövzusu onun başlığında təqdim olunur.

Kontekstdə yeni informasiya-bədii mətnin üslubi xarakterini müəyyənləşdirir. Bu əlamət remanın tərkibində özünü göstərir. Məs. Quş uçur. Yağış yağır.

Kontekstdə-mətnə yeni daxil olan şəxslər, surət və obrazlar, hadisələr, fiqurlardır haqqında geniş informasiyalara rast gəlmək olur.

Yeni informasiya ardıcıl olaraq yeni mətnləri qurur. Yeni predmetlər, hadisə və proseslər mətnə canlanır.

İnformasiya mətnin əsasıdır. Mətn sterjen (əsas) obyektlərdən biridir. Mətnin daxili əlaqələri, mətnə kontinium, onun temporal və məkan əlamətləri fakt, məlumat kimi forma-qrammatik vasitələrin iştirakı ilə açılır. Bu obyektə məntiqi və assosiatik əlaqələr yaranır.

Söz birləşməsi nitqi cümlə vasitəsi ilə əlaqələndirən minimal fraqmentlərdəndir. Bu cəhətdən söz birləşməsi də mətni qurarkən struktur-semantik cəhətdən modifikasiya olunur. Ona görə də söz birləşmələrinə mətn baxımdan struktur-semantik və funksional-semantik aspektlərdən yanaşılmalıdır.

Mətnin təhlili və söz birləşməsinin mətnyaradıcı funksiyasını müəyyənləşdirmək çətin məntiqi əməliyyatdır. Söz birləşməsinin mətnyaradıcı funksiyasının qavranılması da çətinidir, eyni zamanda onun mənimlənməsi də, «həzm edilməsi» də mürəkkəb prosesdir.

Söz birləşməsi müstəqil sintaktik vahid olub, kontekstdə xarakterizə olunur. Bu proses, yəni, söz birləşməsinin mətnyaradıcı rolu kontekstlə hərəkətdə təhlil edilir. İsmi sözləmlər makromətnlərin təşkilindəki rolu haqqında germanistikada M.Şrederin məqaləsi vardır.² Müəllif bu məqalədə müxtəlif dil vahidlərinin mətnə ümumi istiqamətlərini, funksional imkanlarını müəyyənləşdirmişdir. Mətnyaradıcı əlaqələrin potensiyanı hər bir element üzrə dəqiqləşdirmişdir. O cümlədən,

¹ З.И.Резангова. Функциональный аспект словообразования, 1996, с.5

² Schröder. Über textiver flechtende Wort bildunselemente //Deutsch als Fremdsprache. 1978, p.85-92

mürəkkəb söyləmlərin mətnyaradıcı funksiyasına da toxunmuş, onların funksional – pragmatik əlamətlərini tədqiq etmişdir.

Germanistikada söyləmlərin (ismi söz birləşmələrinin) tərəflərinin leksik-semantik münasibətləri də öyrənilmişdir. Bu xüsusda ismi söyləmlərin dil materialları əsasında funksional əlamətlərinə də diqqət yetirilmişdir.¹ Söz birləşmələrinin tərəflərinin leksik-semantik münasibətlərinə əsasən mətnyaradıcı funksiya bir neçə tipə bölünərək şərh edilmişdir:

Məsələn, period əsasən poetik nitq üçün xarakterikdir. Amma nəsr əsərlərində də perioda rast gəlmək olur. Periodun xüsusi növ intonasiyası vardır. Fasilənin temp və xarakterindən asılı olaraq period mətndə öz intonasiya və ritmini dəyişə bilir.

Obrazlı şəkildə desək, mətn bir dünyadır. Mətn dünyanı dərk etmə modelidir. Tədqiqatçılar dünyanı (dərk etməni) bir mətn kəsiyi kimi qəbul edirlər. «Mətn də cümlə kimi sintaktik kateqoriya olduğuna görə bəzi konkret əlamətlərə malikdir. Bu yüksək səviyyədə təşkil olunmuş sintaktik kateqoriya da, həmçinin öz quruluşunda müəyyən təkrar elementini saxlayır. Təkrar ideyası, eyni zamanda abzas kimi ayrılan, amma mətn kimi düşünülmə quruluşun strukturunda özünü göstərir».²

«Mətni də eyni ilə cümlə kimi başlanğıc, orta və son mərhələlərə bölmək mümkündür. Mətnin başlanğıcı bütün mətn quruluşunun əsas, tematik düyününə çevrilir, başqa sözlə, bu başlanğıc, sanki cümlə quruluşundakı mübtədanın, yəni subyekt ideyasının funksiyasını yerinə yetirir. Mətnin başlanğıcı, adətən ümumi girişlə xarakterizə olunur ki, bu ümumi giriş də mətnin qurulması prosesi boyu tədricən konkretləşdirilir. Konkretləşmə təkrar olunan komponentin ya açıq–eksplisit, ya da gizli–implisit şəkildə mətnə daxil edilməsi ilə bağlıdır, başqa sözlə desək, biz təsdiq edirik ki, Azərbaycan türk dilində mətnin başlanğıc mərhələsi formal baxımdan tam və ya natamam şəkildə nitq axınında təkrar edilir».³

Mətnin linqvistikası deyərkən: 1-ci olaraq onun meydana çıxma səbəbləri, mətn qrammatikasının inkişaf təkamülü və ənənələri kimi

¹ В.С.Вашунин. Функции определительных сложных существительных в современном немецком языке. Куйбышев, 1982, 284 с.

² Е.В.Авдучева. О структуре абзаца. Труды по языковым системам. Тарту, т.3, 1965

³ К.Абдуллаев. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, BSU, Mütərcim, 2012, s.92

başa düşülür. Mətn bəzən kommunikasiyanın əsas vahidi kimi də çıxış edir, bəzən isə linqvistik tədqiqat kimi mətn nəzəriyyəsi öyrənilir. Mətn linqvistikasının ortaya çıxması, birinci növbədə, bir çox dil, sintaktik hadisələri də aydınlaşdırır (*mətnin müxtəlif formalarının pronominallaşması, artikkelərin istifadəsi, temporal münasibətlər* və s.)

Mətn dilçiliyi bir elm kimi mətn əlaqəsinin qurulması, müxtəlif kateqoriyaların ifadəsi, təzahürü kimi formalaşır. Mətn əlaqəsi ideyasının öyrənilməsi, həmin elmdə gerçəkləşməsi və s. mühüm məsələlərdəndir.

Mətnin linqvistik əlaqəsi üçün: koqeziya, təkrar, anafora, koreferentlik, pronominallaşma xüsusiyyətləri vacib elementlərdən sayılır.

Tekstuallığın parametrləri sırasına: koqeziya, koqerentlik, qavranılma qabiliyyəti, intensionallıq, situativlik, informativlik və intertekstuallıq da daxildir.

Əlaqəlilik və bütövlük termin-anlayışları mətnin fundamental vasitələridir. «Mətn – başlanğıc, son və daxili struktur təşkil edir. Daxili ruktur mətnə aid yüksək təyindir, müəyyənlikdir.»¹

Mətn qrammatikasının təkamülü bir neçə mərhələyə ayrılır:

Birinci mərhələdə, XX əsrin 60-cı illərində rus dilçiliyində A.M. Peşkovski, L.V.Şerba, V.V.Vinoqradov, Ş.Balli, Z.Harris mətn dilçiliyini formal meyillərə, təmayüllərə görə fərqləndirmişlər. Bu təmayülün predmeti hələlik, dəqiq müəyyən edilməmişdir. Bu zaman mətn «frazaltı sintaksis» kimi dərk edilmiş, ələlxüsus da «supersintaktik vahidlər» anlayışı ilə təmsil olunmuşdur: «yuxarıfrazə vahidi»,² MSB³ və s.

Beləliklə, mətnin sintaksisi söz formalarının düzgün seçilməsi və cümlələrin mətndə birləşməsi kimi dərk edilir. Bununla yanaşı, mətni əlaqələndirən vasitələrin qorunub saxlanması və onun anlaşmasını öyrənmək də vacib məsələlərdəndir. Həmin məsələlərə aşağıdakılar da aid edilə bilər: *mətnin anaforik strukturu, mətnin pronominallaşması, mətndə leksik təkrarlar, zaman, məkan məzmunlu mətn növlərinin zənciri* və s.

¹Ю.М.Лотман. Семiosфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. СПб, 2000, с.443

²Г.А.Вейхман. Грамматика текста. М., «Высшая школа», 2005, 640 с.; И.Р.Гальперин. Текст как объект лингвистического исследования. М., «Наука», 1981, 138 с.; О.И.Москальская. Грамматика текста. М., «Высшая школа», 1981, 183 с.; Е.А.Реферовская. Лингвистические исследования структуры текста. Л., Ленинградское отделение, «Наука», 1983, 216 с.; З.Я.Тураева. Лингвистика текста. М., «Просвещение», 1986, 126 с.; М.Ю.Димарский. Учебные текстовые задачи и художественный текст. М., «Эдиториал», 2001, 260 с

³Н.С.Валгина. Теория текста. М., «Логос», 2003, 280 с.

Mətnə «koreferentlik» və «koqeziya» termin-anlayışları məhz birinci mərhələdə tədqiq edilmişdir.

İkinci mərhələdə mətn linqvistikasının inkişafı 1970-ci illərdən başlanır. Bu mərhələdə bəzi terminlərin sinonimləri yaradılır: «mətnin qrammatikası», «mətnin strukturu», «mətnin semantikasi» və s. Bu istiqamətdə xüsusi linqvistik tədqiqatlar aparılır. Mətnin məntiqi mahiyyəti, praqmatik xarakteri, müəllifin dünyanın ümumi mənzərəsi, dil xəritəsi haqqında resipiyenti və s.

Müasir Azərbaycan dili mətn linqvistikasının ontoloji statusu dəqiqləşməlidir. Adətən, mətnə mətn nəzəriyyəsinə ümumi elmlərarası fənn kimi baxılır.¹

Mətnin bütövlüyü və əlaqəliliyini şərtləndirən amillər. Bütövlük və əlaqəlilik mətnin konstruktiv əlamətidir. Mətn kompleks kommunikativ vahid kimi xüsusi forma və məna birliyinə malikdir. Bu birlik bütövlük əmələ gətirir. Mətnin bütövlüyü deyəndə əsasən üç anlayış - bağlılıq, integrativlik və koqerentlik başa düşülür. Bu anlayışları özündə birləşdirən bütövlük qlobal kateqoriyalardan biridir. Mətnin əlamətlərinin qarşılıqlı nisbət xarakteri bağlılıq-koqeziya-inteqrasiya-retrospeksiya-prospeksiya ardıcılığından ibarətdir. Mətnin əsas nəzəriyyəsi də bu formullar əsasında düzəlir.

Məntiqi-semantik təhlil mətnə psixoloji, xüsusən də linqvo-psixoloji yanaşmadır. Bu konsepsiya psixoloq alim L.S.Vıqotskiyə məxsusdur. Yəni mətn dilçiliyinin məntiqi-psixoloji cəhətlərinin tədqiqi L.S.Vıqotski baxışlarına əsaslanır.

Dilçi dilin modelini qurarkən, ümumiyyətlə, bu modelin mətni təşkil etməkdə və mətni anlamaqda rolu barədə düşünməyə bilər. Halbuki məhz bu cəhət L.Vıqotski məktəbi üçün mühümdür ki, göstərilən sistem və bu sistemə məxsus proseslər (fəaliyyət) modeldə yenidən yaradıla bilsin.

Ümumiyyətlə, mətnin, xüsusən də məntiqi-semantik bağlılığının tədqiqi mətnin bəzi tipikləşdirilmiş növlərinin ayırd edilməsindən ötrü əsas ola bilər.

Azərbaycan bədii və publisistik mətnlərinə dair başlıca xüsusiyyətlər əsasən 3 cəhətdən xarakterizə olunur:

1) formal-qrammatik cəhətdən;

¹Т.И.Николаева. От звука к тексту. М., 2000, с.413

- 2) funksional-kommunikativ cəhətdən;
- 3) məntiqi-semantik cəhətdən.

Qeyd edək ki, mətnin sistem təsviri, onda olan ümumi dominant funksiyaları təyin etmək, mətnin semantik sahəsində məntiqi-semantik makro və mikrostrukturunu təyin etmək qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir.

«Bizə elə gəlir ki, mətnin kommunikativ təşkili tipi» onun obyektiv səciyyəsinə üzə çıxarır və mətnin dilin bütün səviyyələrində iyerarxik cəhətdən öyrənilməsinə nizamlayır (qaydaya salır).

Mətnlə əlaqədar araşdırmanın aktuallığını şərtləndirən əsas faktorlardan biri müasir Azərbaycan dilinə məxsus bədii, publisistik mətnlərin məntiqi-semantik bütövlüyünü əks etdirən elmi işlərin olmamasıdır. Bütövlük anlayışının məzmununu açılmalı və bununla bağlı məsələlərə münasibət bildirilməlidir. Mətn kompleks kommunikativ vahid kimi xüsusi forma və məna birliyinə malikdir. Bu birlik bütövlük əmələ gətirir. Bu anlayışları özündə birləşdirən bütövlük qlobal kateqoriyalardan biridir. Mətnin əlamətlərinin qarşılıqlı nisbət xarakteri **bağlılıq-koqeziya-inteqrasiya-retrospeksiya-prospeksiya** ardıcılığından ibarətdir. Mətnin əsas nəzəriyyəsi də bu formullar üzərində qurulur.

Məntiqi-semantik təhlil mətnə psixoloji, xüsusən də linqvo-psixoloji yanaşmadır. Bu konsepsiya deyildiyi kimi, psixoloq alim L.S.Vıqotskiyə məxsusdur. Mətn dilçiliyinin məntiqi-psixoloji cəhətlərinin tədqiqi L.S.Vıqotski baxışlarına əsaslanır.

Dilçi dilin modelini qurarkən, ümumiyyətlə bu modelin mətni təşkil etməkdə və mətni anlamaqda rolu barədə düşünməyə bilər. Halbuki məhz bu cəhət L.Vıqotski məktəbi üçün mühümdür ki, göstərilən sistem və bu sistemə məxsus proseslər (fəaliyyət) modeldə yenidən yaradıla bilsin.

Ümumiyyətlə, mətnin, xüsusən də məntiqi-semantik bağlılığının tədqiqi mətnin bəzi tipikləşdirilmiş növlərinin ayırd edilməsindən ötrü əsas ola bilər.

Mətn təkcə struktur baxımdan deyil, eləcə də məntiqi-semantik baxımdan bütöv olmalıdır. Bütövlük mətninin zamanca, məkanca və digər əlaqə növlərinə görə hesablanan məntiqiliyi deməkdir.

– Koqerentlik mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən vasitədir.

– Mətnin bağlılığı yalnız məna hadisəsi kimi deyil, eyni zamanda struktur-semantik və kommunikativ-funksional bütövlük şəklindədir;

– Bütövlük fenomeni, məntiqi-semantik bütövlük mətnin fundamental keyfiyyətidir. Bütövlük məna birliyi (vəhdəti) kimi, vahid struktur kimi mətni səciyyələndirir və bütün mətn boyu müəyyənləşdirilir. Belə mətnlər psixolinqvistik təbiətə malikdir.

– Həmçinin koqerentlik mətnin bütövlüyü növüdür. Koqerentliyin əsasını isə məhz cümlələrin məntiqi-semantik əlaqəsi təşkil edir.

İnteqrasiya prosesi də mətnin bütövlüyünü tamamlayan, başa çatdırılan bir vasitədir.

Beləliklə, mətn kommunikativ və informativ bir vahid olaraq ona məxsus olan özəl işarələr vasitəsilə yaradılır. Mətni formal-semantik cəhətdən quran özəl işarələr başqa hər cür işarələrdən fərqlənir. Bunlar mümkün olduğu qədər bədii mətnin açıqlığı, aydınlığı və qavranılmasını və özəl sənətkar mövqeyini ehtiva edir.

Mətnin cümlədən böyük, yəni mürəkkəb sintaktik bütöv səviyyəsində araşdırılması problemi XX əsrin 2-ci yarısından sonra meydana çıxmışdır. Ümumiyyətlə, mətn sintaksisi XX əsrin son qərində bütün parametrlərinə görə bir lingvistik elm sahəsi kimi yaranmışdır. XX əsrin ortalarında Avropa dilçiliyi, ələlxüsus da Praqa funksional dilçilik məktəbi nümayəndələrinin müvəffəqiyyəti kommunikativ və semantik məzmunlu yeni filoloji açıqlamaların araya gəlməsinə və xüsusilə də lingvistikada mürəkkəb sintaktik bütövün müstəqil olaraq öyrənilməsinə müəyyən şərait yarada bilmişdir. Avropa və Rusiyada bu sahədə, xüsusən də mətnin bütövlüyü probleminin tədqiqində böyük uğurlar olsa da, türkoloji, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində mətn sintksisinin sözügedən problemi ilə əlaqədar çox az işlər görülmüşdür.

«Mətn - başlığa və müəyyən məqsədyönlüyə, pragmatik məqama malik olan qrammatik, leksik, məntiqi, üslubi əlaqələrin ayrı-ayrı vasitələrlə birləşmiş bir çox xüsusi vahidlər (frazafövqi birliklər) ilə birlikdə bitmiş və ədəbi işlənmiş nitq əsərini təşkil edən dil nişanlarının qaydalı və yazılı birliyidir».¹

¹И.Р.Гальперин. Текст как объект лингвистического исследования. М, 1980, с.18

MƏTN VƏ YENİ İNFORMASIYA

Mətn informasiya verən müxtəlif diskursların birliyindən ibarətdir.¹Mətnin bütövlüyü, birinci növbədə, şərtləndirən vahidlər bunlardır: **tematik vahidlər; konseptual vahidlər, modal vahidlər.** «Mətni qapayan elementlərin ən aktivləri modallıq daşıyıcıları olan sintaktik vasitələrdir».²

Modallıq-danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini, ifadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini əks etdirən qrammatik-semantik kateqoriyadır. Mətndə ifadə olunan fikir, ideya məzmun etibarilə ya real, yaxud da qeyri-real, ya mümkün, yaxud qeyri-mümkün, ya arzu olunan, yaxud da arzu olunmayan, ya zəruri, yaxud da ehtimal şəkildə və s. işlədilər, dərk edilə bilər. Mətnə modallıq qrammatik və leksik vasitələrin (feil formaları, modal sözlər, intonasiya, ədatlar, prosodik elementlər və s.) iştirakı ilə ifadə olunur.

Mətnə deyilən fikrə modal münasibət təsdiqedicisi və ya inkaredicisi, obyektiv və ya subyektiv, həqiqi və ya qeyri-həqiqi, real və qeyri-real, arzuolunan və ya arzuolunmaz, ehtimal olunan və ehtimal olunmaz, zəruri və ya qeyri-zəruri, vacib və ya qeyri-vacib və s. mənalarda əks olunur.

Mətnin modallığı ilə, cümlənin modallığını və həmçinin də feil formasının modallığını bir-birindən fərqləndirmək gərəkdir. Hər hansı bir mətn, hər hansı bir cümlə daim modal baxımından təchiz olunmuşdur, çünki o, nəinki bu və ya başqa faktı müəyyənləşdirir, həmçinin danışanın bu faktı, hadisəyə olan münasibətini özünə görə ifadə edir. Amma mətnə feil formasının modallığı- ikinci modallıqdır, bu sanki cümlə modallığı üzərinə qoyulur və ya qat-qat yığılır. Mətnin modallığı ifadənin (danışığın) bütün cəhətlərinə, feil formasının modallığı isə xüsusi olaraq feili xəbərə aid olur.

Mətnə qrammatik modallığı zənginləşdirən, ona müxtəlif mənə çaları verən feilin şəkilləridir. Məs.: *gəlməliyəm, gəlsəm, gəlirəm, gələərəm, gələ bilərəm* və s.

¹И.И.Ковтунова. Структура художественного текста и новая информация – Синтаксис текста. «М, «Наука», 1979, с.262-275

²Q.Bəyzadə. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər. Mülahizələr, isbatlar, sübutlar. I cild, mülahizələr, isbatlar, sübutlar. Bakı, 1999, s. 24

Mətndə modallıq bütövlükdə isimlərin, sifətlərin, sayların, əvəzlilərin, feillərin məna və məzmununda ifadəsini tapır. Ona görə ki, bu sözlərin məna və məzmununda obyektiv reallığa da, əlamətə, kəmiyyətə, iş, hal-hərəkətə və s. münasibət öz əksini tapır.

Deməli modal sözlər də mətn qurulmasında yaxından iştirak edən vasitələrdəndir. Beləliklə, odur ki, nəticə etibarilə, o cümlədən, yaqin ki, madam ki, təbii ki və s. modal sözlər mətni qura bilir. Mətnin ayrı-ayrı diskurslarında gerçəkliyə uyğunluğun adı dərəcəsi göstərilir, gerçəkliyə uyğunluğun qəti təsdiqi də bildirilir. Misal üçün: Əlbəttə, burda da elm öyrənmək, bilik və dünyagörüşünü genişləndirmək üçün təmkinlə hər cürə zəhmətə və məhrumiyyətə qatlaşan tələbələr də var...

Əgər *doğrudan da*, «obrazovannı» adam olmaq, ali savad almaq, həqiqi, ciddi yaradıcılıq üçün qüvvə toplamaq istənilirsə, əlbəttə bu institutda da bunlar mümkündür. (Anar. Dünya bir pəncərədir, s. 369).

Mətnin ayrı-ayrı diskurslarında fikrin reallığına şübhə-güman bildirilir: Görəsən, evdə tapa biləcəyikmi?! Görəsən, o indi hardadır? (danışq dilində).

Mətndə modallıq nəinki onu təşkil edən diskursların bir-birinə olan münasibətini, həm də danışanın reallığa olan münasibətini də- nə qədər ki, bu münasibət cümlə ilə ifadə olunur, daim bu və ya digər modal vasitələrlə təchiz olunur. Məntiqdəki modallıqdan seçilərək, qrammatik modallıq-özünəməxsus qrammatik-morfoloji yaxud sintaktik-ifadə forması olan modallıqdır. Bədii mətndə mühakimə modallığı və cümlə modallığı heç də həmişə bir-birinə müvafiq olmur. Məsələn, əgər qatara gecikdikdə belə bir ritorik söyləmədən istifadə edirik: *Поспеем ли мы во время?* (Vaxtında biz çata biləcəyikmi?) Mühakimə baxımından bu cümlə sual səciyyəsi daşımaya da bilər. Beləliklə, mətnin modallığı, mühakimə modallığı ilə qarşılıqlı təsirdə olaraq, bununla yanaşı ondan fərqlənə də bilər.

Bədii mətndə dil modallığı sərhədləri daxilində qrammatik modallığı və leksik modallığı fərqləndirmək lazım gəlir.

Bədii mətnin təşkilində modal sözlər aparıcı mövqedədir. Modal sözlər danışanın tam şəkildə ifadə olunan fikrə yaxud həmin fikrin ayrı-ayrı hissələrinə münasibətini bildirən yardımçı sözlərdir.

Mətn modallığında hökmün təsdiq, güman, fərz, ehtimal, şübhə və s. üsullarla ifadəsi modal sözlərin iştirakı ilə əmələ gəlir. Məs.: Şübhəsiz, poeziya hünərdir. Sözsüz ki, söhbət həqiqi poeziyadan gedir. Həqiqi olmayana isə nə hünər demək olar, nə də poeziya!¹ (Nəhayət, Ələsgər nadir bir söz sərrafıdır. Aşıq Ələsgərin ən sevdiyim, tez-tez təkrar etdiyim misraları, necə deyərlər, lap ürəyimdən olan sözləri bunlardır.²

Modal mənaların başlıca göstəricilərindən biri mətndə istifadə olunan məcaz formalarıdır. Həmin formalardan biri bədii təyinlərdir. Bədii mətnlərdə eyni bir obyektə aid bədii təyinlər diskursun müxtəlif hissələrinə paylana bilər. Diskurs bütöv bir mətni ayır –ayrı hissələrə bölür və həmin parçalarda bədii təyinlər sanki mətnin hissələrini bir-birinə bağlayır. Məs.: Kərbalayı Tapdığı elə bil yuxudan oyatdılar. Qaranlıq, sakitlik, yalqızlıq idi. Nağıllarda söylənən *tilsimli gecələr* Tapdığı yadına düşdü. Göyə baxdı. *Səliqəsiz səpilmis ulduzlar ona qızıl onluqları* xatırladı: «Nə ola, bu qızıllar göydən qopa, *qızıl yağışı* yağaydı.³

Burada tilsimli gecələr, səliqəsiz səpilmis ulduzlar, qızıl onluq, qızıl yağış mətndə, deyildiyi kimi, modal mənaların əsas göstəriciləri kimi çıxış etmişdir.

Bədii mətnin dominant məzmunu xətti ardıcılıqla inkişaf edir. Eyni qaydada, təsvir olunan obyekt və subyektlərə münasibətin hərtərəfli şəkildə aşkar olunması da müəyyən ardıcılığa malikdir. Diskurs elementlərinin birində əsər müəllifinin obyektə münasibətinin bir cəhəti, başqa vahiddə isə o biri cəhəti izah olunur. Bir sıra hallarda, müəllif mətnin bir vahidində obyektə münasibətini ətraflı açar. Müəllifin obyektə yaxud subyektlərə münasibətinin mətnin hələ başa çatmaması durumunda yaranması, bədii mətndə müəyyən məzmunla malik olur. Ən sadə variantda münasibət ifadə olunan obyekt və ya subyektlərin digər əlamətlərinin başlıca rol oynamaması barədə implisit mənə əldə etmək olur.

Mətnin modallığı konseptual və mətnaltı informasiyanın açılması üçün gərəkli bir vasitəyə çevrilir. Bu zaman həmin məsələdə obyektiv faktların interpretasiyasına əsaslanan modallıqla subyektiv qiymətləndirmə modallığı arasında differensiasiya yaranır. Subyektiv qiymətlən-

¹Anar. Dünya bir pəncərədir. Bakı, "Gənclik", 1986, s. 218

²Yenə orada, s.231

³Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, 1956, s. 245

dirmə modallığı ən çox konseptual və mətnaltı informasiya kəsb edir. Mətn hissələrinin modallıq yükü onların həcmnin artması ilə ahəngləşir.

Şamxal dinmədi. O, bu cür sözləri birinci dəfə eşitmirdi. Atası hər dəfə bir yana gedəndə, toydan-mağardan qayıdanda evdə belə söhbətlər olurdu. Anası həmişə kişinin üstünə düşüb dava-dalaş salar, ağlayıb-sızlayar, sonra da sakitləşərdi.

-*Deyəsən*, mənim dediklərimi qulaqardına vurursan?! Atan ölmüşün tərəfini saxlayırsan?! *Yoxsa* inanmırsan, hə? Gəl, yaxın gəl, gör atan sənə nə yaxşı ana gətirib.? Hər yanı bir gəmi boyda. Yeriyəndə yırım-yırım yırğalanır. Gəl, yaxın gəl, tamaşa elə!..

Anasının fəryadı bu dəfə Şamxala yaman təsir etdi. *Doğrudan da*, atası nə iş tutmuşdu? Oğluna toy eləyib gəlin gətirmək əvəzinə, özü eşqə düşmüşdü? «Yaxşı, deyək ki, atam kişidi, gözü qızıyıb, bəs bu nə üçün evini-eşiyini buraxıb arvad üstünə gəlib?!».¹

Bu mətdə Cahandar ağaya arvadının, oğlunun münasibəti, eyni zamanda Şamxalın qaçırılmış qadına münasibəti ifadə olunub. Mətn başdan-baş modallıqla örtülüb. Hətta müxtəlif modal mənalardan daha da üzə çıxması üçün *görəsən*, *deyərsən*, *yoxsa*, *doğrudan da*, *yaxşı*, *deyəək ki* modal sözlərdən də istifadə olunub.

Mətn modallığı subyektiv qiymətləndirmə modallığı ilə üst-üstə düşür. Həmin modallığın modal sözlərdən istifadə yolu ilə əldə olunmasının mətn üçün səciyyəvi əlamətlərindən biri də, bədii əsərə hadisəni nəql edən obrazını daxil etməklə göstərir. Nəql edən və ya danışanın bədii əsərdəki iştirakı da iki formada ola bilər: Birinci halda, nəql edən hadisələrin iştirakçısına çevrilmiş, personajlarda dialoqa girmir. İkinci halda, nəql edən hadisələrin iştirakçılarından və ya əsərin personajları olan biri olur.

Beləliklə, bədii ədəbiyyatda qeyri-aşkar formadakı rabitələrin müəyyən edilməsi, onların başlanğıc və son nöqtələrinin təyin olunması təkcə mətn linqvistikasının araşdırılma üsulları ilə mümkündür.

Bədii mətnin diskurs xüsusiyyətlərinə gəldikdə bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilməlidir. Mətdə sintaktik məna diskursla eyniləşir. Çünki diskurs dedikdə bir-birinə bağlı olan iki və ya daha çox cümlə nəzərdə

¹ İ.Şıxlı. Dəli Kür. Roman. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1983, s. 19

tutulur. Diskursun mətnin cümlələrini ancaq əlaqəndirici rolu başa düşülməlidir.

Bədii mətnlər daha mürəkkəb fikir və ideyaları, müəyyən ümumiləşdirilmiş konsepsiya və bilik sahələrini özündə cəmləşdirir. Bu cəhətdən mətn ən böyük nitq vahididir. Onu parçalamaqla hissələrinə ayırmaq orlar. Mətn hissələrinə parçalandıqca, semantik itkiyə məruz qalır. Mətn itkisi əks istiqamətdə gedir və diskurslara ayrılır, hər bir diskursun öz fikir tutumu olur.

Beləliklə, modallığın əsas fəaliyyət sahəsi cümlədir. Amma bununla yanaşı, modal məna cümlələrarası, diskurslararası sahədə, mətndə də özünü göstərir.

Beləliklə, mətnin modallığı konseptual və mətnaltı informasiyaların açılmasına xidmət edir. Mətn modallığı informativlik, mətndaxili rabitə və eksplikativlik məsələləri kimi, bədii əsərin ümumi məzmununun açılmasında məstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Mətnin sərhədləri, «hökm-bilgi və cümlə-mətn» müstəvisində temaya və remaya ayrılması, mətndüzəldici struktur elementlər türk dilləri materialları ilə təsbit olunmuşdur. Konkret bir mətni təşkil edən sadə və mürəkkəb cümlələrin və mikromətnlərin arasındakı semantik, qrammatik və funksional əlaqələr müəyyənləşdirilmişdir. Həmin əlaqələrin əvəzliliklərlə və digər dil vahidləri ilə anaforiklik, kataforiklik olaraq müəyyənləşdirilən metalingvistik fenomenlərlə yaradıldığı vurğulanmışdır. Belə bir metalingvistik kontekstdə həm yazılı abidələrin, həm də çağdaş mətnlərin dili üzərində durulmuşdur .

Mətnin kompozisiyasında qrammatikanın rolu. Mətnin kompozisiyası məsələlərinin ədəbiyyatşünaslıq və estetik aspektləri ilə yanaşı, lingvistik aspektləri də mövcuddur. Bu sahələrdə mətnin qurulması, onun kommunikativ-məna mahiyyəti və məzmunu dilin hər hansı məxsusi vasitələri ilə öz ifadəsini tapır. Müxtəlif nitq vahidləri ilə əhatə olunan ümumi mətn üçün müxtəlif növ ümumi nitq fəaliyyəti, müxtəlif növ janr-üslub vardır. Nitq vahidləri tipləri mübtədə ətrafında sistemləşdirilir, kompozisiya yaradır. Kompozisiya anlayışı üçün ənənəvi seçim- süjetli mətnlərin kombinasiyası, fiqurlar, troplar, təkrarlar, anafora, zəncirlər, çərçivələr və s. vahidlər dil vasitələri kimi formalaşır, mətni funksiyanı – kompozision-sintaktik və ifadəlilik-estetik funksiyanı təmin edir.

Hər hansı mətn aşağıdakı xüsusiyyətlərilə səciyyələnir:

- 1) danışanın məkan-zaman mövqeyi;
- 2) verilən məlumatın dinamik yaxud statik xarakteri;
- 3) danışanın kommunikativ intensiyası.

Bu uyğun əlamətlərin 5 kommunikativ tipi vardır:

- reproduktiv tip;
- informativ tip;
- generativ tip;
- volyuntiv tip;
- reaktiv tip-nitq stuasiyasına reaksiyanın qiymətləndirilməsi.

«Mətn içində mətn»- reproduktiv tip.

Mətnin nitq vahidləri (blok, fraqment, kompozitiv)

Mətnin arxitektonikası – mətnin zamanı və məkanı.

Mətnə situasiyanın növləri: 1) şəxslərarası komflikt; 2) şəxslər-daxili komflikt 3) subyektlərin hərəkətləri arasında komflikt.

Mətnin qrammatika və kompozisiyası filoloji şüurun hissələri ilə qarşılıqlı əlaqədir. Bu əlqə Q.Zolotovnin əsərlərində təhlil olunmuşdur.¹

Mətn və onun referensiya sahəsi. Mətn həm də referensiya obyektidir. Mətn referensiya hadisəsidir. Referensiya sahəsi, referensial koordinatlar, referent status, informasiya məkanı, referent semantika, mətnin referens perspektivi bu hadisəyə öz təsirini göstərir. Mətnin referens sahəsi referent sahəsinin koninumu kimidir. Mətnə ekzoreferent əlaqəsi mövcuddur: nominativ, predikativ, atributiv və modallıq. Nominativ referensiya sahəsi iki yerə ayrılır: subyektiv və obyektiv referensiya. direktor, naçalnik, rəhbər-iyerarxik strukturu aiddir. Fakt və hadisə haqqında referensiya, referens-propozisiya, referent-proses, məkan referensi, zaman (temporal) referens, keyfiyyət əlamətinin referensi, kəmiyyət əlamətinin referensi.

Mətn xətlə olaraq ekzoforik referensiyanı əhatə edir. Bu sahə haqqın da bir sıra əsərlər məlumdur.²

Elmi mətnə referensiya hadisəsi. Bu hadisənin açar sözləri ana-

¹ Г.А.Золотова., Н.К.Онипенко, М.Ю.Сидорова. Коммуниктивная грамматика русского языка. М., 1998; Г.А.Золотова. Роль грамматики и композиции текста. Язык. Культура. Гуманитарное знание. Научное наследие Г.О.Винокура и современность. М., «Научный мир», 1999; С.И.Гиндин, Н.Н.Розанова. Современный русский язык, с.131-138.

²С.В.Власенко. Текст как объект референции. «Вопросы психолингвистики», 2010, с.155-132; Т.А.Дейк Ван; В.Кинч. Стратегии понимания связного текста//НЗЛ, вып.25, Когнитивные аспекты языка. М., 1988, с.153-211

fora, koreferensiya, əvəzlik, referensiya, əlaqəlilik, mətn.

«Referensiya» termini ing. *reference «to refer»* sözündəndir, obyektə aid və daxil etmək mənasındadır. Bu münasibət nitqi əhatə edir, ad qrupu ilə ifadə olunur, Mətn referensiya yolu ilə də yaranır. Bu cəhətdən, referensiya nitq aktıdır. Bu nitq axınını, əsasən, bədii əsərdə praqmatik məna dildənkənar reaksiya doğurur.

Referensiya – bədii mətndə dil vahidi ilə (söz, ad və s.) gerçək aləmin predmet və ya əşyası arasındakı əlaqəni bildirən ifadə kimi dərk edilir. Mətndə belə bir sıra əmələ gəlir: *əşya-ad-ifadə*. Bu sıradə referensiya bədii əsərdə obrazın, personajın ətraf aləmə verbal və qeyri-verbal vasitələrlə mövqeyni açıqlayır. “Referent - bu dildənkənar fəaliyyət deyil, həm də appersepsiyadır. Referensiya nəzəriyyəsi və bədii mətnə semiotik yanaşma onun linqvistik nəzəriyyə olaraq obyektini təyin edir. Yəni linqvistik nəzəriyyə bədii mətnin obyektidir. Bu obyekt bədii mətn nəzəriyyəsinin linqvistik əsaslarını müəyyənləşdirilməsinə imkan və şərait yaradır.”¹

Mətndə yer alan anafirik quruluş 2 elementdən ibarətdir:

1. antesedent;

2. korrelyat yaxud təkrarlar, əlaqələndirici vahid (əvəzlik və zərf)

İşarə funksiyasını yerinə yetirən əvəzlilər bədii nitq parçaları üçün səciyyəvidir, müəllifin bu və ya başqa ideyasını təzahür etdirir.

Əvəzlik göstəricisi və ya əvəzlik qrupu bir sıra hallarda uyğun mətn hissələrini təkrarlamır, əksinə onunla ümumi referentə işarə edir.²

O.İ. Moskolskaya yazır ki, «mətnin referenti mətnin önündə əvəzlilə tərtib edilir, lakin burada denotatın eynələşdirilməsindən ötrü gərəkli informasiyalara rast gəlmək olmur və yalnız bütün mətn boyu gələcək müəllif təhkiyəsi formalaşır»³

Bu baxımdan mətnin orta hissəsi onun məzmunundakı hadisələri aşkarlayır, aydınlaşdırır, sonra başlığı işarə edərək onun genişlənməsinə şərait yaradır.

Mətnin sonu, həmçinin həm mətnin sərhədinin işarəsi, həm də spesifik biçimdə olan mövzunun, mətnboyu təqdim edilən informasiyanın nəticəsinə dönür (çevrilir). Həmin son durum bir tərəfdən mövzunun

¹ А.К.Устин. Текстобразующие функции местоимений в современном немецком языке. Дисс.канд.филол.наук, М., 1984.

² Б.Палек. Кросс-референция. К вопросу о гипертасисе. М., «Прогресс», 1978, с.297

³ О.И.Москальская. Грамматика текста. М., «Высшая школа», 1981, с.128

konkretləşdiricisi kimi özünü göstərir, o biri tərəfdən isə mövzunun ümumi mücərrət biçimə düşmüş səviyyəsini təzahür edir.

Son hissə, əlbəttə, mövzuda açılmış informasiyanı bir növ yekun mərhələsini təşkil edir. Sonluq komponentlərə, bir qayda olaraq, bilavasitə öncəki orta komponentlə, həmçinin də mətnin əvvəlki parçası ilə mənə münasibətində özünü göstərən retrospektiv semantikaya xas olur.

Mətnə əlaqəlilik kateqoriyası. Dil insanlar arasında əlaqə vasitəsidir. O cümlədən, dilin vahidləri də bir-birilə münasibət qururlar. «Əlaqə»-qarşılıqlı münasibət, bir-biri ilə bağlılıq deməkdir. Mətni təşkil edən cümlələr arasında qarşılıqlı asılılıq və müxtəlif mənə əlaqəsi mövcuddur. Məsələn:

Zaman əlaqəsi. Bu il qarışıqlıq olduğundan dağa getmək çətin idi. Ancaq yaraqlı, arxalı adamlar getmişdilər. Yaybaşı Bəbir bəy külfəti aparmaq istədi. Qıssanın qılığına girdi. _ Qubuş, istidə əriyərsən, gəl sizi aparım qoyum dağa, gədələrdən də qaravul duran olar... Səlman bəyin, Aslan bəyin ev idə oradadır. Mən kəndi təkbaşına qoya bilməyəcəyəm. Sizsə də qalmayın, mənim oduma yanmayın, uşaqlar qırılar. Deyirlər, buy ay od töküləcək. Aradan çıxın. (Mir Cəlal. Dirilən adam)

Səbəbiyyət əlaqəsi: *Aranda ağır işdə böyüyün, mahala nabaləd olan Qədir ömründə bu yaylaqları görməmişdi. Ona görə hər addımda maraq və həvəsi artırdı.*

Qeyd etdiyimiz səbəbiyyət əlaqəsi bu mətnə «ona görə» səbəb bağlayıcısı vasitəsilə gerçəkləşmişdir.

Əlaqəlilik mətnin başlıca kateqoriyası sayılır. Əlaqəli mətn sintaksisi üçün müasir dilçilik də bir çox aspektlər də müəyyənləşdirilmişdir:

1. Kateqorial sintaksis (nitq hissələri);
2. Funksional sintaksis (sintaktik konstruksiyalar- cümlə üzvləri);
3. Struktur sintaksis (frazadaxili sintaktik əlaqələr);
4. Xətti sintaksis (sintaktik vahidlərin sırası);
5. İntonasiya-prosodik sintaksis (məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növləri);
6. Kommunikativ sintaksis (cümlənin aktual üzvlənməsi);
7. Əlaqəli mətnin sintaksisi (frazalararası əlaqə və frazafövqü vahidlərin quruluşu);
8. Sintaktik semantika (ayrı-ayrı cümlələrin mənası).¹

¹V.В.Богданов. Семантико-синтаксическая организация предложения. АДД, Л, 1977

Bədii mətnin linqvistik təhlilinin obyektı mətndir. Mətn problemi olduqca mürəkkəbdir. Mətn üçün başlıca şərt məzmunudur. Mətn üçün başlıca əlamət onun tam məzmunlu nitq parçası olmasıdır. Burada dilin bütün quruluşuna dair əlaqələrin vəhdəti mövcud olur. Nitq prosesinin tamamlanmış hissəsi olan mətn müxtəlif xüsusiyyət və keyfiyyətləri özündə əks etdirir.

Mətn – nitqyaradıcı prosesdir. Cümlə kimi mətn də sintaktik iyerarxik sistem təşkil edir. Biz bədii mətnə yalnız dil deyil, həm də canlı nitq əlamətini qoruyub saxlayan bir vahid kimi baxmalıyıq. Bədii mətn deyəndə möhkəm daxili struktur əlaqəyə malik olan müxtəlif hadisələrin birliyi dərk edilir. Bu hadisələr bədii mətnlərdə təsvir olunur. Ümumi qəbul edilmiş fikrə əsasən, bədii mətn bir çox vahidlərdən ibarət olan, əlaqəlilik, bitkinlik, bütövlük və daxili təşkilatlanma ifadəsinə görə xüsusi bir struktur kimi qavranılır.

Mətn bütöv məna bitkinliyi nümayiş etdirir və bədii informasiyanın ötürülməsi və qəbul prosesində aparıcı amilə çevrilir.

Mətn kommunikasiya, şüur və dərkətmə formasıdır. Biz bədii mətnin xüsusiyyətlərini kodlaşmış və kodlaşmamış şəkildə öyrənirik. Bədii mətn şüur, dərkətmə aktıdır, iyerarxik anlayışları, aprior mənalara mətn də əks etdirir. Bu mənada bədii mətn koqnitiv səciyyəlidir. F. Veysəlli doğru orlaraq yazır ki, «koqnitiv dilçiliyi maraqlandıran məsələlərdən ən vacibi insanın öz aləmini ifadə etməsi bacarığıdır».¹

Ənənəvi semantikada, adətən, sözün mənasının 3 aspektinə diqqət yetirilir: denotativ, siqnikativ və praqmatik mənalara.

Bədii mətn kommunikasiya və dərkətmə mövqeyində denotat və referensiya xüsusiyyətlərinə malikdir.

Denotat – bədii mətnə sözün ifadə etdiyi əşya, şəxs və s. Dil vahidinin denotatı mətnə həlledici rol oynayır. Sözün mətnə denotasiyası onun digər köməkçi mənalardan (emosiya və təsir) fərqli olaraq, məfhum mənasının məzmunudur. Denotativ məna referensiya nəzəriyyəsinə əhatə edir. Referentin həmişə mental obyektı olur. Mətnə denotasiya konnotasiya qarşı qoyulur. Məs.: Gecə vahiməli idi. Yalnız çırçıraxların səsi bu sükutu pozurdu. Qədir səhərin açılmasını səbirsizliklə gözləyirdi (Mir Cəlal). Bu mətnə «gecə» sözünün denotasiyası günəşin çıxmasından batmasına qədərki zamanı əhatə edir.

¹F. Veysəlli. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. 2015, səh. 120.

Denotativ məna (denotat) sözün dildənkənar situasiyası ilə əlaqədar meydana çıxır.

Bədii əsərdə sözün başqa bir mənası siqnifikativ mənadır. Siqnifikativ- sözün fikir ifadə edən mənasıdır.

Mətnin linqvistik təhlilinin elmi-nəzəri əsaslarını dərindən öyrənmək üçün aşağıdakı məqsəd və vəzifələr qarşıda durur: – müəllifin fikir və niyyətini, əsərin məna və ideyasını bərpa etmək; – simvolu bədii mətnin başlıca vahidi kimi şərh etmək; – simvolun üzdə olan strukturu ilə dilin koqnitiv sahəsini arasında olan əlaqəni aydınlaşdırmaq (ahəngdarlıq, tələffüz tərz, səs simvolizmi, tələffüz simvolizm, ritmik simvolizm, qrammatik simvolizm, leksik simvolizm); – simvol və referensiya arasındakı əlaqəni təyin etmək; – bədii mətnə vasitəli və vasitəsiz referensiya arasındakı münasibəti, əlaqəni müəyyən etmək; makrosintaktik quruluşun paradiqmatik və sintaqmatik prosedurlarını təhlil etmək və s. Sonuncu təhlil paradiqmatik və sintaqmatik təhlil adlanır. Bu iki təhlil bədii mətnin linqvistik təhlilinin əsas hissələrini təşkil edir. Paradiqmatik təhlildə mətnin dil vahidlərini «yuxarıdan aşağıya», sintaqmatik təhlildə isə əksinə «aşağıdan yuxarıya» prinsipi üzrə təhlil etmək lazım gəlir. Bu təhlillər nəticəsində bədii mətnin endosentrik təbiəti açılır. Simvolik struktur müəyyənləşir. Məsələn, yazıçının simvolik işarəsinə nəzər salaq: «Adətən bu vaxtlar yol-riz çoxdan bağlanır, bir qayda olaraq da kənddən qırağa ayaq qoymazdı. İncəvara bu il qış da rəhm eləmişdi. Bəlkə də, Xanın bəxtindən idi. Oğlan əsgərlikdə idi, ona pul göndərmək üçün borana düşsəydi belə, mütləq qəsəbə mərkəzinə getməliydi. Dan üzü, o, auldan çıxanda səma apaydın və buludsuz idi, heç deməzdin nahardan sonra çiskin başlayacaq. Doğrudan da, bu nə vaxtın yağışı idi? Noyabrda nə yağış? Onun hesabı ilə, indi bu səmtlərdə qar yağmalı idi (Əllabbas. «Qiyamçı»).

Yazıçı təbiətin qeyri-adiliyinə işarə edir. Və joğrafi hadisələri (nə vaxtın yağışı- indi bu səmtlərdə qar yağmalı idi) qarşılaşdırır.

Digər bir mətnin tələffüz tərzinə fikir verək: «Qız...gölə girdi. Orxan gördü ki, Bənövşə batmır, Bənövşə suyun üzü ilə narın-narın yeriyir. Orxanın boğazı qurudu, ürəyi az qaldı sinəsini partladıb çıxsın.

Orxan nəfəsinin batacağından qorxurmuş kimi, bütün gücü ilə qışqırdı: - *Bənövşəəə!* – Gölə girdi, ikijə addım atmışdı ki, su dizlərinə qalxdı. Tez sahilə çıxıb bir də qışqırdı: – *Bənövşəəə!!!* ¹(İsi Məliksadə “*Gümüşgöl əfsanəsi*”).

¹ İ. Məliksadə. “Gümüşgöl əfsanəsi”.

Bədii mətnin struktur-semantik təşkili təkrarlar olmadan mümkün deyil. Komponentlər arasında əlaqə yaradan mühüm vasitə kimi, təkrarlar makrotemanın açılmasına, hadisələrin inkişafına, irəliləməsinə və nəhayət, mətnin qapanmasına kömək edir. Təkrar olunan element mətn daxilində aparıcı bir xətt kimi seçilir və daha çox yadda qalır.

Bəzən mətndə təkrarlardan çox istifadə olunur. Lakin bir təkrar-tematik progressiyaya səbəb olan təkrarlara misal göstərə bilərik. Belə təkrarda son jümlənin xəbərinin yeni davam edən jümlədə işlənməsidir. Məsələn, «yeyirdi-yeyirdi»: «Qatırçılarının arasında gövdəsi yumru, uzunsifət, ağsaqqal bir kişi də var idi. Dəsmalını açıb, yoldaşlarına təklif etdi. O, şor-çörək tikəsini orduna basır, yağ-bal kimi şirin-şirin yeyirdi. Yeyirdi ancaq qara tikişli ilməyə bənzəyən gözlərini uzaq mənzərələrdən, arandan ayırmırdı (Mir Cəlal. Dirilən adam); Qədir sinəsinə sığdıra bilmədiyi bir sevinclə bağırmaq istədi. Səsi gəlmədi. Xəyalının dərinliyinə endi. Ani bir sükutdan sonra başına *bir fikir gəldi. Fikirləşdi ki*, bu ana-balanı şirin yuxudan ayılmaq pisdirdi, cinayətdir... (Mir Cəlal. Dirilən adam)

Mətnin linqvokulturoloji təhlili. Linqvokulturologiya müstəqil elm sahəsidir. Linqvokulturologiya integrativ bilik sahəsidir. Bu bilik sahəsi, demək olar ki, türk dillərinin materialları əsasında lazım olan səviyyədə öyrənilməmişdir. Sintaksisin ən böyük vahidi olan mətn (MSB) linqvokulturoloji yöndə öyrənilərsə, bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilə bilər.

Linqvokulturologiya – fənlərarası elmdir, dilin linqvokulturoloji mövqeyi bu elmin integrativ çərçivəsində tədqiq edilir. Çünki mətn həm də kulturoloji araşdırma obyektidir. Biz bilirik ki, mətn vasitəsilə milli mədəni informasiyalarda verilir. Bu informasiya xüsusi spesifikasiyaya malikdir. Həmçinin milli-mədəni informasiyada mədəni konnotasiyalar reallaşır. Bu cəhətdən mətn mədəniyyət hadisəsidir, mədəniyyət faktıdır.

Mətnin təhlilində yeni yanaşma deyərkən, sintaktik və mətni vahidlərin koqnitiv mərhələdəki linqvokulturoloji əlamətlərini nəzərdə tuturuq. Onu da qeyd edək ki, yeni təhsil sistemində də «məliyyat aparılan» mətnlərin necə qavranılması, nəzəri və praktik biliyə çevrilməsi əsas məsələ kimi qoyulmuşdur.

«Bədiî mətn milli-mədəni spesifikaya malikdir». ¹Mətnin linqvokulturoloji təhlili nəticəsində mədəniyyət faktları xətti və milli-mədəni keyfiyyətləri qoruyub saxlayır.

İnsan və insanlıq tarixi-mədəni inkişafın məhsuludur və bunun əsas qanunauyğunluqları mövcuddur. Cəmiyyət və insanın qarşılıqlı münasibətləri bu qanunauyğunluğun fəlsəfi əsasını təşkil edir.

«Mətnin linqvokulturoloji təhlili»nin xüsusi modulu vardır. Bu modula əsasən, demək olar ki, XXI əsr linqvistikada yeni istiqamət millətin mədəni kodu, kommunikasiya və dərkətmə silahı yaradılır. Mədəniyyətlərarası nəzəriyyə, dil hadisələrinin təbiəti, onların əlaqələrinin münasibəti, dildə insan amilinin təmin olunması və s. mühüm məsələləri qaldırılır. Mədəniyyətin kompetensiyasına diqqət yetirilir, fəaliyyət-informasiyanın əsasları qurulur, mədəniyyətin simvolik təşkil vasitələri meydana gəlir. Mətnin təhilində linqvokulturoloji materialardan aktiv istifadə olunur.

Mətnə linqvokulturologiyanın funksional məkanı yaranır. Mədəniyyət və linqvokulturologiyada kateqorial vahidlər və əlamətlər formalaşır. Mədəniyyət funksiyası fəaliyyət forması kimi diqqətə alınır. Mətnin etnodil semantikasi mədəni-koqnitiv kateqoriya kimi görünür.

Qeyd edək ki, son illər mətnin öyrənilməsinə linqvokulturoloji yanaşma təbiiq olunsa da, bu sahədə ardıcıl araşdırmalara rast gəlmək mümkün deyil. Linqvokulturologiya müasir linqvistikanın antroposentrik və integrativliyin əksi kimi fəaliyyət göstərir. Tədqiqatçıların da göstərdiyi kimi, linqvokulturologiya dixotomik və trixotomik xüsusiyyətlərə malikdir: Dixotomiya: «dil-mədəniyyət», «trixotomiya-dil-dərkətmə-mədəniyyət».

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi dil sisteminin bütün yaruslarına şamil edilir. Bu şamiletmə sintaktik sistemə, mətn sistemə də daxil olur. Son illər tədqiqatçılar mühüm bədiî və publisistik mətnlərə linqvokulturoloji yöndə yanaşaraq, müasir linqvistikanın linqvokulturologiya sahəsinə mental struktur kimi baxırlar. Mətn bu baxımdan linqvokulturoloji araşdırmanın müasir istiqaməti kimi diqqəti cəlb etməkdədir və bu istiqamət mətnə mövcüd olan mədəni informasiyanı da uğurla ötürür.

¹A.Сорокин, И.Морковина. Национальная культурная специфика художественного текста. М., «Наука», 1989, 87 с.

Azərbaycan dilinin mətnlərini dil və mədəniyyətin qarşılıqlı bağlılığı müstəvisində aydınlaşdırmaq, mətn vahidlərinin komponentlərinin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək bizim bu yazıda əsas məqsəd kimi qarşıda durur.

Deyildiyi kimi, mətnə, onun nitqyaradıcı fəaliyyətinə, nitq əsərinin məqsədəuyğunluq, əlverişliliyin nəticəsi kimi dərkolunmasına kulturoloji tədqiqat obyektini kimi də yanaşmaq tələb olunur. Ona görə ki, mətn təkcə linqvistik deyil, həm də mədəniyyət hadisəsidir. Bizə elə gəlir ki, türk mətn nəzəriyyəsinə bir neçə mühüm cəhətə görə - koqnitiv və konseptual mənə tərəfinə, onun bütövlükdə dərkolunmasına, mühüm kommunikativ vahid olmasına, informativliyin təmin olunmasına müəyyən şərtlər daxilində baxılmalıdır.

L.B.Babenko yazır ki, «*bədii mətnlər nitqyaradıcıdır, burada onun linqvokulturoloji layı gizlənilir*».

M.Musayev yazır ki, «Mətn yetərli ölçüdə daxili enerji ehtiva edən, həmin enerji əsasında təşəkkül tapan, öz-özünə inkişaf edən və etdirilən və sözün tam mənasında mədəniyyətlə qidalanan bir prosesdir».¹

Mətn sferasında dil+mədəniyyət anlayışları qarşılıqlı şəkildə funksionallaşır. Bəllidir ki, «*həm dil, həm də insanın qurduğu mətnlərdə, nitq aktında mənəvi güc və hərtərəfli fəaliyyət sitimullaşmışdır*».²

K.Abdulla türk mətnlərinin təkcə kommunikativ aspektlərini deyil, həm də linqvokulturoloji əsaslarını müəyyənləşdirmişdir. Onun fikrincə, «aktual üzvlənmə (tema və rema), informativ mərkəz və onların vasitələri, nitq aktında ən fəal ünsiyyət formaları, linqvokulturoloji kompleks, həmin kompleks bütöv mənə bitkinliyini iki elmin qovuşduğunda nümayiş etdirir, semantik və kulturoloji informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi prosesində əsas amil olaraq iyerarxik sistemə daxil olur. Başqa sözlə linqvistik və kulturoloji kateqoriyalar arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulur.

Sintaksisin linqvokulturoloji aspektləri birinci növbədə mətn komponentlərində də görünür. Mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa sintaktik kompleksin, yəni, cümlənin onun mənə nöqtəyi-nəzərindən nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür.

¹ Л.Б.Бабенко. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа. М., Академ.Проект, Екатеринбург, 2004, с.43

²M.Musayev. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, "Mütərcim", 2011, s.274

Mətnin özü, beləliklə, mütləq məna bitkinliini nümayiş etdirir. Bundan çıxış edərək, belə deyə bilərik ki, mətn resipiyent (danışığı aktı zamanı informasiyanı qəbul edən tərəf) tərəfindən semantik və kulturoloji informasiyanı alma prosesində əsas faktor kimi çıxış edir».¹

Beləliklə, yuxarıda deyildiyi kimi, mətn yetərli ölçüdə daxili enerji ehtiva edən, həmin enerji əsasında yaranan, öz imkanları hesabına inkişaf edən və etdirilən və sözün əsl mənasında mədəniyyətlə, sosial həyatla «nəfəs alan» bir prosesdir.

Mətn – müstəsna, fəvqəladə, son dərəcə güclü mürəkkəb və çoxaspektli nitq vahididir, müxtəlif mövqələrdə, eyni zamanda linqvokulturoloji mövqedə də istifadə olunur.

Mətnin dərk edilməsi onun koqnitiv əsaslarını təşkil edir. Mətni yaxşı dərk etmək üçün məndəki sözlərarası əlaqələri, mətn daxilində semantik bağlılığı müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

Azərbaycan dili mətnlərinin başlıca özəlliyi əlaqəlilik və bütövlük keyfiyyətləri ilə təmin olunmasıdır. Bu baxımdan türk mətnləri forma və məzmun etibarını ilə bütöv bir qurumdur. Türk mətnləri formalaşdığı dövrdən müxtəlif dil işarələrinin özünəxas sırasından ibarət olmaqla əlahiddə struktur status qazanmışdır.

Azərbaycan dili mətnləri möhkəm daxili struktur-semantik münasibətləri olan bir neçə cümlənin qrammatik-semantik birliyindən ibarətdir.

Həmin mətnlərin özünəməxsus linqvokulturoloji sahəsi olur. Həmin sahə sintaksisdə mühüm yerlərdən birini tutur. Kulturoloji sahə üzrə olan göstəricilər məndəki dil vahidləri arasında mövcuddur.

Bu mətn informasiyasının başqa əlamətləri ilə yanaşı, çox mühüm milli-mədəni xüsusiyyətlərin də daşıyıcısıdır. Belə mətnlər tarixi prosesin məhsuludur və onun yaranması dinamik prosesin nəticəsidir. Məs.: «Kitabi-Dədə Qorqud»da: Bozladı. Kafərin izin izlədi. Qanlı qara Dərvənddə kafər dəxi qonmuş idi. Oğlana qara kəpənək keydirmişlərdi. Qapu eşigi üzərində arqurı yer qomışlardı. Girən basar, çıxan basardı: «Qarı düşmən, tatar oğlu gümizə girmişkən cəza ilə öldürəlim!» Qapu eşigi üzərindən arqurı qonmuşlardı ki, bu məhəldə xan Qazan yetdi. Qonur atın oynatdı. Kafər Qazanun, gəldügin gördi, ürkdü. Kim atın binər,

¹K. Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM- İnnovation, 2016, s.237

kimi çövsən geyər. Oğlan başını qaldırdı».¹

Qədim oğuzların düşmənlə üzləşdiyi səhnənin milli-mədəni durumu faktiki bu mətndə öz əksini tapa bilmişdir. Bu baxımdan linqvokulturologiya tarixi- canlı kommunikativ proses olub, mətnin bu prosesdə aktivliyini göstərir.

Bundan əlavə, Türk xalqlarının mədəni və mental keyfiyyətləri say-sız-hesabsız mətnlərdə öz əksini tapa bilib. Məsələn, «Şuşa» mətninə diqqət edək:

Məqalədə «Şuşa» adlı mətninin kulturoloji xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

«Şuşa» mətni mədəniyyət faktıdır. Çünki burada əldə olunan informasiya (rus dilində) bütün dünyaya Şuşa şəhərinin tarixən Azərbaycan şəhəri olması, onun özünəxas abidələrinin, təbii mənzərələrinin və s. mədəni dərk olması haqqında əsaslı tarixi mənbədir. Çünki dil mədəniyyətin tərkib hissəsi olduğu kimi, o dilin mətnləri də bu funksiyanın daşıyıcısıdır. «Şuşa» mətni ilə biz və şəhərin adını dünyada eşidənlər mədəniyyəti, tarixi, qədim Azərbaycan xalqının 30 illik əsarətdə qalan şəhərini tanımış olurlar. «Şuşa» mətni bütöv mədəniyyət sferasında Şuşaətrafı ərərazilərdə baş vermiş və baş verən hadisələrinin xronologiyası ilə tanış olur. Şuşa ilə bağlı bütün mühüm hadisələri qavrayır.

Beləliklə, biz «Şuşa» mətni vasitəsilə dünyanın dil mənzərəsinin yaranmasında xüsusi rolunu dərk edə bilirik. Mətn, bu baxımdan «mədəniyyət aynası»dır. «Şuşa» mətnin açar sözüdür, mədəni informasiya zənginliyinə malikdir.

«Şuşa» bir mədəniyyət konseptidir. Ona aid mətn özünəxas linqvokulturoloji aspektlərə malikdir.

Mətndə mühüm bir konsept olur. Həmin konsept mətni «idarə edir», onu kateqoriyallaşdırır. Məsələn, «sevgi» konseptini götürək.

Mən insanları *sevirəm*. Onların şərtləriylə mübarizə əzmini, döyüş qüdrətini *sevirəm*. Taleyini bilə-bilə həyatda yüksəlməsini, ucalmasını, cəsarətini *sevirəm*.

İnsan duyğuları arasında sevginin çox özəl bir yeri vardır. Dünyaya gəldiyindən ölüncəyə qədər insan yaşamağının ayrılmaz bir *parçası olan sevgi insanlığın tarixi qədər qədimdir. İnsanın bir növ olaaq mövcudluğunu sürdürməsində sevginin hər bir kəsə qəbul edilən bir rolu,*

¹İtəbi-Dədə Qorqud. Bakı, "Yazıçı", 1988, s.74

əhəmiyyəti vardır. İnsanoğlu bugün də yaşayırsa, varlığını böyük bir ölçüdə sevgiyə borcludur.

Türkün zehni-düşüncəsində, dil biliklərinin aentroposentrik paradigmatlarında yaranan mətnlər linqvokulturoloji cəhətləri ilə yadda qalır. Hətta linqvokulturoloji mətnlərin konsept əmələ gətirən semantikasında konkretlik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bəzi hallarda mücərrədlik əlamətləri də özünü göstərir. Türk mətnlərindəki digər dil vahidlərinin kulturoloji aspektləri özünü nitq şəratində göstərir. Bu zaman mətnin kulturoloji markirovkası meydana çıxır. Kulturoloji parametrlər mətni, necə deyərlər, öz əhatəsinə alır. Məsələn, zaman, məkan, səbəb və s. anlayışların milli-mədəni özünəməxsusluğu hər bir türk mətnində gerçəkləşir.

Mətnə zaman konsepti. Azərbaycan dilində: *Qasım bəy Zakir 1784-cü ildə Şuşa şəhərində bir varlı bəy ailəsində anadan olmuşdur* (K.Məmmədov), Qaqauz dilində: *Stifanka o avşam qitti xoruya da açan qördü, o aşırılı kamburu, korkktu, qenclər fisirdeşirdilər xem qösterərdilər biri –birinə, ani xoruda var aşırından bir delikannı».*

Mətnə məkan konsepti: Qaraqalpaq dilində: *Jer betinde köllerden baska, tenizler de bar. Ğenizler köllerden ülken. Onın suuları duzlı boladı. Köllerdin jağaları körinedi. Tenizlerdin jağaların kanşa karasan da köre almaysan. Tenizde paroxod bir-eki künlep jüredi. Birak jağaları ele körinbeydi. Kay jakka karasan da döqereqinnin bəri suu. Kuyaş azanda suudan şıkkanday. Al, keşte taytadan suuğa batkanday bolıp körinedi.*

Mətnə məkan və zaman konseptləri birləşə bilir: «Baba ocağı olan Ahıska şəhrini çox gənc yaşta terk etmiş, izlərini və etkisini hayatı boyunca taşıyacağı Petrograda yerləşmiş, uzun yvllar orada yaşamışdı. Türkçeyi iyi konuşurdu. Bir gün kitab haline getirecegi hayaliyle yazdığı şiirlerini Rusca kaleme alıyordu. Yıllar önce Rusca öğretmeni olaraq doğduğu şehre gönderilmişti. Yaşamı Petrograt ve Moskova gibi büyük şehirlerde geçen Vitali öğretmen, bütün gençlik yıllarını dolduran o hengameden sonra yeniden baba ocağına dönmekden mutluuydu» (Fırat Sunel. Salkım Soğütlenin Gölgesinde)

Bu mətn «baba ocağı» ilə başlanır, «baba ocağı» ilə də tamamlanır.

Mətnə səbəb-nəticə konsepti: *Vani annadydı, neçin bu qejenin bir vakıdında saklı toplaşmışıtlar, bu insannar, duyduydu, neçin İvan Petroviç onnara qündüz xiç qelməzdi. Vani da xazırdı bobasına xem İvan*

*Petroviça yardım etməə, bütün ürənnən bulunurdu onnardan bilə, ama o taa kuçuktü da bu betərə çojaa taa yrktu inan. Kendi Vani da saklaarı üüklerdən, ani o çok işlər anner, dooru, nasıl düşardı annamma.*¹

Həmin konseptlər mətn şəraitində mədəniyyətin yerini, özünəməxsusluğunu, düşüncəyə təsirini aydınlaşdırır. Həmçinin semantika mətnin linqvokulturoloji sahəsini təşkil edir. Demək olar ki, kulturoloji komponentin eksplikasiyasında mətnin rolu bu zaman meydana çıxır.

Mətndə söz sırasının linqvo-mədəni spesifikasi təsvir olunan hissənin dərk olunmasını şərtləndirir. Məs.: *Toplamıştılar bizi, bütün rayondan domuzçuları, sırtmpçuları, çobannarı, bızaajuları da muzikalarlan karşılardılar. Açan qirdik o Dom kulğturanın içinə, erersi dizili qözəl, yalap-yalap eder, bir da lozunqa kırmızı bezdə yazılı- o yoktu nasıl ilinmesin yınsanın qözünə- pek büük bukvalarlan yazılaydı.*²

Azərbaycan dili mətnlərində qrammatik məna konseptuallaşır və kateqoriyallaşır və bu zaman mətnin linqvo-mədəni spesifikasi, dil vahidinin yaxın və uzaq mənaları ortaya çıxır. Buna görə də dil və mədəniyyət insan üçün mümkün olan ən böyük yaradıcılıq sayılır. Mədəni mənəni əks etdirən mətnlərdə (türk dillərinə xas mətnlərdə) təsvir olunan həyat tərzi müəllifin düşüncəsinin birləşməsidir. Bu cəmiyyət tərəfindən həyata keçirilən dəyər seçimidir. Türk xalqları yaxşı dərk edirlər ki, dil və onun məhsulu olan mətnlər sosial-mədəni inkişafın məhsuludur və mədəniyyətdən ilkindir. Dil də, mədəniyyət də aktual fikir seçimini tələb edir. Atalar sözlərində, adətlərdə, deyimlərdə və s. mədəniyyət qorunub saxlandığı kimi, dil də mətn formasında öz əksini tapır. Məs.: «ağac»la bağlı xalqın yaratdığı deyimlərdə linqvomədəni əlamətləri görmək olur. Mədəni fenomen və hadisələr, proseslər bu yığcam mətnlərdə öz əksini tapır: *Ağac yaş iken eğilir (Ağac yaş ikən əyilər), Ağac bar verəndə başını aşağı dikər. Ağac meyve verdiginde başını eğer. Ağac, meyvesi olunca başını aşağı sallar. Ağac əkənin ömrü uzun olur. Ağac dikenin ömrü uzun olur. Ağac kökündən su içər. Ağac sınında baltalı da gələr, baltasız da. Ağac yıkıldığında baltalı da gelir baltasız da.* Bu örnəklər bədii mətnin «özünəməxsus işarələr sistemi»dir. Ədəbi-semiotik mahiyyət kəsb edən mətnqurucu vasitələrdir. Bu baxımdan «mətn, hər şeydən öncə, kommunikativ, informativ və koqnitiv bir vahid olaraq sadəcə ina məxsus olan özəl işarələrlə quru-

¹N.Baboqlu. Bujyak eçelleri. «Literatura artistike», Kişinev, 1979, s.9

²Yenə orada, sah..9

lur. Bunlar ifadə planına görə yuxarıda göstərilən dil işarələri ilə uyğun cəlidir. Ancaq sözügedən hər bir işarə sisteminin mətndəki mənası və funksiyası elə hər hansı bir ədəbi-bədii mətndə məzmun planına görə bir-birindən prinsipial olaraq ayrılır. Bədii mətni formal-semantik, linqvokulturoloji baxımdan formalaşdıran özəl işarələr digər hər cür mətn işarələrindən fərqlənir. Bunlar mümkün olduğu qədər bədii mətnin açıqlığı, aydınlığı və başa düşülməsini və özəl yazıçı mövqeyini ehtiva edir.

Bədii mətnlərdə sevgi və nifrət konseptləri «kulturoloji mentaliteti» yaradır. Bu duyğular da mədəni dil kodlarıdır. Mədəni-dil kodu kimi bu haqdakı bilgidlər linqvomədəni korrelyasiya sistemi yaradır, dil şəxsiyyətinin strukturunu təşkil edir. Mətnə tərənnüm və ya təsvir olunan insan duyğuları arasında sevginin çox mühüm yeri vardır. Sevgi insan yaşamının ayrılmaz bir parçasıdır, insanlığın tarixi qədər qədimdir. Bədii mətnlərdə sevgi haqqında bilgilər insana üzüntü verir:

Bir kalbim var ki benim, sevdiğindən burkulur:

Kahredenden ziyade, sevilenden korkulur. (N.F.Kısakürek);

Mektuplar benim sevdiğim bir insandan gelmiyor, nefret ettiğim bir düşmandan geliyor. (R.N.Güntekin).

Mümtaz burada, yoldan denize kadar inen büyük kayalar üstünde oturur akşam saatlerini geçirmeyi severdi. (A.N.Tanrınar).

İnsanları sevmesini bilir

Yaşamayı sevdiği kadar.¹

Dünyanın dil mənzərəsinin konseptuallaşma prosesi gerçək mətnlərdə özünü göstərir. Nailə Hacızadənin düşüncəsinə görə, «Dünyanın dil manzarasının öyrənilməsindən elde edilən sonuçlar bilincin bilişsel yapısının ortaya çıxarılması amacıyla kullanılırsa, dünyanın dil manzarasının betimlenmesi sadece dilbilim araştırmaları olmaktan çıkar, dilbilimsel-öbilşsel araştırmanın bir parçası olur; kavram alanının modelleştirilmesi ve betimlenmesi, dünyanın bilişsel manzarası için kullanılır. Dil göstergeleri bu durumda insanın kavram alanına ulaşım aracı ve bilişsel yapıları belirleme yöntemi olur. Bilişsel yorumlama, dünyanın dil manzarasından bilişsel manzarasına geçişi, bir ulusun kavram

¹ Türkcədən örnəklər Nailə Hacızadənin «Bilişsel Dilbilim Açısından Duyğuların Dili». (I. Baskı, Aralık 2012, s.123- 125)

alanının betimlenmesini sağlar».¹

Mətn komponentləri linqvokulturoloji cəhətdən **inteqrasiya** olunur, yəni birləşir.

Azad Məmmədov mətnin koqnitiv əsaslarına toxunur: «Mətn, kommunikativ vahid kimi müəyyən koqnitiv informasiyaya malikdir və həmin informasiyanın mətn qəbul edilməsinə ötürülməsi mətnin funksiyasına aiddir. Dil sistemində bu informasiyanın ötürücüləri kimi mətndə istifadə olunan müxtəlif formal vasitələr mövcuddur ki, onların da bir bütöv şəklində tədqiqi mətn dilçiliyinin ümumi məqsəd prinsipi olan mətnin formal və məzmun vahidləri ilə birgə onun qrammatik kateqoriyaları sisteminin aktuallaşması və yaradılmasına xidmət edir».²

Tədqiqatlar göstərir ki, ümumiyyətlə, kulturoloji komponentlərin eksplikasiyasında mətnin rolu böyükdür.

Mətndə söz sırasının linqvo-mədəni spesifikasiya müqayisə edilən dillərin dərk olunmasını asanlaşdırır. «Kontekst daxilində götürülən cümlənin hansı hissəsinin «məlum» və hansı hissəsinin «yeni» informasiyanı əks etdirməsi daha asanlıqla seçilir. Ona görə də mətn vahidi kimi işlənən cümlədə söz sırasının öyrənilməsi ümumi mətn dilçiliyinin əsas vəzifələrindən biri olaraq aktual məsələ kimi qalmaqdadır». Mətndə sözün bu və ya başqa mövqeyi qoşum dillərin qurulşundan asılıdır

Müasir dilçilikdə mətnlə əlaqədar koqnitiv-konseptual, linqvokulturoloji araşdırmalara, hər şeydən öncə, dünyanın dil xəritəsini təşkil edən böyük və kiçik dillərin xüsusiyyətləri və ya universaliaları və fərqliliklərin söykəndikləri müxtəlif dil səviyyələri cəlb olunmaqdadır.

Mətnin kulturoloji parametrləri orada müşahidə olunan parselyasiya hadisəsi gerçəkləşdirir. Bu zaman cümlənin üzvləri əsas cümlədən kənara çıxarılır. Məsələn: Onun ifaları işləyir. insan qəlbinin dərinliklərinə qədər.

Müasir elmdə mətnin kommunikativ və koqnitiv modelləri üstünlük təşkil edir. Q.A.Veyxman yazır ki, «cümlənin obektiv təyini (müəyyənləşdirilməsi) və mətnin yerdə qalan sintaktik vahidi», dilin başlıca funksiyası mexanizmi reallaşır- bu, mətnin kommunikativliyidir.³

¹Türkcədən örnəklər Naile Hacızadənin «Bilişsel Dilbilim Açısından Duyğuların Dili». (I. Baskı, Aralık 2012, s.123- 125)

²A. Məmmədov. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. (Müqayisəli təhlil təcrübəsi). Bakı, Elm, 2001, s. 5

³Г.А.Вейхман. Грамматика текста. М., 2005, с.561, 556

Mətnə linqvokulturoloji yanaşma dildə xalqın mental xüsusiyyətlərinin tarixi mənimsənilməsi xüsusiyyətlərinin obyektivləşməsidir, bu zaman yeni anlayışlar doğulur: «presedent mətn»¹, «presedent fenomen»², «konseptсфера»³, «mədəni konsept»⁴. «İnsan amili», «insan qəlbinin gücüdür».

Ənənə: mətnin tərkibində bir sistem açılır: «incəsənət-cəmiyyət»; dialoqlaşma ideyası, polifoniya, «nöqtəyi-nəzər», intertekstuallıq, mətnin adresləşdirilməsinin öyrənilməsi; kommunikativ dialoq: «müəlif-oxucu» avtoritetin reaksiyası; intensional semantika sahəsi və mətnin konseptual əsası; dünyanın konseptual modelinin təsviri.

SOSIAL ŞƏBƏKƏ MƏTNLƏRİ

«Status» bir termin kimi bir sıra mənalarda işlədilir. Status; vəziyyət, tutduğu yer; vətəndaşın və hüquqi şəxsin hüquq və vəzifələrinin məcmusu.⁵

Status – gözəl sitatlar deməkdir. Status və sitat mətnlərarası əlaqə yaradır. Buna mətn dilçiliyində *intertekstual* bağlılıq da deyilir.

Bəllidir ki, dil cəmiyyətin həyatı dərkətmə silahıdır. Bu silah müasir dövrdə sosial şəbəkələrdə də əsasən mətn vasitəsi ilə də gerçəkləşir. Mətn nəinki yeni fikirlərin generatorudur, eyni zamanda mədəniyyət abidələrinin kondensatorudur. Bu baxımdan sitat «*mətn mədəniyyəti*»-dir, sitat «*mətnin həyatı*»dır.⁶

Status – sosial şəbəkələr üçündür, yığcam sözləmlərdən, görkəmli şəxsiyyətlərin mübrik ifadələrindən, həmçinin sosial şəbəkə saytlarının istifadə etdiyi fraza və fikirlərdən ibarətdir. Saytda lakonik sözləmləri görkəmli insanların sitatları təşkil edir. Sözləmlər, necə deyərlər, sosial şəbəkə üçün uğun gəlməlidir, əlverişli olmalıdır.

¹Ю.Н.Караулов. Прецедентность или квазипрецентность в языке. Массмедиа 2017 <https://medialinq.ru/presedentnost-ili-kvaziprecedentn...>

²В.В. Красных. Виртуальная реальность или реальная вертикальность? – Человек. Сознание. Коммуникация. М., Диалог – МГУ, 1998

³Д.С.Лихачев. Концептсфера русского языка. – Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. М., Academia, 1997, 280 с.

⁴Ю.С.Степанов. Концепты: Тонкая пленка цивилизации. М., «Языки славянских культур», 2007, 248 с.

⁵Rusca- Azərbaycanca lüğət. Üç cildə, III cild, Bakı, «Şərq-Qərb», 2014, s.312

⁶Ю.Лотман. Структура художественного текста. М., Изд-во «Искусство», 1970, 387 с.

Günün populyar, geniş yayılan mövzuları hamının başa düşəcəyi şəkildə öz ifadəsini tapmalıdır. Başqasının fikir və sözlərini yenidən təkrar etmək yolverilməzdir. Status tanıtmalıdır. Hər vasitə ilə camaatın rəğbətini qazanmaq lazım gəlir, özünü populyarlaşdırmağa çalışırsan. Məsələn, insan münasibətlərini (ər-arvad, oğlan-qız, sevgililərin münasibəti və s.) ifadə edən statuslar. Məsələn, ruslarda belə statuslar çoxdur: «*Единственный способ жить хорошо – сразу уходить оттуда, где плохо*», *Говорят, что сильным не сложно. Это, как умножить два на два. Говорить, конечно, все возможно, Только трудно с ним быть всегда (Миллион)*, *Любить и быть в отношениях абсолютно разные вещи (Куану Рувз)*.

Sosial şəbəkələrdə gözəl statuslar: *Mən sakitlikdə nəyi isə dinləyəndə gözəl oluram. Səssizlik içində gözəllik- İsmayıl İmanzadənin poeziyası. Bu gün yağış altında ulduzlar axır. Azərbaycan ədəbiyyatının günəşi kim ola bilər? İsmayıl İmanzadə xoşbəxt doğulub. Ulduzlar görüşənədək (İ.Kazım)*

Gözəl statuslardan biri folklor örnəkləri ilə bağlıdır. Sosial şəbəkə iştirakçısı R. İmanov axtarış apararaq yalnız Cəbrayıldə işlənən bir atalar sözünü status kimi paylaşmışdır: *Məni atının tərkinə almayı, mən itimin tərkinə almaram*». Nə gözəl, S.Vurğun demişkən, Gözəl Vətən, mənənin dərin, Beşiyisən gözəllərin.

Bəlkə də bu deyim, respublikamızın başqa bölgələrində də istifadə olunur, deyə bilmərəm.

Sitatın sosial şəbəkələrdə özünəməxsus nəzəri-metodoloji əsasları vardır. Etiraf edək ki, həmin əsaslar linqvistik cəhətdən öyrənilməyib. Bu kontekstdə funksionalaşan sitatlar mətnlərdə münasibətləri təmin edir, təsiretmə gücünü artırır. Funksionallaşan sitatlar vasitəsilə «informasiya» və «bilik» çevrələri genişlənilir. Bizə elə gəlir ki, sitat keçmiş biliyi aktuallaşdırır, yeni biliklə keçmiş biliyi əlaqələndirir, bir-birinə bağlayır, müxtəlif münasibət yaradır, qazanılmış yeni biliklər arqumentləşdirir. Sitatda proqnozlaşdırma əlaməti vardır, sitat sosial şəbəkə iştirakçılarının (məsələn, *Kamil Vəli Nərimanoğlu, İsmayıl İmanzadə, Nisə Bayraməli, Yusif Ahyev, Qurban Bayramov, Əlirza Xələfli, İradə Musayeva* və b.) potensial konsepsiyasını, biliyini üzə çıxarır. Yeni biliyə yol açır.

Sosial şəbəkələrdə bəzi müəlliflər mövcud fikirləri **improvizasiya** edirlər. Məs.: «*Vətənsiz də insan olan insan kimi yaşayarmı?*» İmprovizasiya variantı: «*Heç evsiz də, eşiksiz də insan olan insan kimi yaşayarmı?*» Əslində, bu fikri xalq deyib. Söz ustaları həmin fikrə yeni qəlib geyindiriblər. «Bir yazıçı, bir şair bütün ömrü boyu 3-5 münasib söz hazırlaya bilərsə, o, xalq dilinin boynuna böyük minnət qoymuş olar- bu, əvəzsiz xidmətdir, dəyəri heç nə ilə ölçülməyən böyük işdir».¹

İmprovizasiya olunmuş variant xalqdakı ilə yanaşı yaşayır, hətta bəzən ziyalı mühitində daha işlək mövqe qazanır.

Feysbukda ciddi sosial nöqtələrə toxunulan statuslara rast gəlmək olur. Bu baxımdan *Qulu Məhərrəmlinin, Teymur Kərimlinin, Yusif Alıyevin, Kamil Vəli Nərimanoğlunun, İradə Musayevanın, Həbib Zərbəliyevin* statusları diqqəti çəkəndir.

Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın statusundan: «Hər birimizin borcu Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etməkdir. Nəinki döyüş meydanında, həm də kömpüter qarşısında» İmza.

Ölkə prezidenti İlham Əliyevin statusundan: «Bizimlə təkbətək vuruş, görək axırı nə olacaq»—*Prezidentdən Ermənistan rəhbərliyinə*

Yusif İmrayıl oğlu Alıyevin statuslarından: «Söz ağızdan çıxan səs toplusu deyil, baxışların ifadə etdiyi məna da sözdür, əllərin həyəcəndən titrəməsi də...»

Teymur Kərimlinin statuslarından: *Düşməni səni tərifləyirsə, demək düşünməlisən...* Abi Türkcən; Mən ömrümdə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri kimi həyalı, utancaq, abırlı, başaşağı adamlar görməmişəm. Zarafat deyil, 30 ildir elə ağızlarını vaçıb bir söz demək istəyirlər, ancaq nədənsə demirlər. Yəqin Azərbaycan xalqından utanırlar...

İsmayıl İmanzadənin statuslarından: Dərdim dərdlərin boyatı, Neynirəm belə həyatı

Siracəddin Hacınin statuslarından: Azərbaycana- Vətəninə xoş gəldin, ey şanlı Türk Ordusu!!!

Fariz Çobanoğlunun statuslarından: Kəsib komanın bacasından sızan işıq fərəh doğurmur, çünki, buradakı zilləti işıqlandıra bilmir...

Dostəli Abdullayevin statuslarından: Bu şans bir də əlimizə düşəcəkmiz? İstifadə etməsək, tarix bizi bağışlamaz!!!

¹T.Hacıyev. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, "Yazıçı", 1990, s. 6

Rafiq Yusifoğlunun statuslarından: «54 il müddətində qələmə sadıq olduğum kimi dənizə də həmişə sadıq oldum... bu gün dənizə *getməyim də bu cəcarətin təsdiqi idi... Bu günə min şükür*.

Kamal Qurbanovun statusundan: «Heç nə əbədi deyil... hər kəsin yaşadığı şey bir gün öz imtahanı olacaq...».

Elmira Kənanın statusundan: «Əslində hamımız yeri-yən rəhmətli-yik. Allah «vəfat edənlərə» uzun ömür versin! (Prikol)

«Rusiyanın sizə tüpürmək və əzmək üçün tam haqqı var»- Simon-yan Paşiniyana.

«Həyat arkadaşlarla daha gözəl» (Yusif Nəğməkar və Əsəd Cahangir).

Mənsüm İbrahimovun statusundan: «Bu müharibəni özümüzdən sonrakı nəsillərə saxlaya bilmərik».

«Cingiz Aytmatova belə bir sual verirlər ki, insanı ən çox yoran nə-dir. O da cavabında deyir ki, bağışlamaq yorar insanı, bir də yalnız qalmaq. Amma bir də insanı ən çox yoran xəyallar qurmaqdır, bilirsən ki, o heç vaxt həyata keçməyəcək... illərdir başımızı qatırıq...» (*Statusu Elmira Kənan paylaşır*)

Nisə Bayraməlinin statusundan: «*Biz sındığımız yerdə möhkəm oluruq*» (E.Heminquey).

Digər sosial şəbəkə iştirakçılarının- Sahilə Ağasiyevanın, Qurban Bayramovun, Məsud Mahmudovun, İlham Tahirovun, Günay Şahbuzqızının, Lamiyə Nurulayevanın və başqalarının da statusları mənə yükünün ağırlığına görə fərqlənirlər.

Status və sitat həm də linqvistik hadisələrdəndir. Status mətnləri günümüzdə xüsusi, ən böyük ünsiyyət vahiddir, kommunikativ məqsədləri təyin etmək üçün qarşılıqlı əlaqə, münasibət şəraitində gerçəkləşir və struktur-məzmun və funksional istiqamətləri təşkil edir. Status mətnləri mürəkkəb nitq-fikir yaradıcı vasitədir, müxtlif mətn kateqoriyaları bu fikir işığında, kontekstində formalaşır. Status mətnləri sosial fenomen kimi öz növbəsində müxtəlif kütləvi informasiyalar yaradır, bu sistemdə cəmiyyətin sosial istiqamətlərini müəyyənləşdirir, qarşılıqlı vasitə rolunu oynayır, ümumi sistemi və spesifik mətni xarakteristikasını əhatə edir, informasiyanın təsir gücünü iki vahidlə reallaşdırır.

«Sitat» latınca *citatum* sözündən olub, olduğu kimi, hərfi-hərfinə bir məndən götürülmüş yazı. Məsələn, klassiklərdən götürülən sitatlar.

Bədii və elmi əsərlərdən sitat seçmək.¹

«Sitat» -bir müəllifdən, bir mətndən eynilə və qismən dəyişdirilmiş şəkildə götürülən hissədir. Sitatın mənbəyi atalar sözlərindən, aforizmlərdən, ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin, dövlət xadimlərinin, alimlərin, tədqiqatçıların ən seçilən fikirlərindən və s. ibarət ola bilər.

Arqumentasiya, yəni sübutetmə sitata məxsus başlıca əlamətlərdəndir. Sitat mətnin quruluşuna öz təsirini göstərir. Belə demək mümkünsə, «Mətn içində mətn-sitat». Amma sosial şəbəkələrdə çox zaman sitat mətndənkənar işlənir.

Mətn, hər şeydən öncə, kommunikasiya vasitəsidir və konkret bir struktur-tərkib yaxud rəbitəli söyləmə (diskurs) kimi definisiya olunur. Struktur-semantik, məntiqi-semantik bütövlük, ardıcılıq və komponentlərin bir-birinə daxili bağlılığı, yəni lingvistik iyerarxiylik hər hansı bir mətnin indiyə qədər çox geniş bir miqyasda öyrənilən başlıca struktur, semantik və funksional əlamətləridir.

«Sosial şəbəkə mətnləri də - «nitqin istehsalıdır, məhsuludur, özünəməxsus qanunauyğunluqlarla formalaşan, xüsusi vahid olaraq leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələri olan bütöv pragmatik mexanizmi olan quruluşdur».² Sitat «yad söz»dür. Sitat mətn-statusun ümumiləşdirmə funksiyasını da yerinə yetirir. Sitatla yanaşı, həmhüddü dil kateqoriyaları da mövcuddur. Bunlardan biri *reminissensiya* termin-anlayışdır. Bu anlayış **başqa əsərin izi, təsiri** mənasındadır. Hər hansı bir əsərə başqa əsərin təsiri, izi ayrıca bir tədqiqatın mövzudur. Dilçi olmaq istəyənlər bu mövzuda maraqlı tədqiqatlar apara bilərlər. İz, təsir təkcə sitatla yox, bütün filoloji istiqamətdə ola bilər.

Sitata yaxın digər bir anlayış *allüziyadır*. *Allüziya* və sitat statusu zənginləşdirir, onun dərin strukturunu müəyyənləşdirir.

Statuslarla «görüm sən kimisən?» (Sokrat) müəyyənləşir.-Sən kim-sən? Mənə elə gəlir ki, kimliyini təsdiq etmək istəyən. Yaxşı imic qazanmaq istəyən gərək sosial şəbəkələrdə mədəniyyətini, etikasını, şifahi və yazılı nitqini və s. qorunmalıdırlar. Deyirlər, insan insan tərəfindən cilalanar. Sosial şəbəkələrdə «prikol» (sancmaq, yüngülcə bizləmək) sitat-statuslara rast gəlmək olur. Təəssüf ki, bəzən söyüş, təhqir həddinə çatır. Ümumiyyətlə, söyüş ritorikasından istifadə etmək acizliyin əlamətidir.

¹Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, Elm, 1987, s.83

²И.Гальперин. Текст как объект лингвистического исследования. М., «Наука», 1981, с.23

Statusların bir növü ağıllı, müdirik statuslardır. Sosial şəbəkələrdə belə statuslara Yaqub Məğrurun, Nəriman Mahmudun, Malik Əhmədoğlunun, Fariz Çobanoğlunun, Elçin İsmayılovun və b. gətirdiyi yaxud qurduğu sitatlarda rast gəlmək olur. Bunlar mövzuca fərqlidir. Məs.: *Dünya haqqında: Ey ağız- burnu maskalı dünya, Kişisi papaqsız, kaskalı dünya, Bəs haçan diksinib oyanacaqsan, Qəfəsdə uyuyan saskalı dünya?* (Yaqub Məğrur)

Nəvə də bir vətəndi, qorusan, vətəndaş edə bilsən. İndi onun görünən fotosu, qərar tutduğu yer də vətəndi, sadəcə yurdun, məmləkətin gül, çiçəksiz bir yeri, səhrədən kam almış bir çöl... Burda, bu səhrada nəvə adında bircə gül var... Balaca Hüseyin... (F.Çobanoğlu)

Sosial şəbəkələrdə «prikol» statuslardan çox istifadə olunur: «Ermənilər üçün heç bir dəyər anlayışı yoxdur» (Ceyhun Məmmədov).

Sitatlar mətnyaradıcı vasitə kimi zaman birliyi, məkan birliyi və hərəkət birliyi ilə bağlıdır.

Günün sitatı: «Kolbasa-çörək yemək günah deyil, ən böyük günah dövlət əmlakını yeməkdir» (İlyas İsmayılov). Bu sitatı sosial şəbəkə fəalı Nisə Bayraməli paylaşmışdır.

Son vaxtlar günün sual-sitatı: *Nə baş verir?*

Statusların sayı çoxdur: həyat, şəhədlik, sevgi, qadın, xoşbəxtlik, gözəllik, ailə, qəhrəmanlıq və s. haqqında statuslar. Statuslar kateqoriya etibarilə müxtəlif olur.

Sosial şəbəkələrdən də görünür ki, hər xalqın özünəməxsus statusları formalaşır.

Şəhidlik haqqında statuslar:

İgidi ağlamazlar, çünki o artıq şəhidlik zirvəsinə yüksəlib, qaxıb.

Sevgi haqqında statuslar:

Sevgi-bu mənim dinimdir.

Mənim dostum- mənim zənginliyimdir.

Sevgi-bu, seçim deyil, bu taledir.

Sevgi-külək kimidir, sən onu görmürsən...ancaq hiss edirsən.

Zaman haqqında:

Zaman sağaltmır.

Öz ulduzuma inanıram yaxud inanmıram.

Heç zaman demə, «heç vaxt».

Bu, həyatdırmı?!

Təhsillə bağlı statuslar:

Oxumaq-ışığıdır...

İradə Musayevanın statusu: «Təhsil işi inzibatçılıqdan, iqtisadçılıqdan, siyasətçilikdən əvvəl auditoriya praktikasını, tədris ustalığı, klassik və modern təhsil dünyasının təcrübəsinə bələdlikdir... Və bütün bunları milli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla sintez etməkdir...

Dil haqqında:

Varımı talan edin, bircə dilimə toxunmayın.

Dil – milli identlikliyin fundamental əsasıdır.

Dil – dostluq və razılaşma üçün yaxşı vasitədir.

Dil düşüncənin geyimidir (Çonson Semuel)

Dilini qoru- varlığını qoru.

Dil – səni düşünəndə.

Dil – fotoqrafiyadır, işarədir.

Dil məkanı.

Mətnin yaranmasında intertekstual əlaqə. İntertekstuallıq mətn-yaradıcılığında ümumi mexanizmdir.¹

Mətnin struktu konkretləşir, mətnin mənası isə konseptuallaşır. Mətnin əsas antroposentrik mərkəzi «dil şəxsiyyəti»dir.

Mətnin informasiya strukturu və onun dərkolunması. Mətn verbal fenomendir. Bu fenomen həmişə bütövlük və informativliyini qoruyub saxlayır. Mətn bir sıra qlobal struktura malikdir: makrostruktur, superstruktur, ritorik struktur və informasiya strukturu. Mətnin informasiya strukturu nəzəriyyəsi, konsepsiyası A.İ. Novikovun adı ilə bağlıdır. O, mətni anlamaq prosesinin modelini və məktəbini yaratmışdır. «İnformativlik mətndə anlayışın effektiv prosesi ilə bağlıdır».²

Mətndə əsas informasiya. 1. Faktın, hadisənin, məlumatın adı (nominasiyası) 2. Fikrin, mənanın ötürülməsi.

İnformasiya mətndə ayrılır, bölünür və transformasiya olunur. Mətn cərcivəsində iki anlayış- “mətnin məzmun və mahiyyəti”- “mətnin mənası, oradakı fikir” diferensiasiya olunur. Bundan savayı, bu kontekstdə “birinci mətn”, “ikinci mətn” anlayışları formalaşır. “Əgər mətnin mahiyyəti mətnin layihəsidirsə, digər mənada bu layihə mətni meydana

¹ Н.В.Петрова. Интертекстуальность как общий механизм текстообразования (на материале англо-американских коротких рассказов). Дисс. докт. филол. наук, Волгоград, 2005

² А.Новиков. Текст и его смысловые доминанты. М., Институт Языкознания РАН, 2007, 224 с.

cıxarır».¹

İnformativlik mətnin fundamental vasitələrindəndir. Mətnin ümumi əlaməti olan bütövlüklə bağlıdır. Mətnə əsasən mədəni-tarixi hadisələr barədə informasiyalar verilir.

“Mətnin informasiya strukturu deyərkən mətn əlaqələrinin təşkili vasitələri, müxtəlif situasiyada və qarşılıqlı əlaqədə informasiyaların bölünmə və paylanma sırası dərk edilir.”²

Mətnin informasiya quruluşunu xüsusiləşmiş cümlə üzvləri də əmələ gətirir³

İnformasiyalaşmış mətni daxili forma (formal) strukturu, onun məzmunu, “mətnin bütövlüyü, iyerarxikliyi və simultanlığı” səciyyələndirir.⁴

Şübhəsiz, mətnin informasiya mənasında resipityn öz xüsusi, ensklopedik, öz həyat təcrübəsindən istifadə olunur.⁵

Mətnin üslubi strukturu və onun mənası. Üslub mətnə həmişə semantik fenomen olaraq diqqəti cəlb edir. “Üslub bütöv həcmi ilə mətnin semantik planı”dır. Həmin plan mətnin leksik-semantik və üslubi cəhətdən qarşılıqlı əlaqə kimi anlaşılır. Mətnin üslubi strukturu onun ümumi strukturu, həmcinin xüsusi semantik, qrammatik, ritmik və fonetik aspektlərini əhatə edir. Mətnin üslubi strukturu mətnə əsas kookkurensiyanı (lat. “eynizamanda meydana çıxma”) formalaşdırır. Üslubi komponentlər mətn vahidlərinin mənası - sözün mütləq üslubi boyalarını, kontekstual və konnotativ üslubi mənaları əmələ gətirir. Üslubi konnotasiya- ekspresiv boya, üslubi mənadır.

Mətnə implisitlik. İmplicitlik bədi mətnin kateqoriyalarından biridir. Bu kateqoriya daxilində mətnə müəllif intensiyası öyrənilir. İmplicitlik kateqoriyası aspektində ədəbi kommunikasiyanın müxtəlif linqvistik, psixoloji, ədəbiyyatşünaslıq istiqamətlərinə baxılır.

Ədəbi kommunikasiyanın implikativ aspektləri. Sözün implikativliyi “implisitax” – örtülü qrammatik kateqoriyadır. Örtülü qrammatik

¹ Yənə orada, s.6

² А.В.Сиделмуев. Информационная структура текста. Логический анализ языка. М., 20106, с.51-60

³ А.С.Агелярова. Обособленный член предложения в информативной строе текста. АР канд. дис., М, 2017, 18 с.

⁴ А.И.Новиков. Семантика текста и ее формализация. М., «Наука», 1983, с.56 (215 с.)

⁵ Л.Мухневич. Модальность как информационный компонент смысла текста. АР канд. дис., М., 1986

kategoriya ideyası A.V.Bondarko¹, S..Kasnelon tərəfindən irəli sürülmüşdür.²

İmplititliyin (gizlin) mətni və onda əks olunan informasiyanın səciyyənlənməsində və dərk olunmasında rolu. Mətnə implititlik əsas keyfiyyətlərdəndir. Yəni mətn implitit formada da ola bilər. “İmplititlik” və “implitit məna, fikir” Bu anlayışların psixolinqvistik istiqamətləri fikiryaradıcı mexanizmi ilə seçilir. Bu baxımdan implititlik dilin mühüm kateqoriyalarındandır. Bu termin fikrə münasibətə görə istifadə olunur. Bu zaman implitit informasiya meydana çıxır. “Mətni implikasiya semantik “dərinlik”də yerləşir, analitik düşüncə, emosionallıq, bədiilik burada əsasdır”.

İmplititlik eksplisitliyin kimi dil vasitələrinin mahiyyəti ilə əlaqədardır, informasiyanı həmin vasitələrlə ötürür.

İ.A.Şaludkonun fikrincə, mətnə implititlik-nəinki informativliyin ümumi prinsipləri əsasında üzə çıxır və nəticədə ənənə mətn materialının sıxılması, mətnin bütövlüyünün linqvistik cəhətdən formalaşma qanunauyğunluqları ilə hesablanır. İmplitit informasiya müxtəlif növ sıxılma hadisəyə nəticəsində yaranır. İmplititlik mətn düzəltmənin prinsipidir. İmplititlik mətnin ontoloji vasitəsidir. İmplititlik əsasında bədi mətn kompressiya olunur, yəni informasiya sıxılır. İmplikasiya demək olar ki, mətnin semantik strukturundadır.³

Qarşılaşan mətnlərdə komplikativ reaksiya özünü göstərir:⁴

Hər bir mətn nitq əsəri kimi kompleks ölçülərə malikdir:

1. Mətnin informasiya-struktur keyfiyyəti: məntiqilik, əlaqəlilik və bütövlük, dəqiqlik, aydınlıq və s.

2. Mətnin tonal-üslubi keyfiyyəti: nitq mədəniyyəti, nitqin düzgünlüyü, nitqin hissələri.

Mətn üçün vacib olan anlayışlar: yüksək informasiya, minimum informasiya və informasiya norması.

“Dirilən adam” romanının informasiya fondu:

¹ А.А.Бондарко. Основы построения функциональной грамматики /// Изв.АН СССР, серия язык и лит., т.40, 1981, №6

²С.Д.Кацнельсон. Общее и типологическое языкознание.Л., «Наука», 1986

³ И.А.Шалудко. Имплицивность как принцип текстообразования и анализа литературного текста. Дис..док.филол.нук, СПб, 2017, с.14 (600 с.)

⁴Н.В.Анохина. Имплицивность как компонент структуры содержания и составляющая процессов его понимания. Дисс.канд., Уфа, 2010.

Mətnin informativliyini yüksəltmək üçün 2 vasitədən istifadə olunur: 1) intensiv vasitə; 2) ekstensiv vasitə. Burada əlavə informasiya verilir.

Nitq və mətn fəaliyyətində intensionallıq: Kommunikativ intension, motivasiya və intensionanın predmet aspektləri nitqin intensionallığı ilə əlaqəlidir.

Nitq fəaliyyətinin çoxplanlı intensionallığı, nitq fəaliyyəti prosesində intensionallıq kommunikativ maraq kəsb etməlidir.

«İntensiya - bir cümlə üzvünün digər cümlə üzvünə keçmə prosesidir. Konsituasiyadan asılı eynilik cümlələrini konsituasiyadan asılı olmayan eynilik cümlələrini fərqləndirərək məna daxilindəki müxtəlif elementlərin sintaktik xüsusiyyətlərini müəyyənəlməyə imkan verir».¹

Müəllif intensionasının strategiyası - müəllifin kommunikativ strategiyasıdır.

Məlumdur ki, mətn diskursu formalaşdırır, diskursun əsasını isə intensiona təşkil edir. İntensiya- təkcə mətnin mühüm parametri deyil, həm də intensional metod müasir lingvistikanın paradiqmasıdır.

Həmçinin intensiona mətnin əsas (baza) kateqoriyası kimidir.² İntensiona mühüm mətnyaradıcı kateqoriya kimi-müxtəlif tip mətnlərdə müşahidə olunmaqdadır.

Qeyd edək ki, XX əsrdə dünya ədəbiyyatında bədii mətnlər üçün xarakterik konstruksiyalar meydana çıxır, həmin vahidlər sintaksisdə, hər şeydən öncə, «dərkətmə, anlama axını»nı formalaşdırır, sürətləndirir. Mətni dərkətmə axınının əsas səbəbi lapidarlıq (qısa, yığcam və aydın ifadə tərz), lakonizm, kondensiyalaşma, sıxılma, yeni fikir yaratma, disharmoniya, intonasiya aritmiyası, danışmada illüziya, şifahlilik, sözlərin spontanlığı, dinamizm, fraqmentlilik və üzvlənmə kimi başlıca cəhətlərdən ibarətdir.

«Dərkətmə axını»nı əsas tutaraq «cümlənin tam «başla düşülməsi» üçün onu mətnə gətirmək lazımdır, ondan əvvəl və sonra gələn cümlələrin informasiya tutumu və kommunikativ funksiyası cümləyə öz təsirini göstərməmiş olmur. Lakin mətnin «qavranılması» cümlənin «qavranılması»ndan daha çətindir, həqiqət isə, formal meyarlar burada

¹S.Sadıqova və b. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, B., 2018, s.289

²Д.В.Колесова. Интенция базовая категория деятельности.М., 1998, с.12

morfoloji blokda olduğu kimi «böyük» səmərə vermir.

Müasir Azərbaycan dilinin mətnyaradan vasitələri çoxdur. Bunlardan biri də sintaktik paralellik və ya paralelizm hadisəsidir.

Dilin mətnlə əlaqədar sintaktik hadisələri bir tipoloji model olaraq onun semantikasi, funksionallığı, paradiqmatik quruluşu və sintaktik söz sırası ilə bərabər qiymətləndirilir. Söz birləşmələri, cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövlərdə söz sırasının simmetrik – assimetrik xarakterli sıralanması özünü göstərir.

Abzas, bənd, period və mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədləri bəzən üst-üstə düşür. Qqey edək ki, abzaslararası mətn əlaqələri də mühüm məsələlərdəndir. Bu bağlılıq mətni abzasdan, perioddan fərqləndirə bilir. Bizzcə, tədris prosesində də bu fərqlər şagird və tələbələrə öyrədilməlidir.

Mətn səviyyəsində dilin bir çox hadisələri ilə qarşılaşmaq olur. Mətn bu hadisələri tənzimləyir. Bunlardan biri və maraqlısı funksional transpozisiyadır. Transpozisiya sintaktik hadisəsidir, bu hadisənin törətdiyi yeni cümlələrdir və mövqələrinə görə fərqlənirlər. Transpozisiyanın bu baxımdan məndəki tip və istiqamətləri vardır. Bu məsələ də hələ Azərbaycan dilçiliyində lazımi səviyyədə öyrənilməyibdir.

Mətn sintaksisi ilə bağlı toxunulmayan məsələlərdən inteqrasiyanı göstərə bilərik. «İnteqrasiya»- bütövlük deməkdir. Mətnin mühüm bir kateqoriyası kimi onun bütövlüyü diqqət mərkəzindədir.

Tamamlanma da mətnin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi qeyd olunur. Mətnin sona çatması, fikir və ideyadan çıxarılan əhəmiyyətli məqamlarda xüsusi önəm daşıyır.

Mətn və sinonim paradiqmalar. Müasir Azərbaycan dilində sinonim paradiqmaların mətnyaradıcı funksiyaları genişdir. Sinonimlər leksik-semantik söz qruplarından biridir. Dilçilikdə sinonim paradiqmalar leksik-semantik paradiqmaların bir tərkib hissəsi kimi öyrənilir. Bu paradiqmalar tematik və leksik-semantik qrup təşkil edir, semantik sahədə mərkəzləşir.

Müşahidələr götürür ki, leksik vahidlərlə leksik, morfoloji vahidlərlə morfoloji, sintaktik vahidlərlə sintaktik vahidlər arasında paradiqmatik münasibətlər mətni qurur.

Paradiqmatika – dil vahidlərinin sistemləşdirilməsinin formal-məzmun planında nizama salınmasıdır. Bu sistem dil vahidləri arasında-

ki münasibətə görə qurulur. Dilin bütün sistemləri (leksik, qrammatik və s.) çoxplanlı və mürəkkəb xarakter daşıyır. Mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, digər sintaktik kompleksin, yəni cümlənin onun mənə nöqtəyi-nəzərindən nisbi qeyri-bitkinliyi, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür. Mətnin özü, demək olar ki, mütləq mənə bitkinliyini nümayiş etdirir. Mətn semantik informasiyanı əldə etmə prosesində başlıca faktor olaraq çıxış edir.

Sinonim paradiqma deyərəkən mətndə sinonim qruplar və sinonim sıra nəzərdə tutulur. Bu məsələnin aktuallığını məhz bu cəhətlərin mətnqurma prosesindəki rolu şərtləndirir.

Həmçinin də mətn və sinonimlər nəzəriyyəsinin həllində bizim bu tədqiqat önəm daşıya bilər. Eləcə də bu mövzuda nəzəri tədqiqatların aparılması da çox vacibdir və məsələnin elmi-nəzəri konsepsiyasının hazırlanması üçün çox vacibdir.

Bu mövzunun praktik dəyəri ilk növbədə bu sahədə əhatəli və sistematik bir tədqiqat işinə olan ehtiyacla müəyyənləşə bilər. Əldə edilən nəticələr mətn sintaksisinə aid sistemlik ali məktəb dərslərinin, dərş vəsaitlərinin yaradılması, ümumtəhsil məktəblərində mətn üzərində işin təşkilində və tədrisində istifadə edilə bilər.

Mətnin yaranmasını şərtləndirən vasitələr. Mətn cümlələrin ardıcıl şəkillə birliyi. Mətnin qurulma texnikası belədir ki, hər bir nitq aktı temadan remaya doğru irəliləyir, çünki danışqda, yazıda məqsəd tema deyil, ona görə ki, tema danışana da, dinləyənə də bəllidir. Əsl məqsəd temanı nəzərə çatdırmaqla həmin tema haqqında yeni məlumat verməkdir. Həmin yeni məlumat cümlənin kommunikativ əsasıdır, nüvəsidir, məqsəd onu oxuculara ötürməkdir. Sinonim paradiqmalar mətnin rema (predikat) hissəsində olur. Rema bu kontekstdə fikrin inkişafına, irəliləməsinə, mətnin dərinləşməsinə, dinləyici və oxucunun yeni məlumatla təmin edilməsinə səbəb olur və nəticədə temanın situasiyadan, danışanın, yazanın məqsədindən asılı olaraq, yeni əlamətləri açılmış olur. Tema ətrafında toplanan sinonimlər və digər söyləmlər həmin baxımdan bir-biri ilə bağlı olub mətnin formalaşmasını şərtləndirir.

Mətnlə sinonim paradiqmalar arasında məntiqi –semantik bağılıq mövcuddur. Söyləmlər mətndə sənətkar tərəfindən çox ustalıqla əlaqələndirilir. Bir söylm kimi sinonim paradiqmalarda məntiq-semantik əlaqə, mətnin ümumi intonasiyası ilə əmələ gələn əlaqə aydın və güclüdür. İlk cümlə ilə son cümlə arasındakı əlaqənin digər dil vahidlə-

ri kimi leksik-semantik paradigmlar da yaradır. O cümlədən sinonim vasitələr bu funksiyanı yerinə yetirir.

Mətnə sinonim paradigmların məzmun və mahiyyəti, paradigma və dil vahidləri arasında paradigmatik münasibətlər vardır. Linqvistik paradigmların bir sıra növləri vardır: morfoloji paradigma, leksik paradigma, sözyaradıcı paradigma, sintaktik paradigma. «Paradigma» termini yunan mənşəlidir, «*nümunə, şablon, model, obraz*» anlamında işlənir. Elmi-fəlsəfi, linqvistik paradigmlar mövcuddur. Elmi fəaliyyətin rəşional modelləri. Linqvistikada sözdəyişdirici paradigmlar, müxtəlif qrammatik mənaları ifadə edir. Ferdinand de Sössür paradigma terminindən istifadə etmişdir. O, oxşar vasitələri, elementləri paradigma adlandırmışdır. Sinonim paradigmlar da mənaca eyni, formaca fərqli formalardır. Sözdəyişdirici paradigmlar müxtəlif dil vahidlərinin eyni mənə ətrafında birəşməsidir. Adətən paradigma bir sözün müxtəlif hallarda göstərilmişdir: *kənd, kəndin, kəndə, kəndi, kəndə, kənddən*. Bu sözlərin hər biri bir paradigmatdır.

Bizə elə gəlir ki, mətnə sinonim paradigmlar məzmun və ifadə planında öyrənilməlidir. Bununla yanaşı bizim tədqiqatda bir ümumi mənə ilə bağlı olub, bir məfhumu müxtəlif şəkildə adlandıran, leksik-semantik variantlarına görə eyniləşən, mənaca yaxın sözlər-sinonimlər paradigma kimi götürülür və onlar mətnə işlənərək onun formalaşmasında iştirak edir. Belə mətni -funksional sinonimlər geniş yayılmış dil hadisələrindəndir. Sinonimlər reallığın eyni əşya, hadisə, əlamət və ya hərəkəti ilə bağlı olan, lakin onu müxtəlif formalarla adlandıran semasioloji hadisədir. Onun leksik, morfoloji və sintaktik növləri fərqləndirilir. Həmin sinonimlər bir-birindən fərqlənilir. Məsələn, sintaktik sinonimlik leksik və morfoloji sinonimlikdən fərqli olaraq sintaktik konstruksiyaların ümumi qrammatik mənə əsasında yaxınlaşması ilə şərtlənir. Sintaktik sinonimlikdə hal şəkilçilərinin, söz sırasının, intonasiyanın, köməkçi sözlərin böyük rolu vardır. Mətnin komponentləri arasında sinonim münasibətlərin yaranması onların funksional təəfləri ilə bağlıdır. Daha doğrusu, funksional mənalar bu münasibətlərin formalaşmasına şərait yaradır.

Sinonim paradigmlar (sıra) mətnə müxtəlif münasibətləri ifadə edə bilir. Məsələn, müasir ingilis dilində sinonim işlənən mətnlərdə məqsəd, səbəb, irreal, məkan və s. münasibətlər özünü göstərir. Məs.: Məqsəd münasibətini ifadə edən sinonim vahidərin paradigmatı:

Bəzən müxtəlif sənətkarlar oxşar mətnlərdən istifadə edirlər. Diqqət edilsə, həmin mətnlər semantik baxımdan eynidir:

1) *Yeri şumlayan biz, əkən biz. Böyük sarayları qurub tikən biz (S.Vurğun).*

2) *Torpağı əkən də bizik, ac qalan da (M.İbrahimov).*

Qeyd olunduğu kimi, sinonim paradiqların mətnyaradıcılığında rolu böyükdür. Mətn istiqamətli araşdırmaların elm üçün zəruriliyi son zamanlar xüsusi olaraq qeyd edilmişdir. «Mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onu yaradan vasitələr də öyrənilməlidir. Sinonim paradiqlar bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onların mətn düzəltmə funksiyalarına dərinədən baxılmalıdır».¹

Müasir elmi axtarışlar üçün mətnin yaradan vasitələrin aşkarlanması və öyrənilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsi xarakterikdir. Mətni yaradan vasitələrin bir sistem kimi özünəməxsusluğu, MSB-in sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyəti hazırda dilçilər tərəfindən geniş etiraf edilir.

Leksik sinonimlər mətni daha çox yaradır. Məs.: tam əvəzlənmədə mətn daxilindəki eyni mənalı sözləri əlavə çalarlıq yaratmadan bir-birinin əvəzində işlətmək mümkündür: Universitet ən böyük elm ocağıdır. Darülfünun öz məzunları ilə fəxr edir. Mətnin bu cümlələrində universitet və darülfünunun sözləri dubletdir, eyni mənalıdır. Əsas mətni yaradan bu sinonim dubletlərdir. Məndə həmin sözləri bir-biri ilə əvəzləməklə həmin məndə ifadə olunan fikirlərdə heç bir dəyişiklik yaranmır.

Bəs mətn necə formalaşır? Mətn mənalı işarələrdən ibarət olan ardıcılıqdır. Mətn istənilən uzunluqda bir tam yaradan danışıq parçasıdır. Bu danışıq parçası həm də diskursdur. Bu danışıq parçası nitqi təşkil edən dil işarələrinin qaydalı və yazılı birliyidir. Həm mətn, həm də diskurs kommunikasiya prosesində kömək edir. Son illərdə mətn sintaksisinin əldə etdiyi uğurlar onun formalaşmasındakı vasitələrin müəyyənləşdirilərək tədqiqinə geniş imkanlar açır. Bu baxımdan, mətnin, xüsusən də bədii mətnin linqvistik mənzərəsinin aydınlaşdırılması qarşıdan duran vacib işlərdəndir. Təəssüf ki, sinonim paradiqların mətn yaratmadakı rolu son illərəcən kölgədə qalmışdır. Bu sahədə aparılan işlər adda-budda xarakter daşımaqla yanaşı, masir dilçiliyin bu sahədəki uğurları ilə səsleşmişdir.

¹ А.А.Леонтьев. Бессознательное и архетипы как основа интертекстуальности.– Текст. Структура и семантика. т.1, Семантика. М., 2001, с.92-100

Mətnin formalaşmasında sinonim paradigmlar aktivliyi ilə fərqlənir.

Mətnin yaranmasında sinonimlərlə yanaşı, variantlar da mühüm rol oynayır. Yəni bəzən, mətn şəraitində sintaktik sinonimliyə oxşar dil vahidələrindən biri olan sintaktik variantlar qarışdırılır. Bunlar ayrı-ayrı paradigmlardır. Amma bu iki dil hadisəsi təzahüretmə baxımından, mahiyyət etibarlı ilə bir-birinə bənzəyir. Ümumiyyətlə, sinonimliklə variantlılığı fərqləndirməkdə dəqiq meyr olmadığından bu hadisələr arasında kəskin sərhəd qoymaq çətindir.¹

Müşahidələr göstərir ki, müasir bədii, publisistik və elmi mətnlərdə sinonim paradigmlar üstünlük təşkil edir və mətnin elastikliyi təmin edir. Sinonim paradigmların mətnyaradıcı funksiyalarından biri eyni funksiyalıqdır. Mətnə iştirak edən sinonimlərdə eyni funksiyalıq nominativ funksiya ümumiliyi ilə əlaqədardır. Sinonim paradigmanın üzvləri eyni nominativ funksiya daşımılıdır. Əgər sinonim cərgənin əsas üzvü əşyanın əlamətini bildirib, təyin vəzifəsində çıxış edirsə, o biri üzvləri də həmin mənada işlənməlidir. Məs.: poetik mətnə «nazlı», «işvəli» və «şıltaq» sinonim leksik vahidləri.

Sən bir nazlı qızsan, işvəli pəri, Yuxumdan çıxmayır şıltaq günlərin (Ş.İsmayıl). Bu sinonim sözlər əşya ilə bağlıdır, sintaktik vəzifələrinə görə mətnə təyin ola bilər. Deməli, sinonim paradigmlarda mənə yox, nominativ funksiya eyni olur. Sinonim paradigmlarda eynifunksiyalıq mənəyə yaxın sözlər, söz birləşmələri və cümlələrin sırasında bir şeyi müxtəlif şəkildə ifadə edir və mətni bir-birinə bağlayır. Məs.:

Mətni bağlayan cümlələrin sinonimliyi: Qol çəkdi ki, onu buraxsınlar. (Mir Cəlal)= Onu buraxmaq üçün qol çəkdi.

Mətni bağlayan söz birləşmələrinin sinonimliyi: Könülsüz halda *oturmaq üçün yer göstərdi* (Ə.Vəliyev); Kosa-oğluna *oturmağa yer göstərdi* (İ.Şıxlı)

Beləliklə, tədqiqat üçün seçilmiş bu mövzunun izahında konstitutiv əlamətlər təhlil olunur. İlk təcrübə kimi. Tədqiqat göstərir ki, sinonim paradigmlar mühüm nəzəri məsələlərdəndir, ancaq bu dil hadisəsi mətnə üslubi bir məqsədlə, bir üslubi vasitə kimi, «bədii əsərlərin dilində obrazlılıq yaradan müxtəlif nitq vasitələri və onların istifadəçisi kimi»² tətbiq edilə bilər.

¹В.Е. Шетинкин. Синнимия или вариантность? – «Синонимия в языке и речи», Новосибирск, 1970, с.164

²А.И.Ефимов. Стилистика художественной прозы. М., 1968, с.48

Tədqiqatda sinonimlər leksik-semantik paradigma kimi öyrənilir. Leksik-semantik paradigma kimi çoxmənalıq problemini, antonimlik və omonimlik məsələlərini də öyrənmək mümkündür. Bu məsələlər indiyədək tədqiqatlardan kənar qalmışdır.

Bununa yanaşı, sinonimlərin mətn dairəsindəki statusu müəyyənləşir, sintaktik çevrənin praqmatik və sintaqmatik aspektləri də öyrənilir.

Prosodiyanın mətnin yaranmasında rolu. XXI yüzilyda çağdaş linqvistik araşdırmalar sırasında «insan mətnlə danışır» problemi də dayanır. Həmin problem «mətn və intonasiya» problemini ortaya qoyur. Ölkələr və mədəniyyətlərarası əlaqələrin, nitq kommunikasiyasının formalaşdırılmasında intonasiya dilin bir vasitəsi kimi çıxış edir.

Bu zaman mətni linqvistik hadisə kimi araşdırmaq qarşıda bir məqsəd kimi durur. Bunun üçün: mətn və intonasiya əlaqələrini, mətnin intonasiya strukturunu, praqmatik tip mətnlərin formalaşmasında intonasiyanın rolunu, emosional mətnin təsir dairəsini; intonasiyanın ritorik rolunun müəyyənləşdirmək və aydınlaşdırmaq lazım gəlir.

Prosodiya söyləmin səslənməsidir və onun kateqoial parametrləri mövcuddur.

Üslub mətnin ifadəli səciyyəsidir, burada mətnin yaranmasında intonasiyanın rolunu fonouslub istiqamətində öyrənmək tələb olunur.

Mətnə informativliyin linqvistik mənası faktın, hadisənin, məlumatın nominasiyası, fikrin, mənanın ötürülməsindən ibarətdir.

Linqvistik elmdə qeyd olunur ki, bu gün səsli mətnə intonasiya öyrənilir və təsvir olunur. Bu aktual istiqamət bir tərəfdən nəzəri və təbiiq fonetikanı, o biri tərəfdən mətn sintaksisinin qarşılıqlı birliyi, vəhdəti şəklində meydana çıxır. Səsli mətn problemi linqvistikada «canlı səsli nitq» problemini doğurur, bu problemin dilin sistemində funksional vasitələri mövcuddur. Bu, nitqin prosodik tərəfini əks etdirir.

Ahəngdar nitqin, şifahi mətnlərin intonasiya xüsusiyyətlərini təhlil etməkdən ötrü mövqə yanaşmasından istifadə olunur. Mövqə yanaşması ritorik, üslubi və diktem yanaşmaları tələb edir. İntonasiyanın mətnə ritorik funksiyası danışanın düşüncə və fikrini reallaşdırır. Prosodiyanın ritorik funksiyası bir sıra münasibətləri ümumiləşdirir: mətni təşkil və təsir edir, mətnə əlaqə yaradır, ekspressivlik, emosional modallıq, üslubyaradıcı, sosiomədəni, identifişmə amillərini sürətləndirir və s.

Ahəngdar mətnlərin formalaşmasında intonasiyanın rolu və funksiyası

yaları böyükdür. Həmin planda intonasiyanın çoxtipli növlərinin mətnin progressiv inkişafındakı rolunu göstərmək başlıca məqsəddir.

Öncə mətn sferasında intonasiya və onun komponentlərini qeydə almaq, onun vahidlərini, intonasiya bütövlüyünü, ayrılmasını, xüsusiləşməsini, strukturunu, intonasiya zirvəsini, maksimal yüksək tonu, intonasiya modellərini və s. müəyyənləşdirmək lazımdır.

«Ahəngdar ritorik diskurs»da səhnə mətnlərinin_ monoloqların leksik-qrammatik və fonouşlubi xüsusiyyətlərini də təyin etmək lazım gəlir. Diktumun intonasiya modellərini təsvir etmək, şifahi səhnə mətnlərinin yuxarı ekspressivlik və yuxarı emosionallıq cəhətlərini aydınlaşdırmaq gərəkdir. Diktumun tipik intonasiya modellərini monoloq mətnləri üzrə ortaya çıxarmaq; səhnə mətnlərinin yaranmasında ritorik funksiyanın reallaşması imkanlarını müəyyənləşdirmək və s.

Qeyd edək ki, mətni həm də **intonasiya strukturu** kimi öyrənmək tələb olunur. Mətn yazıya alınmış nitq parçasıdır, söyləmdir. Mətn əlaqəli nitqin bir kəsiyidir, sadə söyləmdən başlayır bütöv romana qədər inkişaf edir. Mətn həm də nitqyaradıcı prosesdir. Mətn-kommunikativ-nitq fəaliyyətidir. Mətnyaradıcı, üslubyaradıcı amillər mətni bir sıra aspektlərə ayırır: ekstralinqvistik (mətn – situasiyalara reaksiya), koqnitiv (mətnin meydana gəlməsi və onu anlamaq, dərk etmək adekvatlığı); semantik (kontekst mətnin strukturuna və seçilmiş dil vasitələrinə təsir göstərir); linqvistik (mətndə dil vasitələrinin məcmusu, mətn tədqiqat məhsulu kimi formalaşır). Beləliklə, mətn yaranır, müəllif dil forma və iharələrini «yərbəyer edir», adekvat və maksimal bütöv və anlaşılır, həmçinin müəllif fikri, düşüncəsi əks olunur.

Mətn dilçiliyinin həll olunmamış problemlərindən biri də onun təşkil olunması problemdir. Mətnin formalaşması üçün dilin müxtəlif vasitələrindən istifadə olunur. Yəni dildə mətnyaradan vasitələr çoxdur. Onlardan biri də intonasiyadır.

Ahəngdar mətnin bir sıra intonasiya vahidləri vardır. Hər şeydən öncə, intonasiya –nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçalması), ritmi (uzun və qısa, vurğulu və vurğusuz hecaların növbəli əlaqəsi), nitqin tempi və ya sürəti (müəyyən zaman ərzində sürətlə və ya yavaş zəifləməsi), məntiqi vurğusu, tempi kimi hadisələrin məcmusundan ibarət mürəkkəb dil hadisəsidir»¹

¹ M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. İzhahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, «Elm və təhsil», 2020,s.240 (656 s.)

Mətnə intonasiya bütövlüyü (bitkinliyi, mükəmməlliyi) olmalıdır. İntonasiya mətnə xüsusiləşməli, yəni ayrılmalıdır. Mətnə konseptual informasiya başlıca yer tutmalıdır. Məs.:

İnformasiya mətnə qeydə alınmalı (indi nitq söhyənlərin bəziləri «altından xətt çəkirəm, cızıram deyir»).

Mətnə cümlənin intonasiya strukturu təyin olunmalı, intonasiya zirvəsi (maksimal yüksək tonun xarakteristikası, maksimal dərəcənin sürəkliliyi, intensivlik və intonasiyanın digər komponentləri, mətnin intonasiya konturları (intonasiya qrupları, intonasiya modeli) müəyyənəşməlidir.

İntonasiya mətnə sintaktik vasitə kimi çıxış edir. Belə ki, mətnin predikativliyinin ifadəsində intonasiya mühüm sintaktik vasitə kimi özünü göstərir. İntonasiya mətnə semantik üzvlənmə vasitəsi kimi «fəaliyyət göstərir». İntonasiya-fikir vahidlərini, məna qrupunu meydana gətirir. Cümlələrin mətnə intonasiya-məna üzvlənməsi baş verir. Mətnyaratmada intonasiyanın rolunu təyin etmək məsələsi aktuallaşır. Mətnə intonasiya-melodik vasitələr axtarılır, tapılır, nitqin-mətnin intonasiya medodik tərəfləri müəyyənəşdirilir və təhlil olunur.

Beləliklə, ritm mətnin təşkilinin bir formasıdır. Ritm mətnə əlaqə yaradır. Ritm məna əlaqələrini üzvləndirir və integrasiya edir, semantik əlamətləri fərqləndirir. Ritm nitqi əmələ gətirir. Ritm mətnin ierarxik strukturunda supersintaktik vahid kimi çıxış edir. Ritm nitqin ritmik-melodik komponenti olan intonasiya cümlədə sintaktik mənaların ifadəsinə xidmət edir, habelə nitqin-emosional-ekspressiv gücünü artırır. Mətnə tonallıq vasitələri də müəyyənəşdirir. Mətnə prosodik elementlərin mürəkkəb kompleksi: melodiya, ritm, intensivlik, temp, tembr və məntiqi vurğu aydınlaşdırılır.

Mətnə digər intonasiya tipləri müəllif intonasiyasını müəyyənəşdirir. Sual, təhrik, nida və s. intonasiya tipləri bu vəzifələri yerinə yetirir.

Sual intonasiyası. Sözügedən intonasiya tonun yüksəlməsi ilə xarakterizə olunan intonasiyadır (yüksələn intonasiyanın bir növü). Azərbaycan dilində suala aidiyyəti olan söz daha yüksək tonla tələffüz edilir.

Nida intonasiyası. Nida intonasiyası mətnə əsasən emosional çarları ilə xarakterizə olunur.

Təhrik-çağırış intonasiyası. Bu intonasiya ara söz və ara cümlə intonasiyası da seçilir.

Kommunikativ intonasiya (məlumat intonasiya, kommunikativ cümlələrdə intonasiya)

Modal intonasiya. İntonasiya modallıq bildirir, cümlə üzvlərinin düzgün qruplaşdırılmasını təmin edir, sadə və mürəkkəb cümlələrin, habelə tabelilik və tabesizlik əlaqələrinin fərqləndirilməsinə xidmət edir, cümlənin məntiqi vurğusunun və ara sözlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır: qarşılaşdırma, aydınlaşdırma, sadalama, səbəb əlaqəli intonasiyalar. Modallığı görə informasiyavərə, sual və əmr intonasiyaları fərqləndirilir.

Normal intonasiya. Həmin intonasiya mətnin cümlələrinin başlıca xüsusiyyətlərindən olub, onun qrammatik cəhətdən formalaşmasını əks etdirən vasitələrdən biridir (gimtkin intonasiya, yarımqçı intonasiya)

Mətnə informativlik – informasiyanın növü: məzmun-faktual (informasiya eksplisit səciyyəlidir) , məzmun-konseptual (mətnə təsvir olunan və yaxud verilən informasiyalar arasında individual-müəllif münasibətləri əks olunur, informasiya məişət və bədii-estetik xarakter daşıyır) və məzmun-mətnaltı (örtülü, gizli informasiya verilir)

İntonasiya mətnə prosodik hadisə kimi çıxış edir. Ritorik mətnlərdə intonasiyanın rolu inkaredilməzdir. Ritorika nədir? – nitqin nəzəri və effektiv vərdişin nitqidir (bura daxildir: vahid obrazlılıq, ifadə, harmonikləşmə, təsir)

Ritorik mətnləri linqvistik aspektdə təsvir edərkən onun bəzi tipləri tədqiqat prosesində nəzərə alınmalıdır: 1) ümumi ritorik mətn; 2) hissə şəklində olan ritorik mətn; 3) arqumentli ritorik mətn.

İntonasiya – nitqin ən mühüm elementidir, bu cəhətdən onun çox mühüm əlatləri mövcuddur. Söz sırası, pauza, vurğu, sərbəst frazalar, «fikir» məhz intonasiya vasitəsilə dəyişir. Həmin vasitələr mətnin kommunikativ təbiətinə görə nəticələnir. Natiqin intonasiyası, Natiq ağılla bütün intonasiya vasitələrindən şifahi mətnində istifadə edir, ahəngdarlıq, ifadəlilik, emosionallıq, fərdi-individual, təsir imkanları qazanır. Məntiqi və emfatik fasiləni gözləyir, aksentinə diqqət yetirir.

İntonasiya mətni yaradan mühüm prosodik hadisələrdəndir. Mətnin formalaşması prosesində verilən faktual və konseptual informasiyalar toplusu, onların qarşılıqlı əlaqəsi mətnaltı informasiyanın açılmasında subyektiv amilin təsiri özünü göstərir.

İntonasiyanın mətnqurma funksiyaları. İntonasiya mətndə (səhnə monoloqlarında) canlı emosiyaları meydana gətirir, aktyorun hərəkətini, davranışını, onun ətrafları ilə münasibətini nümayiş etdirir. İntonasiya mətndə kommunikasiya tipinin müəyənləşdirilməsində mühüm rolə malikdir. Bu zaman fikir mərkəzi ayrılır, emosional-modal mənə ötürülür.

Səhnə-monoloq mətnləri ritorik diskursun bir növü kimi müəyyənləşmişdir. Bu növün özünəməxsus intonasiya və kompozisiya quruluşu mövcuddur, həmçinin də markirovka olunmuş kommunikativ-nitq və kommunikativ-praqmatik səciyyəsi özünü göstərir. Əsas məsələ belə monoloq mətnlərinə ritorik, diktem və üslubi yanaşma ilə ahəngdar nitqin intonasiya modelini öyrənmək və təsvir etməkdir. Belə mətnlərdə intonasiya ritorik funksiyaların yaranmasında mühüm rol oynayır. Kompleks şəkildə intonasiya daxili parametrlərinə və parametrləarası xüsusiyyətlərinə görə interpretasiya olunur.

İntonasiyanın mətnqurma mexanizmi onun praqmatik funksiyasına aiddir.

Monoloq mətnlərinin yaranmasında intonasiyanın ritoiik funksiyası özünü göstərir. Yəni ritorik nitqdə intonasiyanın rolu kommunikativ-praqmatik xarakter daşıyır.

Beləliklə, ahəngdar nitqin intonasiyasının ritorik funksiyasını sistemə salmaq və şərh etmək; diktemin intonasiya quruluşunu təsvir etmək, həmin quruluşu kəmiyyət və keyfiyyət baxımından izah etmək; ekspressivliyi, emosionallığı yaradan mətn daxilində qarşılıqlı təsirin intonasiya vasitələrini dəqiqləşdirir.

Mətdə intonasiyanın funksional-kommunikativ xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Apelyativ (adresatla bağlı) funksiya;

Delimitativ (hüdüdləndirici) funksiya;

Emosional-ekspressiv (hissi) funksiya;

Estetik (gözəllik) funksiya;

Kommunikativ (ünsiyyət) funksiya;

Kulmunativ (ayırıcı) funksiya;

Fonoloji (mənaferqləndirici, anlamın mənasını və ya mənə çalarlarını fərqləndirməyə xidmət edir) funksiya

İnteqrasiya (bütövlük) mətnin kateqoriyası kimi çıxış edir. «İnteqrasiya» - bitkinlik deməkdir. Latin mənşəli bu termin «integratio»

(bərpaetmə) mətndə «bütövün bərpası» anlamında işlədilir. İ.R.Qalperin yazır: «İnteqrasiya mətnin ayrı-ayrı hadisələrini birləşdirir, onu tamamlayır, bütövləşdirir. Psixoloji bir kateqoriya olan inteqrasiya mətni tamamlamaq məqsədilə onun ayrı-ayrı hissələrinin birləşdirilməsi deməkdir. İnteqrasiya mətnin qrammatik-semantik vasitələrlə təşkili üçün də mühüm bir vasitədir». ¹Məs.:

(I) hissə. Çinar öz yerindədir İntəhası, bir ucdan quruyub tökülür, bir ucdan təzə pöhrələr verir, qocalır, cavanlaşır. Yenə də göyün üzünü tutur. Kəhriz də həmin kəhrizdir, çinarın altından çıxıb üzəşağı axır. İntəhası, onun gözünə bir neçə dəmir boru salıb suyunu yeni yaşayış binalarına, evlərə paylayırlar. Ona görə də azalıb. Dəmin borular pas atdığından suyun əzəliki büllür rəngi də bir qədər *tutqunlaşmış*. *Kəhrizin üstündə gözəl tağ tikiblər, divarlarını rəngbərəng kaşılrlarla örtüb, pillələrə ağ mərmər döşəyiblər. Kəndi, qəsəbəni su üstə salmağı birini şərt bilən babalarımızın bura yığılmağına səbəb olan də təzələnib, cavanlaşmış. Sular yorulmadan axır, ana kəhriz həzin-həzin səslənir, ata çinar, qoca, əzəmətli çinar köksünün dərinliyindən qopan bir hənirlə nəfəs dərib, Ziyaratdan Arazadək uzanan torpaqların dəyişməz keşikçisi kimi baxır.*

II (hissə). *Bu ana kəhrizin üstə, bu ata çinarın qanadı altında bir oğlan da vardı, heykəl oğlan. Kəhriz onu susuzluqdan, çinar onu qardan, borandan qoruyurdu. Ağoblandanq Qaraburnunacan hər yan qara bürünəndə, çinar ildirəm şaxı tək damar-damar ağaranda, kəhriz buz bağlayanda, onun başında, paqonlarında, sinəsində topa-topa qar dururdu. Qardanmı inciyəcəkdi, şaxdanmı üşüyəcəkdi heykəl? Yoxsa çovğun görməmişdi? Yağışda islanmamışdı... İstər qış, istər yaz bircə əsgər köynəyində, başı açıq bu çinarın qəyumkeşliyində, bu kəhrizin hayranlığında heykəl yaşayırdı.*

İnteqrasiya-mətn komponentlərinin birləşməsi.²

Tamamlanma mətnin əsas xüsusiyyətlərindən biridir (nəticə). Tamamlanma, əsas etibarlı ilə mikromətnlərə xas olan əlamətdir. Müəllif fikrinin tamamlanması, semantik baxımdan informasiyanın geniş yekunu bu cür mətnlərin başlıca səciyyəvi cəhətidir. Makromətnlərdə isə inteqrasiya tam şəkildədir.

¹И.Р.Гальперин. О принципах семантического анализа стилистически маркированных отрезков текста. - В кн.: Принципы и методы семантических исследований, М., 1976 .

²Л.П.Ильенко. Опыт интегрированного поведения в начальных классах. «Начальная школа», 1989 №9, с.72

NƏRGİZ HACIYEVA,
filologiya elmləri doktoru, dosent

MƏTNDƏ İNTONASIYANIN ROLU

Dildə bu və ya digər sistemlə məhdudlaşmayaraq, bütün dil sferasını əhatə edən qanunları, hadisə və qaydaları ümumi qanunlar, hadisələr adlandırmaq olar. Ümumdil hadisələrinə vurğu, sıralanma, təkrarla birlikdə, intonasiya da daxildir. Dilçilikdə intonasiya fonetik hadisə kimi geniş tədqiq olunmuş, onun digər yaruslarda yeri kifayət qədər araşdırmaya cəlb olunmamışdır. İlk dəfə A.M.Peşkovskiy nitq melodiyasının (intonasiyanın) sintaktik funksiyasını geniş şərh etmişdir.¹ İntonasiya qədim dil vasitələrindən biri olub, tədqiqat tarixi minilliklərə gedib çıxır. İntonasiya, onun mahiyyəti barədə indiyə qədər müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur, dil sistemində onun funksiyaları dəqiqləşdirilir, vahidləri müəyyən olunur.

İntonasiyanın əhatə və təsir dairəsi geniş olub, sintaktik vahidlərin müəyyənləşməsində də əhəmiyyətli rola malikdir. A.Axundov intonasiyaya belə tərif verir: "Fövqəlxətti fonetik vahidlərin, başqa sözlə, prosodik üsürlərin (melodika, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olub, müxtəlif sintaktik məna və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət göstərən fono-qrafik vasitəyə intonasiya deyilir."²

Nitq intonasiyasının struktur analizi onun fiziki xüsusiyyətlərinin və dilin üslubi, qrammatik, leksik, fonetik mənalılarının qəbul olunan əlamətlərinin sistemi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. L.K.Bondarko intonasiyanın iki xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd edir. Bunlardan birincisi, intonasiyanın özünün mənaya malik olması, ikincisi çoxfunksiyalı olmasıdır. O nəinki dil vasitəsi kimi istifadə olunur, həm də danışanın dediyi fikrə münasibətini ifadə edir.³

Dil vahidi olaraq intonasiya müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. İntonasiyaya funksional yanaşmanın banisi F.Daneş hesab olunur. O,

¹ А.Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. М., «Просвещение», 1956, с.441-454

² А.Ахундов. Dürğu. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, "Maarif", 1984, s. 292

³ Л.В.Бондарко. Звуковой строй современного русского языка. М., Просвещение, 1977, с.169-170 (174 с.).

intonasiyanın ilkin və modal (ikinci) funksiyalarını ayırır.

İntonasiyanın funksiyalarına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Ona görə də tədqiqatçılar bu fikirdədirlər ki, intonasiyanın funksiyalarının ayrılmasında dəqiq, vahid nəzəri və metodik müddəalar yoxdur. İntonasiyanın fonoloji səthində olan çətinliklər intonasiyanın özünün kompleks xarakterindən irəli gəlir. Frazə melodiyası, nitqin tempi və pauzalaşmanın hər biri ifadənin qurulmasına və məna çalarlarının verilməsinə müxtəlif səviyyələrdə təsir göstərir.

İntonasiyanın funksiyalarından danışarkən F.Ağayeva qrammatik sintezləşdirici funksiyayı, predikativlik funksiyasını, modal fərqləndirici funksiyayı aid edir və sonuncu funksiyanın ara sözlərin, xitabların, əlavə və xüsusiləşmələrin intonasiya parametrlərində müşahidə olduğunu qeyd edir. Müəllif qeyd edir ki, bu funksiya semantika ilə bağlı olduğundan intonasiyanın semantik funksiyasından danışmaq daha məqsədəuyğundur.¹

F.Cəlilovun fikrinə görə, intonasiyanın funksiyalarını müəyyənləşdirmək üçün dilin funksiyalarından çıxış etmək lazımdır, çünki intonasiyanın rolu həmin funksiyaların formalaşması, reallaşması ilə bağlıdır. Bunu nəzərə alaraq müəllif intonasiyanın funksiyalarını belə ayırır: 1) intonasiyanın volyuntativ (istəm) funksiyası. Danışanın iradəsindən asılı olub, ifadə məqsədinə görə söyləmə sevinc, şadlıq, zəriflik, qorxu, utancaqlıq kimi modal çalarlar verir; 2) intonasiyanın emotiv funksiyası danışanın psixoloji vəziyyəti ilə əlaqədar olur; 3) intonasiyanın intellektual-qrammatik funksiyası.²

Bu funksiya ilə qrammatik-semantik münasibət, söyləmə hissələrinin aktual üzvlənməsi, sintaqma sərhədi, cümlənin kommunikativ tipləri formalaşır. Bu funksiya nizamlama, məna fərqləndirmə və məna yaratma imkanına malikdir. İntonasiyanın təsviri funksiyası ilə mətnin semantikasının parlaq əlaqəsi nağıl mətnlərinin oxunuşunda meydana çıxır.

Nitq intonasiyası mürəkkəb hadisə olaraq funksionallaşmasına görə bir sıra komponentlərə – melodiya, pauza, vurğu, temp və tembrə malik-

¹ F.Ağayeva. Müasir Azərbaycan dilində durğunun (pauzanın) bəzi xüsusiyyətləri haqqında. – ADU, EƏ, Dil və ədəbiyyat ser., 1964 №5, s.63-74.

² F.Cəlilov. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlənin müəyyənləşməsində intonasiyanın rolu. – ADU EƏ, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1978 №5, s.54-60.

dir. Nitq ifadə planına görə iki xətt üzrə təqdim olunduğu üçün seqment və superseqment üslublar arasında intonasiya üslubları fərqləndirilir. Nitq zəncirinin düzxətli seqmentlərini ifadə edən seqment səthin vahidlərindən fərqli, superseqment vahidlər öz-özlərinə, nitq səslərindən kənar mövcud ola bilməzlər. O, mətnə mövcud olan bir sıra linqvistik faktorlardan asılıdır: mətnin leksikası, onun qrammatikası, xüsusilə sintaksisi, aktual üzvlənmə və söz sırası, üslubiyyat, habelə ekspressiv çalarlıqla, modallıq və digər semantik kateqoriyalarla əlaqədardır.

N.Q.İvanova yazır ki, mətnin ritmik-intonasiya quruluşu superseqment fonetikanın vasitələri ilə, intonasiya, pauza, məntiqi vurğu və temple yaranır.

İntonasiyanın öyrənilməsi tarixən iki istiqamətdə getmişdir – kütləvi (natiqlik və ya səhnə nitqi nəzəriyyəsində) nəzəriyyədə və dilçilikdə. L.K.Tseplitisin qeyd etdiyi kimi, “intonasiyanın daha qədim əhəmələrini kütləvi nitq təmsil edir.” Bu əhəmələr antik dövrə qədər gedib çıxır. F.Blasın qeyd etdiyi kimi, melodiya və pauzanı hələ Platon qeyd etmişdir. Aristoksendə melodiya, temp, pauza, dinamika xatırlanır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, qədim Yunanıstanda və qədim Romada nitq melodiyası (onun musiqidəki melodiya fərqi), pauza, temp, nitq axınının üzvlənməsi, ritm yazılmış və qəbul olunmuşdur. XVIII əsrdəki kütləvi nitqə dair tədqiqatlarda hazırkı müasir nəzəriyyədə özünü göstərən nəzəri məlumatlar qeyd olunmuşdur.¹ M.V.Lomonosov “Краткое руководство к риторике” adlı əsərində yazırdı: “Sözü gərək kobud deyil, orta, daha doğrusu, çox da bərkdən və ya alçaqdan deyil, səsi yüksəldib alçaltmadan, təmiz, rəvan, fasiləsiz tələffüz edəsən, lakin tələffüzün mənası təb edir ki, səsi lazımi şəkildə yüksəldib alçaltmaq lazımdır. Sual, nida və digər güclü fiqurlarda bəzən sürətli və aramla tələffüz etmək tələb olunur. Nəqli və zərif fiqurlarda bərabər və bir qədər astadan danışmaq lazımdır; şən materialı sevinclə qəmliyi ağlar şəkildə, xahişi yalvarışla, yüksəyi məğrur və gözəl şəkildə, acıqlı qəzəbli tonla tələffüz etmək lazımdır.”²

Hər şeydən əvvəl səs kimi intonasiyanın xüsusiyyəti “Российская грамматика” əsərində göstərilir, Burada M.V.Lomonosov onun dörd xüsusiyyətini – hündürlüyü, gücü, uzunluğu, tembri qeyd edir. O, səsə emosional və ifadəli məzmun funksiyasını aid edir.

¹Л.Цеплитис. Анализ речевой интонации. Рига, «Зинатне», 1974, с.10-11

²М.Ломоносов. Краткое руководство к риторике. М., Академия наук СССР, 1952, с.10

İntonasiya məsələsinə XVIII-XIX əsrlərdə səhnə nitqinə dair yazılan tədqiqatlarda da toxunulmuşdur. Belə ki, aktyor üçün intonasiya onun yaradıcılıq fikrinin vasitəsidir və həddən artıq əhəmiyyət daşıyır. Bədii mətnlərin təhlilində intonasiyadan geniş istifadə olunur. XIX əsrin əvvəllərində səhnə nitqi barədə İ.Veytxazenin əsərindən məlum olur ki, o zaman nitq intonasiyasının əsas xüsusiyyətləri nəzərdə tutuluru¹; səhnə nitqi barədə tədqiqatlarda aksentləşmə, vurğunun təsnifatı, melodiya qanunları, pauza və tempin xüsusiyyətlərini görmək olar.

İntonasiyanın təhlilinin tarixi və təkamülü göstərir ki, uzun müddət tədqiqatçılar onun hətta yerləşmə sferasını, intonasiya dil sisteminin elementi olmasını, ona şifahi və ya yazılı nitqdə baxılmaq lazım olduğunu dəqiqliklə müəyyən edə bilməyiblər. İntonasiya daha çox şifahi nitqə üzə çıxsa da, yazının meydana gəlməsi ilə şifahi mətnlər kağıza köçürülməyə başladı. Yazılı mətnlərdə intonasiyanın təhlili və əks olunma problemi hazırkı zamana qədər aktualıq kəsb edir. İntonasiyanın akustik tərəfi texniki vasitələrin köməyiylə asanlıqla və dəqiqliklə onu təşkil edən komponentlərlə – ton, intensivlik, uzunluq, tembr çaları və s. ilə dəqiq təhlil olunur. Şifahi və yazılı nitqdə intonasiyanın təhlili ümumi əsasa bazalaşmışdır: intonasiyanın mahiyyəti barədə vahid və yaxın təsəvvür (akustik və funksional aspektləri qeyd edərək), intonasiyanın sistemliliyi, onun vasitələri (intonasiya vahidləri və digər intonasiya səs vasitələri), intonasiyanın fərqləndirici imkanlarını aid edirlər.

Son zamanlar dilin supersegment vasitələri ifadəsi işlədilir. Dilçilikdə melodiyanın intonasiya ilə eyniləşdirilməsi çoxalmışdır, pauza, vurğu, temp, tembr və s. kimi vasitələr ikinci plana keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, melodiya yüksək maraq onun böyük funksional təbiətindən irəli gəlir.

XX əsrin 40-50-ci illərində B.V.Tomaşevskinin əsərləri maraq doğurur O, digər problemlər içində şeir nitqində intonasiyanın rolunu qeyd edir.² Şeiri nəsrədən ayırmaq üçün o, səsli nitqin elə tərəfinə baxmağı zəruri hesab edir ki, “bir tərəfdən sözün qurulmasını anlamaq mümkün olsun, digər tərəfdən cümlənin hamısını başa düşməyə kömək etsin”. O, səsin ilk elementlərini leksik, ikincilərin hamısını intonasiya

¹ Л.Цеплитис. Анализ речевой интонации. Рига, 1974, с.12

²Б.В.Томашевский. Стих и язык. Филологические очерки. М.-Л., Государственное издательство художественной литературы, 1959, 471 с.

adlandırır. Beləliklə, intonasiya adı altında B.P.Tomaşevskiy “nitqin üzvlənməsinin müxtəlif vasitələrini və üzvlərinə ayrılanların birləşməsini nəzərdə tutur: bu, əsas tonun (melodiyanın) həm qalxması və enməsi, həm az və ya çox güclü vurğu qoyulması, fraza və ya məntiqi vahidlərin dinamikası, həm nitqin öz üzvləri arasında sürəti və ya azalması və tələffüzün (pauza) kəsilməsidir. Bütün bu vasitələr bir məqsədə doğru istiqamətlənir və həmişə birlikdə hərəkət edir, buna görə yalnız “süni şəkildə intonasiyanın bu elementlərini ayırmaq olar.”

1960-cı ildə intonasiyanın öyrənilməsində N.S.Trubetskoy fonetika ilə fonologiya arasında sərhəd qoyur. “Основы фонологии” əsərində o, fonetikanı nitq səsləri haqqında elm, dil səsləri barədə elmi isə fonologiya adlandırır. “Məqsədyönlüdür ki, səs barədə iki elmə malik olaq, onlardan biri nitqə, digəri dilə istiqamətlənsin”. Daha sonra o yazır: “Nitq səsləri barədə elm konkret fiziki hadisələrlə əlaqədar olaraq təbiət elmləri metodlarından istifadə etməkdir, dil səsləri barədə elm buna əks olaraq (ictimai və humanitar elmlərlə) işlənən elmdir. N.S.Trubetskoya görə, fonologiya “dildə məna fərqləri olan səs fərqlərini öyrənir, fərqləndirici elementlərin əlaqəsini və sözdə onların hansı qaydalara görə (cümlədə) uyğunluğunu öyrənməkdir.¹O, aralarında prinsip cəhətdən fərq olmayan fonetika ilə fonologiya arasındakı əlaqəni göstərir.

Fonetika sahəsində V.A.Artyomovun da işləri diqqəti cəlb edir. “Метод структурно-функционального изучения речевой интонации” əsərində o, intonasiyanı çoxillik tədqiq edərək bu nəticəyə gəlir.² O, daimilik qaydasını formalaşdırır, obyektiv cəhətdən yaranan əlaməti qeyd edir. “hissetmənin daimi qaydası...onda müşahidə olunur ki, intonasiyanın ayrı-ayrı reallıqları onların ilkin fiziki xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, eyni dil mənası kimi qəbul olunmasıdır. Qəbul olunmanın qaydası çox açıqdır, belə ki, qəbul olunan intonasiyanın ümumi (invariant) struktur xüsusiyyətlərini auditoriyanın baş düşməsinə imkan verir, baxmayaraq ki, xüsusi, bəzən də parlaq şəkildə tələffüzün və tələffüz etmənin variantları mövcuddur”. V.A.Artyomovun böyük xidməti ondadır ki, onun rəhbərliyi altında Moris Torez adına Moskva Pedaqoji Dillər İnstitutunun eksperimental fonetik laboratoriyasında rus və digər dillər üzrə instrumental fonetika üzrə intonasiyanın təhlili aparılır.

¹Н.С.Трубецкой. Основы фонологии. М., Издательство Иностранной литературы, 1960, с.9

² В.Артемов. Метод структурно-функционального изучения речевой интонации. М., МПНИИЯ им.Мориса Тореза, 1974, с.98-99

M.İ.Matuseviç “Современный русский язык” kitabında melodiya-nitqin supersegment vahidlərindən biri kimi baxır.¹ O qeyd edir ki, dilin melodik strukturunda əsas melodiya-dır. Digər komponentlər onu müşayiət edir. Melodika sıx şəkildə məna ilə bağlıdır, daha doğrusu, semantika, sintaksislə (və hər bir dildə özünəməxsus) əlaqədardır və onun melodik strukturunu təşkil edir. “Dil faktoru kimi o, vacib linqvistik əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, melodiya-yaya görə səsli nitqin çalar-larını başa düşürük. Bundan o çıxır ki, melodika subyektiv, bilvasitə ola bilməz, danışan onu istədiyi şəkildə işlədə bilməz. Həm danışanda (həm də eşidəndə) rus, ingilis, fransız və b. dillərin melodiya-larının müəyyən modelləri olmalıdır. Beləliklə, B.İ.Matuseviçin fikrincə, dilin strukturunda melodika əsas vahid deyil, nitqin mənasının anlaşılması onun müxtəlif çalarlarının başa düşülməsidir.

İ.Q.Torsuyeva “Интонация и смысл высказывания” əsərində xüsusi intonasiya aspektlərini ayırır, belə ki, bu zaman nitq hadisələri sintaktik strukturdan deyil, kommunikasiya funksiyasının qəbul olunması nöqtəyi-nəzərindən baxılmalıdır.²Müəllif qeyd etdiyi kimi, intonasiya ifadədə reallaşır ki, o, kommunikasiyanın əsas vahididir.³Onun fikrincə, intonasiyanın müasir mənada anlaşılması “ifadəyə məxsus olan şey-dir, cümlə isə xüsusi sintaktik kriteriyalarla müəyyən olunur.

Rus intonologiyasının inkişafı üçün T.M.Nikolayevanın işləri “От звука к тексту” (2000) əsərində ümumiləşdirilmişdir. Onun “Фразовая интонация славянских языков” əsərində səsli nitqə aid tədqiqatlar göstərilir.⁴ Burada ilk dəfə rus cümləsində fraza aksentlərinin yerləşmə qanunları təhlil olunur. Bu əsərdə T.M.Nikolayeva qeyd edir ki, intonasiya üç xüsusiyyətlə – melodiya-lı, zamanlı və aksent xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. O, fraza intonasiyasının dilçilik statusunu irəli sürür: 1) fraza intonasiyası linqvistik tədqiqata cəlb olunmalı fakt-dır; 2) bu hadisələrin cəmi qanunauyğundur; 3) o, özünün xüsusi məzmunlu vahidlərinə malikdir; 4) fraza intonasiyası dilin digər səviyyəsinə, xüsusilə fonetika və sintaksisə daxil deyil; 5) fraza intonasiyası dil sisteminə onun səviyyələrindən biri kimi daxil deyil, ancaq öz strukturuna görə avtonom olaraq ifadəni yaradan üç tip vasitədən biridir.

¹М.И.Матусевич. Современный русский язык. М., «Просвещение», 1976, с.242

²И.Г.Торсуева. Интонация и смысл высказывания. М., «Наука», 1979, с.5

³Т.М.Николаева. От звука к тексту. «Языки русской культуры», М., 2000, 680 с.

⁴Т.М.Николаева. Фразовая интонация славянских языков. М., «Наука», 1977, 277 с.

90-cı illərdə N.V.Çeremisina-Yenikolopovanın (1999), Q.N.İvanova-Lukyanovanın (2000), S.D.Kodzasonun, O.F.Krivnovanın (2001) işlərini qeyd etmək olar. N.V.Çeremisina-Yenikolopovanın “Законы и правила русской интонации” əsərində rus nitqinin ritmik intonasıya vasitələri, onların qanun və qaydaları təsvir olunur.¹Bədi əsərlərin mətnində müəllif intonasiyası özünəməxsus əks olunur. Q.N.İvanova-Lukyanovanın “Культура устной речи” əsərində nitqin müxtəlif funksional tiplərində səsli mətnin, habelə bədi mətnin və danışiq nitqinin ritmik-intonasiya quruluşunun (rəsmi-işgüzar, elmi, publisist) təhili göstərilir.²

“Общая фонетика” kitabının müəllifləri müasir fonetikanın təbii elmi və texnoloji istiqamətini bir yerdə götürür və insanın səs davranışının linqvistik aspektlərinə böyük əhəmiyyət verir. Fonologiyanın ideyalarını verərək izah olunur ki, fenoloji təsvir necə qurulur, intonasiyanın öyrənilməsinin metodları öyrənilir.³

Dil sistemində intonasiyanın yeri məsələsində tədqiqlər prosodiyanın hadisələrini müstəqil intonasiya sisteminə birləşdirirlər. Hər şeydən əvvəl intonasiyanın akustik komponentinə birləşirlər ki, beləliklə бүтүnlүkdə sistem intonasiya konturlarının sistemaltı kimi anlaşılır.

İntonasiyanın tədqiqi insanın nitq fəaliyyəti ilə sıx əlaqədar olan müxtəlif elm sahələri – ritorika, dilçilik (fonetika, fonouşlubiyat, sintaksis, mətn dilçiliyi), ədəbiyyatşünaslıq (şeirşünaslıq), kommunikasiya nəzəriyyəsi, habelə psixologiya, tibb, fiziologiya, dilçilik kriminalistikası və s. məşğul olur. Dilçilikdə son illərdə intonasiyanın tədqiqində inkişaf ona görə özünü göstərir ki, burada digər elmlərin – qədim natiqlik və səhnə nitqinin, psixologiya və tibbin, müasir fizika və akustikan, hesablama və kompüter texnikasının, semantikanın, kommunikasiya nəzəriyyəsinin nailiyyətlərindən geniş istifadə olunur. Belə sintez dilçiliyin yeni sahələrini yaratmışdır ki, onlarda intonasiyanın müxtəlif aspektləri tədqiq olunur – supersegment fonologiya, instrumental fonetika, fonouşlubiyat, fonosemantika, linqvopraqmatika, bədi mətnin linqvistik təhlili, intonasiya tipologiyası və s. ilə intonasiyanın ümumi

¹Н.В.Черемисина-Ениколопова. Законы и правила русской интонации. М., Флинта, 1999, 520 с.

²Г.Н.Иванова-Лукьянова. Культура устной речи. М., «Наука», 2000, 198 с.

³С.Кодзасов, О.Ф.Кривнова. Общая фонетика. М., Государственный гуманитарный университет, 2001, 591 с.

nəzəriyyəsi formalaşmışdır. İntonologiya dilçiliyin yeni sahəsi olaraq müxtəlif dillərin materialları əsasında intonasiyanın yüksək dərəcədə təhlilini, ümumi və spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxardır.

İntonasiyanı müəyyən edərəkən bəzi alimlər onun anlayışı barədə ümumi məzmunundan əlavə tamamilə müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. İntonasiyanın mahiyyətinə müxtəlif yanaşmalarla yanaşı, onun adlanması məsələsi, terminologiyada adlanması barədə də müxtəlif fikirlər səslənir. Bəzən dilçilər intonasiya termini yerinə melodiya, melodika və prosodiya, prosodika terminini işlədirlər. Bir sıra müasir tədqiqatçılar prosodiya və intonasiyanı sinonim kimi işlətsələr də, bəziləri onlar arasında fərqləri göstərir. Belə ki, M.İ.Матусевич¹, A.N.Гвоздев², V.Şerba³ melodika terminini işlətməyi irəli sürür, İ.Q.Torsuyeva⁴ və L.A.Kanter⁵ prosodiya terminindən istifadə edir. E.A.Брызгунова⁶, T.M.Николыева⁷, Q.N.İванова-Лукьянова⁸, S.V.Кодзасов⁹ “intonasiya” terminini işlədir. Mahiyyətinə görə ümumiyyətlə intonasiya termini adı altında müxtəlif hadisələr nəzərdə tutula bilər. Məsələn, ümumidil və bədii intonasiya, bura şeir intonasiyası aid ola bilər; qrammatik intonasiya, neytral, subyektiv qiymətləndirmə (emosional); fraza intonasiyası və daha yüksək üzvlənmə mərhələləri – şeir periodu intonasiyası və s. Akademik L.V.Şerba intonasiya yerinə “melodika” terminini işlətməyi irəli sürür.¹⁰ O yazır: “Nitqin melodikası adı altında səsin musiqili hərəkəti nəzərdə tutulur”.

¹M.Матусевич. Современный русский язык. М., «Просвещение», 1976, 242 с.

²A.N.Гвоздев. К вопросу о фонологических средствах русского языка. В кн: «Избранные работы по орфографии и фонетике». М., Издательство Ака демических наук РСФСР, 1963, с.89-184

³Л.В.Щерба. Фонетика французского языка. Очерк французского произношения в сравнении с русским. Л.-М., 1937, с.256

⁴И.Г.Торсуева. Интонация и смысл высказывания. М., «Наука», 1979, с.5

⁵Л.А.Кантер. Системный анализ речевой интонации. М., «Высшая школа», 1988, 127 с.

⁶Е.А.Брызгунова. Эмоционально стилистические различия русской звучащей речи. М., Издательство Московского университета, 1984, с.116

⁷T.M.Николаева. Фразовая интонация славянских языков. М., «Наука», 1977, 277 с.

⁸Г.Н.Иванова-Лукьянова. Культура русской речи: интонация, паузирование, логическое ударение, темп, ритм. М., Флинта, 2022, 200 с.

⁹С.В.Кодзасов, О.Кривнова. Общая фонетика. М., «РГГУ», 2001, 592 с.

¹⁰Л.В.Щерба. Интонация. В кн: «Большая советская энциклопедия», т.18, М., 1953, с.116

A.N.Qvozdev “К вопросу о фонологических средствах русского языка“ əsərində L.V.Şerba ilə razılaşı¹ və özü də “melodiya” terminindən istifadə edir, “melodiya səsin hündürlüyü və enməsinin müxtəlif ifadəli vasitəsidir”.

L.V.Şerbanın həmkarı və sağırdı kimi M.İ.Matuseviç melodiyanı nitqin supersegment vasitəsinə təşkil edən və frazada və pauzada tonun hərəkətini idarə edən vasitə hesab edir. İntonasiya terminindən o, öz işində qaçır.²

T.M.Nikolayeva “Фразовая интонация славянских языков“ əsərində intonasiyanı prosodik xüsusiyyətlərin üç əsas cəmi hesab edir – melodiya (paradiqmatik cərgələri əmələ gətirən terminal melodik konturlar), müvəqqəti, zamanlı (pauza, temp, uzanma) və aksent xüsusiyyətləri. İntonasiya dil strukturunun müstəqil səviyyəsi hesab olunur ki, özünün formal və məntiqi vahidləri var.³

İ.Q.Torsuyeva “Интонация и смысл высказывания“ əsərində intonasiya faktlarına öz yanaşmasını irəli sürür. Bu ondan ibarətdir ki, intonasiya ifadənin formalaşmasının vasitələrindən biridir ki, leksik və qrammatik vasitələrə münasibətdə onlarla bərabərhüquqludur. İfadə çərçivəsində intonasiyanın funksionallaşması intonasiyanın funksiyalarına və onun vahidlərinə yeni baxış bucağından baxmağa imkan verir. “İntonasiyanın nəzəriyyəsinin həll olunmayan məsələlərini ifadənin məna tərəfinin formalaşma qanunauyğunluğunda axtarmaq lazımdır.⁴

S.D.Kodzasova görə, intonasiya termini “cümlənin prosodik xüsusiyyətlərinin, ton, hündürlük, uzunluq, fonasiyanın cəmidir. O həm də hesab edir ki, “bu vasitələrdən ən vacibi tondur, belə ki, fraza intonasiyasını tədqiq edən dilçilər onun yalnız tonal xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur. Belə ki, intonasiya termini əvəzinə çox vaxt geniş mənada – fraza prosodiyası termini işlədilir.⁵

¹A.N.Гвоздев. К вопросу о фонологических средствах русского языка. В кн: «Избранные работы по орфографии и фонетике». М., Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1963, с.89-184.

²М.Матусевич. Современный русский язык. М., «Просвещение», 1976, 242 с.

³Т.М.Николаева. Фразовая интонация славянских языков. М., «Наука», 1977, с.11

⁴И.Г.Торсуева. Интонация и смысл высказывания. М., «Наука», 1979, с.5

⁵С.В.Кодзасов, О.Кривнова. Общая фонетика. М., «РГГУ», 2001, с.380

R.K.Potapova, L.V.Zlatoustova və b. “Общая и прикладная фонетика” əsərində intonasiya “ prosodik elementlərin mürəkkəb struktur kompleksi kimi baxılır ki, bura melodika, hündürlük, temp, ritm, vurğu, pauzalaşma və nitqin tembri daxildir ki, ifadənin bütöv şəkildə formalaşmasının funksiyalarına (üzlənmə və inteqrasiyasına) xidmət edir və məntiqi, ekspressiv, emosional və emosional-modal mənalara ifadə edir.¹

“Культура русской речи” əsərində prosodiyanın müəyyən olunması “akustik vasitələrin (əsas tonun tezliyi, uzunluq, intensivlik) cəmi” kimi verilir ki, sanki seqment vahidlərin (səslərin) ardıcılığına “qoşulur” və bir sıra “avtonom sistemlərə” xidmət edir ki, onlardan ən mühtəməli intonasiyadır.²

Q.N.İvanova-Lukyaynova “Культура устной речи” əsərində yazır ki, intonasiya iki – dar və geniş mənaya malikdir. Dar mənə melodiyayı, melodik konturu, tonun hərəkətini ifadə etmək üçün işlədilir. Terminin geniş mənəsi intonasiyadan əlavə vurğu, pauzalaşma, tempi bildirir. Müəllif qeyd edir ki, belə bölünmə şərtidir, ö əsərində intonasiyanı o, dar mənədə izah edir.

N.D.Svetozarovanın “Интонационная система русского языка” əsərində maraqlı yanaşma irəli sürülür.³ O yazır ki, “prosodika” və “intonasiya” anlayışları uyğun deyil. Burada “intonasiya prosodik vasitələrin cəmi” kimi başa düşülür ki, nitq axının üzlənməsində və qurulmasında verilən məlumatın mənəsi ilə uyğun olaraq iştirak edir. Digər bir “Интонация в художественном тексте” (2000) əsərində o, intonasiyanı bu terminin daha geniş mənədə başa düşülməsi kimi, onun funksiyalarının yığını və fonetik vasitələrin kompleksi kimi izah edir. Buna görə intonasiya sferasına yalnız fraza vurğusu deyil, həm də səsin bəzi xüsusiyyətləri, ifadənin ümumi tonallığı aiddir. Daha sonra N.D.Svetozarova haqlı olaraq qeyd edir ki, “intonasiyanın belə anlaşılması rus dilçilik ənənəsi üçün xarakterikdir və onu intonasiyaya görə xarici tədqiqatların bir çoxundan fərqləndirir.⁴

¹ Р.К.Потапова, Л.В.Златоустова. Общая и прикладная фонетика. М., 1997, с.320

² Г.Н.Иванова-Лукьянова. Культура русской речи: интонация, паузирование, логическое ударение, темп, ритм. М., Флинта, 2022, 200 с.

³ Н.Д.Светозарова. Интонационная система русского языка. Л., Издательство Ленинградского университета, 1982, с.6

⁴ Н.Д.Светозарова. Интонация в художественном тексте. М., СПб: изд.СПбГУ, 2000, с.4

Göstərilən tədqiqatlardan aydın olur ki, intonasiya termini barədə fərqlər bu terminə müxtəlif yanaşmalardan irəli gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı işdə intonasiya termini yenə çox geniş başa düşülür. “Русская грамматика“ ardınca, intonasiyanın fonetik və funksional aspektlərini nəzərə alaraq belə demək olar: “İntonasiya cümlənin məntiqi və emosional ifadə fərqlərini verməyə xidmət edən tonun müxtəlif kəmiyyət münasibətləri, tonun dəyişməsi, tembr, intensivlik, səslərin uzunluğudur”.¹ Belə ki, burada intonasiya sistem kimii anlaşılır: “sintaqmatik üzvlənmə, intonasiya komponentlərinin tipi, intonasiya komponentinin mərkəzi yeri – əsas intonasiya vasitələridir ki, onlar da həmişə birlik şəklində üzə çıxır; nitq axınının üzvlənməsi eyni zamanda intonasiya konstruksiyasının eyni miqdarda olmasını tələb edir ki, onların hər biri öz mərkəzinə malikdir”.

Məlumdur ki, intonasiya müxtəlif nitq kommunikasiyasında məntiqi, xüsusilə mühüm emosional-üslubi səs vasitəsidir. Səsli cümlənin müxtəlif nitq kommunikasiyasında: informasiya publisist nitqdə, dialoq nitqində, replikalarla qurulan dialoqlarda, xüsusilə bədii oxuda intonasiyanın rolu böyükdür, o, qəhrəmanların səs portretini, onların duyğu və hisslərini və s. ifadə edir.² Bu halda intonasiya anlayışına mətnin məzmunu da aid edilir və müxtəlif intonasiya səs vasitələrinin (reqistrin dəyişməsi, nitqin tempi, səs tembri, saitlərin dərinliyi, irəli və geri hərəkəti, artikulyasiya əzələlərinin zəifləməsi və ya güclənməsi) genişlənməsi konkret emosional vəziyyətlə və ya üslubi çalarla əlaqədardır.

İntonasiyanın sistem təhlilinin tədqiqi. İntonasiyanın təhlili və anlaşılması üçün sistem anlayışı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sistem bu və ya digər şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olan, qarşılıqlı asılı və biri-birinə qarşılıqlı təsir edən elementlərin (komponent, sistemaltı) cəmindən qaydaya salınmış və onların atributlarından (əlamət, xüsusiyyət) ibarət olub müəyyən substansiyada birləşir və bəzi sahələrdə bütöv struktur quruluş kimi funksionallaşır.³

İntonasiyanın sistem öyrənilməsinə ilk yanaşma barədə A.M.Peşkovskiy yazır: “İntonasiya adı altında nitqin həm melodiyası, həm ritmi

¹Русская грамматика. М., «Наука», 1980, т.1, с.96

²Е.А.Брызгунова. Эмоционально стилистические различия русской звучащей речи. М., Издательство Московского университета, 1984, 116 с.

³Л.А.Кантер. Системный анализ речевой интонации. М., «Высшая школа», 1988, с.8

onların ayrılmaz əlaqəsində üzə çıxır, tembr də əlbəttə, intonasiyanın bir hissəsidir.”¹ Bir qədər sonra B.V.Tomaşevskiy təyinatı genişləndirir. İntonasiya adı altında o, elə sistemi nəzərdə tutur ki, “ora nitqin üzvlənməsinin müxtəlif vasitələri və üzvlərinə ayrılmış hissələrin birləşməsi daxil olur: bu, əsas tonun qalxması və enməsi (melodiya) və güclü və daha zəif vurğuların, fraza və ya məntiqi vurğuların qoyulması (dinamik), nitqin ayrı-ayrı hissələrinin sürəti və zəifləməsi (temp) və tələffüzün kəsilməsi (pauzalar) daxildir. Bütün bu vasitələr bir məqsədə yönəlir və həmişə birlikdə hərəkət edir.”²

E.A.Brızqunova 1963-cü ildə “Практическая фонетика и интонация русского языка” əsərində 5 intonasiya konstruksiyası göstərilir. 1) intonasiya konstruksiyasının tipi; 2) intonasiya konstruksiyasının mərkəzi yeri; 3) intaqmlara üzvlənmə; 4) pauza. Bu vasitələrin hər biri intonasiyanın köməyilə məntiqi, emosional və üslubi fərqləri ifadə edir. Səsli cümlə dörd vasitənin köməyilə reallaşır. Nitq axınında intonasiya vasitələri vahid şəkildə ifadə olunur – mərkəzə malik olan intonasiya konstruksiyası ilə sintaqma üzvlənir. Burada qurucu vasitə intonasiya konstruksiyasıdır ki, onların daxilində və birliyində adlanan digər vasitələr üzə çıxır. Rus dilində 7 tip intonasiya konstruksiyası ayrılır ki, onların hər biri hamısı üçün ümumi xüsusiyyətə malikdir.³

N.D.Svetozarovanın “Интонационная система русского языка” əsərində deyilir: dilin intonasiya sistemi – “mürəkkəb sistem olaraq özündə müxtəlif cinsli vahidlərin olmasını ehtiva edir ki, intonasiyanın müxtəlif funksiyalarını yerinə yetirir.”⁴ Burada qeyd olunur ki, hələ ki, belə sistem mövcud deyil. N.D.Svetozarova yazır ki, “belə intonasiya sisteminin qurulması Brızqunovanın təklif etdiyi intonasiya komponentlərinin, T.M.Nikolayevanın intonemləri və daha hansı vahidlərinə yerləşməsi demək olardı ki, onların üzə çıxmasına yalnız müasir dilçilik icazə verir. Aydındır ki, belə təsnifat qeyri-ənənəvidir və heç bir dildə belə təsnifat yoxdur. Lakin məhz rus dilçiliyi özünün dərin və

¹ А.Пешковский. Интонация и грамматика. М., «Известия по русскому языку и словесности», т. I, кн. 2, изд. Академии наук СССР, Л., 1928, с.458

² Б.В.Томашевский. Стих и язык. Филологические очерки. М.-Л., Государственное издательство художественной литературы, 1959, с.16-17

³ Е.А.Брызгунова. Практическая фонетика и интонация русского языка. М., Издательство Московского университета, 1963, 305 с.

⁴ Н.Д.Светозарова. Интонационная система русского языка. Л., Издательство Ленинградского университета, 1982, с.6

müxtəlif sahəli intonasiya tədqiqatları ilə digərlərindən fərqli belə sistemin qurulmasını həll edir.

Məşhur psixoloq və dilçi N.İ.Jinkin “Речь как проводник информации” əsərində sistem yanaşma sistemli yanaşma nitqin kompleks öyrənilməsində bazalaşır ki, burada psixoloqlar, nevroloqlar, dilçilər və b. iştirak edir.¹

1988-ci ildə L.A.Kanterin “Системный анализ речевой интонации” dərsləri çap olunur ki, burada intonasiyaya sistem yanaşma qeyd olunur:”1) intonasiyanın xüsusiyyətlərinin bərabər olmaması, onu təşkil edən elementlərin xüsusiyyətlərin sistem kimi bərabər olmaması və onlardan intonasiyanın xüsusiyyətlərinin bütöv kimi çıxarıla bilməməsi; 2) hər bir prosodik elementin xüsusiyyət və münasibətlərinin, onun yeri, funksiyası və b. xüsusiyyətlərinin tamın daxilindən asılılığı; 3) intonasiya strukturunun, əlaqə və münasibətlərinin sistem vasitəsilə təsvirinin mümkünlüyü; 4) intonasiya sisteminin hərəkətinin onun ayrı-ayrı elementlərinin və strukturunun hərəkəti ilə əhatə olunması; 5) intonasiya sisteminin elementləri arasında qarşılıqlı əlaqənin hesab alınması; 6) intonasiya sisteminin digər dil sistemləri ilə, onu əhatə edən dildaxili sahə ilə qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərə alınması;7) intonasiya sisteminin daxili və ekstralingvistik faktlarla qarşılıqlı əlaqəsinin hesab alınması;8) hər bir prosodik elementə sistemli kimi baxmaq, həmin intonasiya sisteminin struktur qanunları ilə baxmaq.”²

Kollektiv şəkildə yazılan dərslərdə “Общая и прикладная фонетика” intonasiya barədə deyilir:“ mürəkkəb prosodik elementlərin struktur kompleksidir ki, bura melodika, hündürlük, temp, ritm, vurğu, pauzalaşma və nitqin tembrini daxildir ki, ifadənin bütöv funksionallaşmasına (üzlənmə və inteqrasiya) xidmət edir və məntiqi, ekspressiv, emosional və emosional-modal mənalara verir.”³

Məşhur ədəbiyyatşünası В.Р.Қоңғаров “Стихотворная речь” əsərində şeirin səs strukturunun təhlilində sistem yanaşmanı irəli sürür, belə ki, bu, şeiri immanent şəkildə deyil, bütün zənginlikləri və onun bədii əlaqələrinin çoxobrazlılığı ilə öyrənməyə imkan verir. В.Р.Қоңғаровun fikrincə, intonasiya “kateqoriyalar sistemidir.” “Bu kateqoriyalar arasında o, intonasiyanın daha vacib tiplərini, sözün intonasiya

¹ Н.И.Жинкин. Речь как проводник информации. М., «Наука», 1982, 160 с.

² Л.А.Кантер. Системный анализ речевой интонации. М., «Высшая школа», 1988, с.8

³ Р.К.Потапова, Л.В.Златоустова и др. Общая и прикладная фонетика. М., 1997, с.320

pozisiyasını, şeirin ritmik-intonasiya hərəkətini qeyd edir.¹

Bir çox dilçilər uzun müddət intonasiyaya psixofizioloji tərəfdən, ya da fonetik nəzərdən, ifadə planını məzmun planı ilə uyğunlaşdırma-yaraq baxmışlar. Belə ki, F.Marten intonasiyanı və prosodiyanı obrazlı şəkildə “rəsmi və qanuniləşdirilmiş dilçiliyin yoxsul qohumları” adlandırır. Hesab olunurdu ki, intonasiyanın yeri dil sistemi periferiyasındadır, o, dil strukturunun müstəqil səviyyəsini təşkil etmir. Bu tədqiqatlar təhlil məqsədlərinə görə fərqlənsələr də, nəticələri ümumidir. Görünür ki, son zamanlar intonasiya sisteminə dilin səs vasitələrinin ayrı-ayrı sistemi kimi baxılır. Burada F.M.Berezinin və B.N.Qolovinin sözünü demək yerinə düşər: “İndi sistemli yanaşma dilinin öyrənilməsinin prinsipidir. Ümid etmək olar ki, illər keçdikcə sistemli yanaşmanın ruhu və mənası ilə daha az olan işlər üzə çıxar.”²

Xarici dilçilərdən D.Payk, D.Bolincer, M.Keyin, R.Fridmen, A. Kendon, V.Matezius və b. intonasiya barədə qeydlərini vermişlər.

İntonasiyanın işarəvi təbiəti barədə. Bəzi dilçilər qeyd edirlər ki, intonasiya vasitələrinin dil işarəsi olub-olmaması və bu işarələrin ifadə planı olub-olmaması məsələsi həll olunmamışdır. B.Kaseviç birmənalı olaraq intonasiyanı dil işarəsi hesab etmir: intonasiya mürəkkəb işarənin tərkibinə daxil olur, bu, ifadədir ki, onun mənası bir neçə faktorun (intonasiyalı, sintaktik, leksik) qarşılıqlı əlaqəsi kimi çıxış edir.³ B.Kaseviçin fikrinə N.D.Svetozarova da tərəfdar çıxır: “müxtəlif dillərin materiallarında əsaslı şəkildə göstərilir ki, yalnız intonasiya vasitəsilə ifadə olunan intonasiya mənası ifadənin bu və ya digər tip kommunikasiyasının prosodik vasitələrinin birləşməsinin nəticəsini, onun sintaktik strukturunu, leksik semantikasını, sözləri ifadə edir.

N.S.Trubetskoy, M.K.Rumyantsev, T.M.Nikolayeva intonasiyanın işarə xüsusiyyətini qəbul edir. İntonasiyanın işarəvi xüsusiyyəti barədə T.M.Nikolayeva əsaslı arqumentlər gətirir. Məsələn, intonasiyalı frazeologizmlər: “Əcəb iş düşdük!”, qrafik cəhətdən ümumiləşmiş replikalar: “-???” , “-!!!”, daha ümumi nümunə “direktor gəlib?” burada seqment tərkibi sual mənası ifadə etmir. Yalnız intonasiya vasitəsilə

¹Б.Гончаров. Стихотворная речь. Методология изучения. Становление. Художественная функция. М., 1999, с.272

²Ф. Березин, Б.Н.Головин. Общее языкознание: Учеб. пособие – М., 1979.4 1 6 с.

³Касевич.Об основных понятиях интонации//Проблемы фонетики.М., РАН, 1993, с.54-60

deyilir.¹

İntonasiyanın işarəvi və qeyri-ışarəvi olması mübahisəlidir. Hər iki fikirdə daha çox iki müxtəlif anlayış qarışır: 1) mənasız işarə mümkün deyil, məna ilə işarənin əlaqəsi; 2) işarə iki seqmentdən – forma və məz-mundan ibarətdir.

İntonasiyanın əsas işarə xüsusiyyətləri arasında ümumi, dilin bütün işarə vahidləri üçün xarakter olan xüsusi xüsusiyyətləri ayırmaq olar. İntonasiya işarəsinin ümumi xüsusiyyətinə aiddir: 1) onun maddiliyi; 2) hissi qəbul etməsi; 3) obyektivliyi; 4) mənanın işarə ilə qırılmaz əlaqəsi; 5) didə işarə situasiyasının reallaşmasının şərti kimi kontekst və situasiya.

İntonasiyanın işarə xarakteri onun xüsusiyyətlərinin təfəkkürdə əks olunması, gerçəkliyin əşya və hadisələri arasında subyektiv əlaqə və münasibətlərin onların həqiqi – yalan, real – irreal, məlum – qeyri-mə-lum, mühüm – qeyri-mühüm, asılı – müstəqil, müəyyən – qeyri-müəy-yən olması baxımından əks olunmasıdır. Bun görə intonasiya ikitərəfli fenomen hesab olunur, o, ifadə və məzmun panına malikdir. Bununla belə, intonasiya işarəsi özünəməxsus idiomatik xüsusiyyətlərə malikdir.

1) İntonasiya işarəsinin mürəkkəb xarakteri. Bir tərəfdən universal intonasiya mənalарının kompleksı ayrıla bilər ki, qulaq asan auditoriya tərəfindən yalnız səs vasitələrinə görə qəbul edilə bilər.

Leksik-sintaktik tərkibə malik olmayan intonasiyanın müxtəlif mənalар ifadə etməsi barədə D.Bolincer, N.S.Trubetskoy, O.A.Nork, K.Q.Kruşelnitskaya tədqiqat aparmışlar.

İntonasiyanın təsvirinin funksional və akustik aspektləri. Səslərin yaranması və intonasiya – bu, vahid akustik- artikulyasiyalı prosesdir. İntonasiya və səslər eyni və həmin artikulyasiyalı komponentlərdən ibarətdir: əsas ton, tembr, intensivlik və səslənmənin uzunluğu. Bu elementlərin nəticə əlamətləri və dəyişmələri səslər üçün, digərləri intonasiya üçün də eynidir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin fonetik vasitələri şərti olaraq (çünki bəzi hallarda hər hansı fonik vasitəni konkret səviyyəyə aid etmək çətinlik törədir) iki qrup üzrə bölünür ki, bunlar sement və superseqment səviyyələri təşkil edir. Seqment qrupu əsasən qrafik cəhətdən təsvir olunan və səsli nitqdə əks və ifadə olunan vasitələr: ahəngdarlıq, harmoniya, sətəsvir, sətəqlid və s. təşkil edir.

¹Т.М.Николаева.Фразовая интонация славянских языков.М., «Наука», 1977, 281 с.

Seqment səviyyəyə həmçinin qrafik cəhətdən əks olunmayan, lakin səsli nitqdə funksional əhəmiyyəti olan vasitələr aiddir: saıtlərin irəli və geri hərəkəti, uzanma, nazallıq, saıtlərin diftonqlaşması, səslərin artikulyasiyasının dəyişməsi (gərgin, zəif, zəifləmiş, süzgün), səslərin intonasiyasının yüksəlməsi və enməsi, qırtlağın sıxılması (zəif, güclü), dodaqların sıxılması və digər xüsusiyyətlər.

Supersegment vasitələrə hər şeydən əvvəl intonasiya vasitələrinin sistemi daxildir – intonasiya tipləri (intonasiya konstruksiyaları) özünün çoxobrazlı neytral və emosional reallaşmasında, intonasiya mərkəzinin yeri, sintaqmatik üzvlənmə, pauza aiddir. Bura həm də reqistrin dəyişməsi, tembr, uzunluğun variantlaşması və saıtlərin intensivliyi, intonasiya konstruksiyasının mərkəzində nitqin tempinin dəyişməsi, bütünlükdə ritm, ritmin deformasiyası və s. daxildir. əsas ton və onun obertonları səs bağılıqlarının titrəməsi nəticəsində yaranır. Ağız boşluğunda dəyişmələr nəticəsində güclənən və ya zəifləyən obertonların müxtəlif münasibətləri səslərin tembrini yaradır. İntonasiya əsas tonun kəmiyyət dəyişmələri ilə xarakterizə olunur, zaman vahidində titrəmələrin miqdarı nə qədər çox olsa, əsas ton da güclü olur və əksinə. Bu zaman əsas tonun hərəkət istiqaməti düz, alçalan, yüksələn, alçalan-yüksələn, yüksələn-alçalan ola bilər. İntonasiyanın bu komponentlərindən, əsas tonun dəyişmələrindən ifadənin deyilişinin məqsədi və danışanın deyilən fikrə subyektiv münasibəti ifadə olunur. Vurgulu saıtın tembrinin üçlü və ya zəif olması intonasiya üçün əhəmiyyətlidir: tembrin böyüməsi söz vurğusunun güclənməsi üçün şərtidir. Bu güclənmə sözün mənaca ayrılmasına xidmət edir. Səslərin tembri danışanın emosional vəziyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, qəzəbləndə, sevinəndə, şənləndə, qorxanda. Artikulyasiya orqanlarının gərginliyi müxtəlif ola bilər. Bundan səs bağlarının titrəmə amplitudası və səsin intensivliyi asılıdır. Amplituda nə qədər çoxdursa, intensivlik bir o qədər çoxdur və əksinə. İntensivliyin kəmiyyət dəyişmələri müxtəlif səslərin və ilk növbədə saıtlərin, intonasiyanın xüsusiyyətidir və tonla birlikdə onların hündürlüyünə təsir edir. Səslərin intensivliyinin güclənməsi eyni tonun yüksəkliyi ilə daha yüksək hiss olunur. Səslənmənin zamanı, daha doğrusu, səslənmənin tələffüzünün uzunluğu onların əlamətlərindən asılı olaraq və sözdə onların vurğuya münasibətinə görə dəyişir. Belə ki, istənilən səsin tələffüzünün uzunluğunun dəyişməsi,

hecanın, sözün, cümlənin zaman vahidində tələffüzündə səsin miqdarı nə qədər çoxdursa, nitqin tempi sürətlidir və heca, söz, cümlənin səslənmə uzunluğu azdır. Bu kəmiyyət dəyişmələri intonasiyanın uzunluğunun xüsusiyyəti hesab olunur. Beləliklə, intonasiya üçün akustik komponentlərin elə kəmiyyət dəyişmələri əhəmiyyətlidir ki, səslərin fonem xüsusiyyətlərin onların çoxobrazlı pozisiya şəkildəyişməsində xarakterdir və ifadənin müxtəlif səs tərkibinə yayıla bilər. Akustik komponentlərin kəmiyyət dəyişmələrinin müxtəlif əlaqələri intonasiya qarşılıqlarının əsasını təşkil edir ki, ifadənin məntiqi və emosional fərqlərinin ifadəsi üçün istifadə oluna bilər. Beləliklə, intonasiya – ton, tembr, intensivlik, səslərin uzunluğu müxtəlif kəmiyyət dəyişmələrinin münasibətidir ki, məntiqi və emosional münasibətin verilməsinə xidmət edir.

İntonasiyanın kəmiyyət fərqləri çoxobrazlıdır. Belə ki, danışanlar və qulaq asanlar onun nisbi kəmiyyət dəyişmələrini qəbul edir. Məsələn, Onun adı Leyladır?– sualının kişi və ya qadın səsi ilə, asta və ya sürətli tempə tələffüzündən asılı olmayaraq, Leyla sözündə vurğulu saiddə tonun yüksəlməsi hiss olunur.

Bədii ədəbiyyatda intonasiyanın xüsusiyyətləri. İntonasiyanın mahiyyəti, onun dəqiq müəyyən olunması intonasiya tərəfindən müəyyən olunan funksiya və mənaların tətbiqindən və eləcə də inventar vasitələrdən asılıdır.

Bədii yazılı mətnə intonasiyanın əks olma dərəcəsi məhz səslə nitqə əsaslandığı üçün zəruri olaraq müəllifin intonasiya məsələsini üzə çıxarmaq irəlində dayanır, eyni zamanda yazı yazanın özünəməxsus fikir prosesinin bəzi hipotezalarını irəli sürmək qarşıda dayanır.

Mətnin məzmununu daha tam şəkildə səslə mətnə ifadə olunur. Bu hər şeydən əvvəl bədii mətnlərə xasdır ki, elmi və işgüzarından fərqli olaraq “potensial səslənən” kimi anlaşılır və qəbul olunur.

Bədii mətnə müxtəlif dil vasitələri maksimal dərəcədə hərəkətdədir (leksik-qrammatik, intonasiya-səsli, mətn) bu da təsviriliyi yüksəldir və maksimum təsiri çoxaldır. Bizim daxili nitqimizdə gizlənərək onlar fişəng kimi səslə nitqdə açılır. Aralıq vasitə – yazılı nitq – təəssüf ki, məhdud vasitələrə malikdir ki, müəllif çoxcəhətli vasitələri əks etdirməsin, oxucu isə əsəri olduğu kimi qəbul etsin. Belə ki, səsle məna arasında əlaqə mövcuddur. Səs (mürəkkəb səs kimi intonasiya, seqment və superseqment səviyyələrin vahidliyi) – müəlliflə, dünya və oxucu

arasında vasitədir. Məlumdur ki, hər bir dil spesifik fonik (intonasiya səs vasitələri) vasitələrə malikdir, belə ki, onlar müxtəlif növ mətnlərdə variantlaşır, bədii və xalq ədəbiyyatında varianta malikdir.

Şübhəsiz, bədii mətnin məzmununun bütünlükdə anlaşılması üçün hər bir fonik vasitənin rolu nəzərə alınmalıdır. Məlum olduğu kimi, intonasiyanın yarandığı və yaşadığı səsli, şifahi nitq bilavasitə intuitiv şəkildə qəbul olunur və yaranır. Yazıçı, yaradıcı kimi, bədii mətni yaradan kimi özünün keçmiş və indiki sahələrin təcrübəsini yığır və əsərdə iştirak edən şəxslərin nitqində, onların dialoqunda intonasiyanı qoyur ki, bu da hissləri, həyəcanları, vəziyyəti, sosial hal, qəhrəmanın individual cizgilərini səsli nitqin elə intonasiya vasitələri ilə ifadə edir ki, onları yazıda qeyd etmək və vermək olur. Müxtəlif müəlliflərdə bu kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən müxtəlif cür reallaşır, bunu müxtəlif dövr və xalqların nümunələri təsdiq edir. Bunu bir çox Azərbaycan yazıçılarında görmək olur ki, insan qəlbini duyur, qəhrəmanların intonasiyasına fikir verir. Müəllif müxtəlif sözləri elə səslə ifadə edir ki, onlarda intonasiya mənanı dəyişə bilir və ifadəyə tam əks məna verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yazılı nitqdə (bədii mətnlərdə) həmişə intonasiyanın mahiyyəti və funksiyaları barədə əhəmiyyətli dərəcədə geniş anlam var. Həmin səsli nitqlə müqayisədə ki, orada yaxın zamanlarda supersegment səviyyənin hadisələrinə geniş, kompleks yanaşma olmuşdur. Belə ki, intonasiyanın segmentasiya kimi funksiyası (pauza vasitəsilə sintaqmatik üzvlənmə), nitq kəsiklərinin ayrılması, müxtəlif uzunluqda eyni zamanda sintaqmların birləşməsi, vahid sintaqmda səs-lənmə ilə birləşməsi (intonasiya konstruksiyası ilə) durğu işarələri ilə qeyd olunur; sual-məlumat-əmr-qiyəmət habelə durğu işarəsi vasitəsilə qeyd olunur; emosional fərqlər (tembr çaları, hündürlüyün reqistrinin dəyişməsi). Müəllif remarkalarında və ya həmsöhbətin reaksiyaları xüsusi müəllif qeydi ilə göstərilir; sözün mənacə ayrılması (intonasiya mərkəzinin yeri və dəyişməsi) xüsusi qeydlərlə və ya müəllif remarkaları ilə izah olunur; pauza və onun uzunluğunun qeydi durğu işarələri və ya müəllif remarkası ilə qeyd olunur.

Beləliklə, yazılı nitqdə intonasiya sisteminin bütün vasitələri – intonasiya konstruksiyasının tipləri, intonasiya mərkəzinin hərəkəti, sintaqmatik üzvlənmə və pauzadır. Bütün bu vasitələr kompleks üzə çıxır – sintaqmların uzunluğu, üzvlənmənin yerinin seçilməsi, on-

lar arasında pauzanın miqdarı, səslənmənin xarakteri və şifahi nitqdə məntiqi və emosional ayrılma bütünlükdə danışanın ifadəsindən, yazılı nitqdə oxucudan və müəllifdən asılıdır – belə ki, o qəbul edir və şərh edir. Təbiidir ki, burada intonasiya variantları nəzərə alınmadan əsas intonasiya vasitələri sadalanır. Öz qəhrəmanının nitqini xarakterizə edərək müəllif bədii ədəbiyyatda intonasiyanın verilməsində xüsusilə qəhrəmanların replikalarında tamamilə spesifik vasitələr əl atır. Müəllif tərəfindən edilən intonasiya qeydləri, intonasiya ilə verilən mənalər, intonasiyanın yazıda əks olunması və anlaşılmasıdır. Yazıçı müəllifin remarkalarında səs, ton və səslənmənin digər xüsusiyyətlərini verməsi səslənmənin müəllif tərəfindən göstərilən fərdi müəllif assosiasiyasıdır.

Seldən *yuxulu halda mızıldandı*: – Guya bilmirsən burada telefon tutmur? (E.Elatlı, “Qanbay Qasımlının xəfiyyələri”, s.352); Zəminə arvad...birdən onu qızın əlindən qapıb *həyəcanla*: – Bu odur! Anamın medalıdır! – deyə az qala çığırdı (E.Elatlı, “Qanbay Qasımlının xəfiyyələri”, s.314); Vahabın *qorxudan dili-dodağı quruyur*: – Səlvinaz bacı, axı biz Mustafa ilə həmişə yaxın olmuşuq (E.Elatlı, “Qanbay Qasımlının xəfiyyələri”, s.300).

Səsli nitqin belə remarkalarını yazıda əks olunma vasitələrinə aid etmək mübahisəlidir. Oxucunun təsəvvüründə canlanan assosiasiya (yuxulu halda mızıldandı, qorxudan dili-dodağı quruyur, həyəcanla) ifadənin səsli deyil, daha çox emosional tərəfini göstərir. Təsdiq etmək olmaz ki, müəllif tərəfindən intonasiyanın belə qeyd olunmaları səsin xüsusiyyətini vermir. Müəllif həqiqətən qeyri-adi, qeyri-ənənəvi səs xüsusiyyətlərindən istifadə edir – burada onun intonasiyanı özünəməxsus ifadə etməsi hiss olunur. Bəzən replikalarda müəllif səs xüsusiyyətinin köməyiylə qəhrəmanın fərdi xüsusiyyətləri, nitqin tempi, nitq zamanı emosional vəziyyəti barədə məlumat verir.

Təsi *çığıraraq yalvarırdı*: – Qurban olum, bəsdir, öldüm... (E.Elatlı, “Qanbay Qasımlının xəfiyyələri”, s.364); Kişi dizi üstə Kərəmin ayağına düşüb *dili topuq çala-çala* aman istədi: – Mən...mən...qələt eləmişəm...Məni...tamah aldatdı (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.134); Yox, siz gəlin.– Qədirlə *tələsik, yalvarış dolu səslə* dilləndi. Xahiş edirəm. Mən hər şeyi başa düşən adamam. ((E.Elatlı, “Niyə susursan, polkovnik?”, s.48); Qadın əllərini dizlərinin üstünə qoyub *astadan zarıyırdı*: – Ay Allah, öldüm...Ay Allah, öldüm...Ay Allah, mənə möhlət ver, öl-

dürmə məni... (E.Elatlı, “Niyə susursan, polkovnik?”, s.61); Sonra qadın başını qaldırıb *imdad diləyən nəzərlərlə Qasımlıya baxdı*: – Dərmanım...Dərmanım...Qasımlı onu anlayıb sürətlə mənzildən çıxdı. Qonşu mənzilin qapısı bağlı deyildi, onu açıb içəri girdi və – Burada kim var? – deyə *səsləndi* (E.Elatlı, “Niyə susursan, polkovnik?”, s.63); Səlmini *hıçqırıq, qəhər boğdu*, danışmadı. Yalnız: – Sonra deyərəm, – dedi (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.240).

Hər bir müəllif intonasiya ilə məlumat verərək öz qəhrəmanının xüsusiyyətlərini müxtəlif şəkildə xarakterizə edir. Mətnə intonasiyanın müəllif remarkalarında verilməməsi ona gətirib çıxarır ki, mətn çətin anlaşılır, eyni şəkildə, monoton səslənir. Bu zaman oxucu bu frazanın hansı intonasiya ilə deyilməsini fikirləşməli olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, elə yazıçılar var ki, əsərlərində dialoqdan az istifadə edir, onlarda intonasiyanın özünəməxsusluğu üzə çıxır. Belə əsərlərdə müəllif qəhrəmanın emosional vəziyyətini az təsvir edir, sual-cavab replikalarında bu, durğu işarələri vasitəsilə izah olunur. Bununla belə, tam şəkildə demək olmaz ki, yazılı nitqdə müəlliflər intonasiyadan tam imtina edirlər. İntonasiya belə müəlliflərdə sıx şəkildə özünü göstərir, səsin xüsusiyyətində minimal şəkildə qalır, onlar digər müəlliflər kimi parlaq nümunələr verməsələr də, intonasiya vasitələri ilə müxtəlif vəziyyətləri – həyəcan, qorxu və əksinə, şənlik, qürur verirlər. Bəzən az da olsa intonasiya vasitəsilə qəhrəmanın emosional vəziyyətini (zəriflik, mehribanlıq, ciddilik, kədər) ifadə edirlər.

Rantik sevincindən özünü saxlaya bilmədi. *Sevincindən* soruşdu: – Mən ölüm, doğru deyirsən? (C.Əmirov. “Brilyant məsələsi”, s.50); Həsən *istehza ilə* gülümsünüb dedi: – Çünki sizin alma bağınızda çoxlu mal-dövlət basdırılıb (C.Əmirov. “Brilyant məsələsi”, s.33); Sürücünün yanında əyləşib *hirsli* dedi: Mineralniye Vodıya sür (C.Əmirov. “Brilyant məsələsi”, s.61).

Bəzən romanlarda geniş yayılmış intonasiyanın ifadə vasitələrindən – müəllif remarkalarından istifadə olunur ki, bu qəhrəmanın səsinə və ya tonunu, jestini, mimikasını, nitq zamanı qəhrəmanın fizioloji reaksiyasını, habelə nitqdə istifadə olunan feillər və onları xarakterizə edən sözlərdən istifadə olunur.

Kişinin uzatdığı kitabçanı görəndə arvadın rəngi ağappaq oldu (Kişi SSRİ Ali Sovetinin deputatı imiş). (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.121); –İndi üzr istəyirsən, mən gedəndən sonra belə əl-siz-ayaqsızları görəndə (mənə işarə elədi) yenə də cəllada dönəcəksən (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.121); Bir gün küçədə Ağası çıxdı qabağıma (nə cür iş idisə o həmişə məni görəndə gülümsəyirdi) (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.218).

Qəhrəmanın intonasiyasının verilməsi üçün səsin və ya tonun sözlü xarakteristikası mühümdür. Bu zaman nitqin ümumi tonallığına fikir verilir. Məlumdur ki, səs danışanın emosiyaları və fərdi xüsusiyyətləri barədə informasiya mənbəyidir. Birbaşa səsin xüsusiyyətini göstərməklə müəllif iştirak edən şəxslərin hal-vəziyyəti barədə məlumat verir, habelə onların emosiyalarını göstərir. Müəllif səsin səslənməsini vermək üçün sifətlərdən istifadə edir və onunla emosional reaksiyanı qeyd edir. Yazılı nitqdə səsin dəyişməsi xüsusi leksika ilə göstərilir. Pərt, narahat səs aşağı ton və intensivliyin akustik-artikulyator xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur və nəticədə ton yüksəlir, nitqin tempi və artikulyasiyanın gərginliyi zəifləyir. Məsələn: Mehdi koxa sağ qaşını qaldırıb *çəpəki nəzərlərlə* onları süzdü: – Ayə, siznən döyüləmmi, a köpək uşağı?! (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.72); Sərdarın dodaqlarında *xəfif bir təbəssüm* gəzdirdi – Oo!...Mən buna şübhə etmirəm. Amma xəncəri iki dəfə sıyırmazlar...Vot, vot! Siz gərək onu əldən buraxmayaydınız!... (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.110); Bəy *təəccüblə*: – Kərəm! – deyərək dilləndi. Dodaqlarında *saxta təbəssüm* göründü (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.195).

Boğuş, gərgin səs artikulyasiyanın gərginliyini göstərir, burada yüksək intensivlik və qalxan ton olur.

Səsi batmış kimi dilləndi: – Bizim Xəlildir (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.252); Həsən bəy qarşısındakı siyahıya nəzər salıb yenidən başını qaldırdı. – Qəhrəman Gülməmməd oğlu kimdir? Qəhrəman ağır addımlarla irəli durub dili-dodağı təpimiş *boğuş səslə* dilləndi: – Mənəm, ağa ləçənnik. Zəhmli baxışları insanın ortasından keçən Həsən bəy ayağa qalxıb eyvanın sürəhisinə yaxınlaşdı. – Səsin niyə batıb? Qaynın Kərəmə Ceyrançöldə gündə bir erkək kəsb qonaqladığın vaxt *dana kimi böyürürdün?* İndi niyə *ölü-ölü dillənirsən?* (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.186).

Tələffüz edilən səsin gücü gərginliyin intensivliyi ilə, səs bağlarının titrəməsi ilə müəyyən olunur. Nitq emosional vəziyyətlə bağlı olduqda, artikulyasiya dəqiq olmur, səs isə “titrəyişli” kimi müəyyən oluna bilər. Gətirilən nümunələr səslənmədə səsi xarakterizə edərək hər şeydən əvvəl danışanların emosional vəziyyətini müəyyən edir. Belə ki, səs müxtəlif emosional vəziyyət barədə xəbər verə bilər. “Gümrah” və ya “cingiltili” səslə müəllif həm emosional, həm də fiziki vəziyyətə işarə edir. Məsələn: Kərəmin *gur səsi Seyidi güllə kimi silkələdi*. Həmin anda daxili sarsıntı üzünə vurdu, *rəngi-rufu dəyişdi*....Özünü eşitməzliyə vurmaq istədi....Pisikmiş halda, yazıq-yazıq geri qayıtdı... (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.371); Kərəm: “Surfanın başı-ayağı olmaz!” “Əjdahalar” harda oturur, baş oradı! – dedi və açıq pəncərənin ağzında onunla üzbəüz əyləşdi. Kərəmin qarşı ağzında eşidib indi *xüsusi bir ahənglə tələffüz etdiyi “əjdahalar” sözü qonağı şahmar ilan kimi çaldı* (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.196).

Replikada səsin xüsusiyyəti müəllifə öz qəhrəmanının yalnız emosional vəziyyətini xarakterizə etməyə imkan vermir, həm də danışanın şəxsiyyəti barədə məlumat verir. Səsin belə “kobud, pis” kimi xüsusiyyəti oxucuda qəhrəman barədə mənfi rəy yaradır. Məsələn: O, qəza rəisinə də düzgün məlumat verməmişdi...*Tərs-tərs Xəlili suzdu* və dedi: Hazırlaş, sən də bizimlə gedəcəksən! – Nə...? –*Xəlil udqundu. Ürəyi titrəyə-titrəyə düşündü*: “Məni niyə aparır?...Gördüyümü demişəm... Ode...qaçaq gərmə tayasının içində!”. *Xəlil udquna-udquna zəif bir səslə* uryadnikdən soruşdu: – Məni hara aparacaq? Xəlilin verdiyi danosdan xəbərdar olan uryadnik alçaqdan cavab verdi: –İşin fırıxdı (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s. 238).

Müəllif remarkalarında yazıçı səsi xarakterizə edərək qəhrəmanın vəziyyətini müəyyən edir, bu zaman nitqin tempinin xüsusiyyətindən (sürətli, zəif) istifadə edir. Nümunədə insanın həyəcan səbəbi verilmir. Qorxu, şənlik, kədərli hallarda qəhrəman həyəcan ifadə edir. Müəllif remarkaları yalnız emosional vəziyyətin olması faktını onu adlandırmadan qeyd edir. Məsələn: Binnət koxa onları görmüşdü, Kərəmgili ayıq salmaq üçün bərdən qaçaqlara tərəf dalbadal iki güllə atdı. *Həyəcanlı, cod səsi eşidildi*: – Ehey! Dərələrdən səs-səda gəldi (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s. 269); *Matı-qutu quruyan Annaq bəy həyəcanlı halda udqu-*

na-udquna dilləndi: – Kərəm....”Kərəm” sözünü eşidən Qançeli özünü yığışdırdı (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.169); Nakaşidze *həyəcan və heyratlı* dedi: – Qatso, bu mətbuat da bir tərəfdən onu dilə-ağıza salır...

Səsdən fərqli olaraq tonun sözlü xüsusiyyəti qəhrəmanın sosial mənsubluğunu ifadə edə bilər. Mətnə ton və səs bəzən eyni funksiyaları yerinə yetirir və bu halda bunu belə izah etmək olar ki, danışq nitqində səs və ton daha çox eyni müəyyənliklə ayrılır və onlar arasında sərhəd çox incədir. Səs və ton “işgüzar”, “yetişmiş”, “xoşagələn, gözəl” ola bilər. Məsələn: Elə bu vaxt Kərəmin *nərəsindən qayalardan daşlar qopub uçdu, kəkliklər pırıldadı*. Dağlar, dərələr səsə gəldi: – Alıcan, nə qayırsan?....Alıcan daşın altından çıxdı:...*Səsin də məşallah, beşaçılan kimi açılır*, lap bağrım yarıldı (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.298); *Təbiətən az danışan kişi bülbül kimi ötürdü*. O vurnuxdu, bilmədi bu şad xəbər başqa kiminlə bölüşsün? Yola tərəf yollandı. –Zibəydə sağaldı!... Qızımın dili açıldı!!...–Kə-rə-əm! – *qızın sinəsindən qopan bu harayda Kərəmsiz günlərin acısı göynədi*. Bu səs sevdalı bir ürəyin həyəcanlarında çırpınan bir qəlbin isti nəfəsiydi (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.407).

Müəlliflər öz romanlarında bir çox danışq feillərindən istifadə edirlər ki, müxtəlif əlamətlər üzrə artikulyasiya və səslənməni, habelə nitq zamanı qəhrəmanın emosional vəziyyətini versin.

1) Əsas tonun yüksəkliyinə görə:

2) Hündürlüyə görə:

a) nitqin alçaq intensivliyi (pıçıldamaq, xırıldamaq) qorxu ifadə edir. Məsələn:

Sevid *həyəcanlı* idi. O, *göz vurub Tağıya işarə elədi* ki, bir az yavaş danışın. Özü də *pıçıltı ilə* dedi: – Gətirmişəm...əmma ki, bunlar zəvvar deyilə...Qaçaqdırlar. Çoxluca pul qazana bilərik. Neyləyək? (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.368); Elə bu vaxt sanki kimsə lap yaxından onun *qulaqlarına pıçıldadı*: “Yox, bəy, bu ulu Avey igid oğulları ələ verməz., özünü nahaq bu dağlara-daşlar salmısan...”...Yenə o *səs*: “Yox, bəy, intiqam almaq məqsədilə adam öldürmək, borcu yerinə yetirmək deyil, cinayətdir”, – dedi (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.271).

b) nitqin yüksək intensivliyi (bağırmaq, qışqırmaq) qəzəb, hirs ifadə edir. Məsələn: İsmayıl xəncərini çıxartdı. Alıcan quldurun arxasında dayanıb onun qollarını burdu...Quldur dağlanan *dana kimi böyürdü*,

onun bağirtısı çayın axarına qarışib *sularda batdı*... Quldur iki əli ilə sağ qulağını tutub “Vay qulağım, vay qulağım” – deyər zarıyırdı. Kərəm ona baxmadan: – Di get, bir də gözümə görünmə, zətqırıq! Qoy sənə innən belə “Kərə Kərəm” desinlər, mənim adım “Qaçaq Kərəmdir!” (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, 315); Bulud kimi tutulan Mənsur bəy İsgəndərlə üz-üzə, göz-gözə dayanır. Ona bir rəiyyət kimi yuxarıdan aşağı baxıb *hirsli-hirsli* deyir: – Sənin nə haqqın var ki, günün günorta çağı mənim qarımı sındırırsan?! Söz İsgəndəri tutur. *Gicgahlarında qanı oynayır*. – Bəy, çox yekə-yekə danışırısan. Gözlə, başını girov qoyarsan! – Nəə?.. Nə dedin?! – Mənsur bəy İsgəndərin üstünə *qıcanır* (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.38).

Romanda bəzən qəhrəmanın emosional neqativ vəziyyəti çox olur. Bu vəziyyət müəllifə danışmaq feillərindən çox istifadə etməyə kömək edir. Roman mətnində müəllif remarkaları ilə qorxu, qəzəb halları ifadə olunur, bu, artikuliyasiyanın xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq göstərilir (dişlərini qıçayaraq danışdı və ya hirsli soyudu). Mətn parçasının tələffüzünə uyğun olaraq müəllif qəhrəmanın neqativ emosional vəziyyətini dəqiqləşdirir. Məsələn: “İsrafil də getdi!” kəlamı kişini daha da *odladı*. O, “də” ifadəsində bir *istehza duydu* (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.28); Yaxasını açıb sinəsi dolu nəfəs alan kişi az qala gözü ilə Kərəmi *nəzərləmək* istəyirdi. Diluci dil-ağız elədi. – Çox sağ ol, oğul, böyük iş görmüsən. Ağ ağılunu *tərs-tərs süzdü*. Onun bu qəzəbli baxışlarından sanki: “Başqasının hünərinə sevinincə, barı öz hərəkətidən utan!” ifadəsi oxundu (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.29).

Nitq signalının alçaq intensivliyi əziyyət, kədərin emosional vəziyyətinin göstəricisidir. Nitqin alçaq intensivliyinin qeydi üçün daha çox “hönkürmək” və “ağlamaq” feillərindən istifadə olunur. Məsələn: Ürəyini qubar bürümüş Kərəmin *gözləri yaşarmışdı*. Qəzəbdən üzündəki əzələlər oynayırdı. O, *qəhərli-qəhərli dedi*: – Ata, intiqamını alacağam! (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, 49); *Göz yaşları bulaq kimi qaynayıb gözlərindən tökülməyə* başladı. – Anan ölsün. ay bala, anan ölsün!. *Gücsüz əllərini dizlərinə vurub* bu saat Moskvada hər şeydən xəbərsiz olan oğlunu harayladı: – Haradasan, ay Arif? Bacın ölüb, xəbərin yoxdur... *Bədbəxt eləyiblər bacını əclaflar!* Anan ölsün, ay Arif! Gəl, ay Arif!... Nelya xanım qardaşını görüb bir də *nalə çəkdi*: – *Evim yıxılıb, ay qardaş, evim yıxılıb!* (E.Elatlı, “Xəyanət”, s.11)

Bəzən səsi və intonasiyanı xarakterizə edərkən intonasiyanın tembr komponentinə və onun ifadə etdiyi emosional çalara fikir verilir. Məsələn: Elə bil Güləmbərin başına bir qazan qaynar su tökdülər. Elə bil Güləmbəri gürzə çaldı. Elə bil Güləmbəri qayadan dibsiz uçuruma atdılar.

–Nə? Nə? Nə dedin?

–Eşit...di...yini...Mənimçün in...indi...h...heç...tavo...utu y...yoxdu...u...u....(Ə.Cəfərzadə, Seçilmiş əsərləri, XII cild).

Pozitiv emosional vəziyyət, sevinmək, şənlənmək öz əksini bədii ədəbiyyatda müəllif remarkalarında tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, qəzəb, hirs kimi neqativ emosiyaları ifadə edəndə müəllif spesifik danışq feillərindən (bağırdı, qışqırdı) istifadə edir və bu emosiyaları daha sonra izah etmir. Sevincin ifadəsi üçün müəyyən səs vasitələri var – səsin hündürlüyüdür ki, yazıda danışq feili ilə ifadə olunur və hündürlüyün daha çox olmasını və intensivliyin, nitq tempinin daha sürətli olduğunu göstərir. Məsələn: Balaəmi heç vaxt kefini pozan adam deyildi. Bu dəfə də *kefi kök halda* dedi: – Adə, yeri, adə, pulu verilib, sən elə şeylərə qarışma, tez qocalarsan (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.224); Rəcəb müəllim məni görəndə kimi əlini yuxarı qaldıraraq *fərəhlə qışqırdı*: – Salyut! Valeh! (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.194); Professor *güldü*: – Təki elə olsun, – sonra *nəşə ilə əlavə elədi*. – Biz köklü bakılıyıq...Ümumiyyətlə bizim nəslimiz uzunömürlü olub (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.318).

Sevincin güclü deyilişində nitqin tempi sürətlənir. Məsələn: Sonra mən, Zeynal, Sərvər ağız-ağıza verib oxuyuruq: Sən dul, mən dul, gəl alım, maralım, dilbilməz! (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.13); Gonbul Eldar “Ə, zalım oğlu, “– deyirdi, – sənin eşqin vurbdur başına, dərə-təpə deməyib hey qaçırsan, bur az yavaş sürsənə...Mən də cavabında xəz papağımın dalını qaldıraraq oxuyurdum: Cilvələnin nə qarşımda durubsan? Anam sənə qurban, ay Sarıköynək! (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.3).

Eyni ifadə məlum olduğu kimi, müəyyən intonasiya ilə deyilərək, hadisələrdən asılı olaraq kinayə, təəccüb, həyəcan ifadə edə bilər. Kədər, qorxu, qəzəbi insan hiss edir, kinayə, həyəcanı isə ifadə edir. Məsələn, nifrət ifadə etmək üçün müəllif çox zaman donquldanmaq, finxırmaq feilindən istifadə edir ki, bu, frazanın spesifik tələffüzüdür,

bu, nədənsə iyrənmək, nifrət bildirir. Məsələn: Daha əsəblərini boğa bilmədi: –Tfu!...Sizin ağınıza da lənət, qaranıza da! (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.214); Bəxtiyar kişi heç gözləmədiyi halda alnını turşudaraq mızıldandı.– At oğrusu?...Mənə adamdan danış (Ə.Azayev, “Xəyanət qorxusu”– “Məhkum”, s.5).

Nitqin xarakteristikası üçün yazıçı müəyyən feildən istifadə edir ki, uyğun intonasiya ilə danışığın müəyyən manerasını ifadə edir, bu zaman həmsöhbətinə münasibətdə uzaqlıq, pis niyyət ifadə olunur. Məsələn:

–Hiss olunur ki, fırtına olacaq...– Kəs, qoca bayquş!....Sus! Allahına şükür elə ki, səni dənizə atmadım – deyə bu amansız adam barmağı ilə onu hədələdi (Ə.Azayev, “Xəyanət qorxusu”, s.10); –Yalan danışmırsan ki? – prokuror *hədələyici ahənglə* soruşdu. – Xeyr, cənab prokuror, iki balamın canına and olun, olanı deyirəm (Ə.Azayev, “Xəyanət qorxusu”s.84);

Birdən yoldaş Salamov üzünü döndərüb bizi görəndə ovqatına sığın doğrandı. Əini telefonun ağzına qoyub bağırdı: – Ə, niyə icazəsiz soxulurunuz içəri? (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.176).

Yaltaqlığı ifadə etmək üçün mətnlə birlikdə qəhrəmanın nitqində nitq tələsmədən, süzgün olur. Məsələn: Odur ki, sükutu pozub *yağlı dilini yenidən işə saldı*: ...– Mən də istəyirəm ki, qaçaqlığa son qoyasan (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.204); Sürücü içkinin təsirindən yanağı allanmış sifəti bir qədər tərləmiş halda dilləndi: – Yaxşı, bunu da içək şəxsən sizin sağlığınıza....(Ə.Azayev, “Xəyanət qorxusu”, s.20).

Müəllif remarkalarında intonasiya (səsin xüsusiyyət, ton, danışığ feillərinin olması) çatışmayan verbal vasitələrin işlənməsinə imkan verir. İntonasiyanın yazıda verilməsi üçün səsin və tonun xüsusiyyəti, danışığ feillərindən istifadə nəzərdə tutulur. İntonasiya yazılı nitqdə habelə müəllif tərəfindən qoyulan durğu işarələri vasitəsilə də qeyd olunur.

İntonasiyanın qrafik verilmə üsulları. İntonasiya barədə daha bir mənbə qrafik vasitələrdir ki, müəllif mətnə verir. Onlara kursiv, sözlərin müəllif tərəfindən xüsusi yazılışı aiddir. Qrafikanın köməyi ilə müəllif çox zaman xüsusi isimləri ayırır (yağlı və yarımyağlı şifitlə). Lakin intonasiya kursivinin bir neçə nümunəsi var ki, xüsusi çəki effekti verir, vurğunu və ya sözün aksentlə ayrılmasını göstərir. Məsələn: “Kredo”, 5 mart, 2020-ci ildə Əlikram Müzəffərin ”Qələbə” adlı hekayəsində ayrı

-ayrı sözlərin böyük hərflərlə yazılışı verilir ki, bu da onların xüsusi intonasiya tələffüzünə rəvac verir. Məsələn: TƏK BİR O....inananlara Qələbə vəd edib. Özünü TƏK BİR O-na təslim etmək – artıq QƏLƏBƏDİR! TƏK BİR O-na şükür edib, onlara dua edirsənsə,sənə qülsə və pərişanlıq gətirən şəxslərlə barışaraq...TƏK BİR O-na şükür edib, onlara dua edirsənsə – BU BÖYÜK QƏLƏBƏDİR!...TƏK BİR O sevgilinə qovuşursansa – bax bu TAM və QƏTİ QƏLƏBƏDİR! TƏK BİR O – mərhəmətlidir və yalnız O istədiyi insana həqiq güc verir! Sən – Qalibsən!...İBADƏT, **üzüntülü ruhlara ləzzət verir, xəstələrə rahatlıq verir. RUHUN QİDASIDIR, QƏLBİN ŞƏFASIDIR.** ...Adında “CAN” – “RUH” sözü olan yeganə ölkə – AZƏRBAYCANDIR; Altı qitəli EyƏr – “Yer” planetinin bütün qitələrinin sahibi Bağ Atanın Əs Əl Məni – yaradan Əli – Oğlu Ulu Bağdı. BağBağ Ün Babamızın oğlunun adı BağOddu, biz BağAta deyirik (İ.Hüseynov, “İdeal”).

Kursivlə ayrılan söz və ya frazanın hissəsi mənaca sözün ayrılmasına xidmət edir ki, müəllif onunla vurğunu, sözün aksentlə ayrılmasını qeyd edir. Məsələn:

Sözlərin xüsusi yazılışı. Mətnədə intonasiyanın bu vasitə ilə göstərilməsindən, sözlərin qısaldılaraq deyilməsindən müəllif çox az istifadə edir. Məsələn: S.Rəhmanın “Xoşbəxtlər” komediyasında Simuzərin sözləri qısaldaraq deməsi buna misaldır.

Bundan əlavə müəllif ikidəfəli və ya üçdəfəli intonasiya səs vasitələrindən istifadə edir. Məsələn: Maqsud Qədirlə əlbəttə ki, *sevindi*. Amma bu, nədənsə *vahimə keçirən dərdli bir adamın sevincinə bənzəyirdi* (E.Elatlı, “Niyə susursan, polkovnik?”, s.49); Hasilənin adı çəkildə Toğrulun *utanması və hətta bir qədər həyəcanlanması* Qasımının özündən qaçmadı. – O indi universitetə gedib-gəlir ki? – Nemət *kinayəli səslə* soruşdu. – Yox... – Toğrul *ani duruxdu*. Yəqin ki, dərslərdən icazə veriblər ona... (Niyə susursan, polkovnik?”, s.111); Aşıq *fəğan eləyir, saz tufan qoparırdı*. Bu zaman başı söhbətdən ayazıyan İsrafil ağa yerindən dik atıldı. Əllərini yuxarı qaldırdı: – Aşıq, bir dayan! Nə oxuyursan? – hökmlə xəbər aldı. Aşıq Cəlilin *dili-dodağı təpidi*. O, bəyin boz üzünü görüb yazıq-yazıq: – Ağa, Koroğludan oxuyuram, – dedi.... O dedi, bu dedi, söz böyüdü. Aşıq yalan oldu, başladılar sözləşməyə ...(F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.295); Kərəm *əlacsız, acizənə bir*

halda başını buladı.–Bu nə işdi biz düşdük....?....Kərəm hər şey ölçü-b-biçmiş kimi xəyaldan ayıldı. Onda sanki birdən-birə bir *dönüş əmələ gəldi*.–Madam ki, iş belə gətirdi, bu gündən mən də onlara divan tutacam. Qoy indi qabağında dursunlar!....(F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.53); Xəstəxanada orta yaşlı, təlxəsifətli növbətçi həkim Sarıköynəyə biganə bir nəzər salaraq əsnəyib soruşdu: –Buna nə olub? Şofer Vəli *acıqlı dedi*: – Yarım saat bundan əvvəl pəncərədən güllə ilə vurublar (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.309); Özümə gələrək *acıqlı dedim*:....deyin görək niyə gəlmisiniz? O, qətiyyənlə halını pozmadan əlini ağzına qoyub pıçıldadı: Şşşşş..... (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.254); Mələhət xanım eyni təbəssümlə əlavə etdi: – Yamanca forslu oğlansan, lap keçmiş knyaz balalarına oxşayırsan. Simuzər xanım bərkədən gülüb dedi: –Mələhət xanım, siz səhv eləməsiniz, bu, doğrudan da, xan nəslindəndi.– O!...belə de!... (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.227).

Sait və samitlərin təkrarı sözdə həyəcan, təəccüb, güclü emosional gərginlik ifadə edir. Məsələn: Balaəmi dedi: – Təzə toy eləmiş oğlandır. Qoy getsin. – *A...a....*– deyərək Simuzər xanım xeyli uzatdı.Elə bil yaşı da birdən-birə on il artdı. – Bəyəm bu evlidir? – Bəs necə? – *A...a....*Nə tez? (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.210); –Təxəllüsə bax, “Kür”. Yox, göl, nohur, *gölməçə*...–Siz məni təhqir edirsiniz? – Olanı deyirəm də! *Gölməçə!* Əla yaraşır. Elə bu təxəllüsü götürərsən (Ə.Azayev, “Gecə zəngi”); Heç birindən götürməyib dedim: – Çox sağ olun, biz nə balıq yeyirik, nə də kürü.– *A...a!...*– deyərək Simuzər xanım təəccüb elədi. – Adə, belə kürünü xaricdə qızıla satırlar....– Nə olsun ki, qızıl nə şeydir ki? –*A...a....a!* Siz bir bunun forsuna baxın! (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.221); Həmin qərribə, dəhşətli səs yenə də eşidilirdi: – *Aaa...aaaa....*Kimsə həyəcanla dilləndi: – Bir baxın!...Suda boğulan var!....(Ə.Azayev, “İstintaq sirri”, s.176).

Samitlərin uzanması qorxu zamanı, neqativ hallar zamanı olur. Məsələn: –Ba...lam....Qı...zım....Xəstə yatağında olan zəif vücutlu qadın bilmirdi ki, qızını necə sakitləşdirsin (Ə.Azayev. “Xəyanət qorxusu”, s.130); –Bəs deyirlər ki, yeni məhkəmə yaranıb...Ağır cinayətlər... Ap...el...ya...siya....– kişi yenə də məhkəmənin adını hecalaya-hecalaya dedi (Ə.Azayev, “Qorxulu oyun”).

İntonasiyanın ifadə olunması üçün durğu işarələrinin fərdi xüsusiyyətləri.

Yazılı mətnədə intonasiyanın verilməsində durğu işarələrinin əsas vasitə olmadığı məlumdur. Belə ki, durğu işarələrinin yazılı mətnədə ifadə imkanları çox məhduddur.

Bəzən bədii əsərlərdə qəhrəmanın monoloqunda nida işarəsinin işlənməsini görmək olur ki, bu, ifadəyə yüksək intensivlik verir. Hər üç cümlədə nida işarəsi qoyulur. Məsələn: Üç nida işarəsi cümləyə xüsusi intensivlik verir. Nida işarəsi bununla pauzanın replikasına işarə edir, daha doğrusu, hər söz ayrı tələffüz olunur. Məsələn: Gülnaz bir azdan ayılıb ona açıqlandı:

–Rədd ol, ləçər...Elə onu yoldan çıxaran sən olmusan...

Vera ağlamsındı:

–Razve ya vinovat?!

–*Da!...Da!!! Da!!!*

–Ujas...Sənlə o necə yaşayıb? (Ə.Azayev. “Xəyanət qorxusu”–“Qəzəbli qadın”, s.196); Poçtalyon isə qulağının ağırlığına slıb hələ də çağırırdı:

Saday kişi!...*Saday kişi, hay!!!* (Ə.Azayev. “Xəyanət qorxusu”, s.131).

–Gəray, buna *baaax...Meduza!...Xəzərdə meduza!!!* (Ə.Cəfərzadə, Seçilmiş əsərləri, XII cild); –Humay! Sən elə bir ilahənin adını daşıyırsan ki!...Bizim Həramız – *Humayımız!!!* Allah köməyiniz olsun, Humay! (Ə.Cəfərzadə, Seçilmiş əsərləri, XII cild).

Müəllifin sual və nida işarəsini işlətdiyi yerlər maraqlıdır. Nida işarəsinin sualla qoyulması ilə səslənmənin yüksəkliyini tək-cə bildir-mir, həm də cümlənin ifadə planını dəyişir. Məsələn:

–Hələ güllələnmə verməsələr yaxşıdı.

Qız dəhşət içində soruşdu:

–*Nə?! Güllələnmə?*

–Mən nə bilim, ağəz.Eşitmişəm də...

–Ola bilməz!!

Eşitmişəm də...

–*Ola bilməz!!!* (Ə.Azayev, “Günahsız məhbus” – “Sirli külqabı”, s.193).

Jest, mimika, fizioloji reaksiyalar. İntonasiyanın ifadə vasitələ-

rindən jest və mimika, qəhrəmanın fizioloji reaksiyaları mühüm rol oynayır, belə ki, qeyri-verbal nitqin təsviri səsin, səs çalarlarının xüsusiyyətini qeyd edir, bəzi hallarda onları vəz edir, bununla səslənmənin xarakterini tapmağa kömək edir.

Bədii əsərlərdə qeyri-verbal vasitələrdən istifadə müəllifə bir çox emosiyaları verməyə və nitq aktlarının tiplərini xarakterizə etməyə kömək edir. Təəccüb intonasiyasını eşitməyə müəyyən mimika kömək edir. Müəllif müəyyən məna daşıyan mimikalardan istifadə edir. Məsələn:

- Ata, dostun səni soruşurdu.
- Kim?...Kişi *heyrtlə* ona tərəf baxdı.
- O məhbus yoldaşın da (Ə.Azayev, “Məhkum”, s.5).

Maya da dayanıb öz darvazalarında, Zabitə traxoma gözlərini ziləyib ona deyir:– Ağaz, xəbərin var ki, çuşkalar xozeyin olub? Maya da pashı dişlərini ağardıb guya *təəccüb edirdi* – Yox a?!(İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.214); Pristav qabağındakı qaçağı *heyrtlə süzdü*:”Cəsarətə bax! Bunu hansı niyyət, hansı yol bura gətirib çıxarmışdı? Yoxsa məni öldürməyə gəlib? Bəs silahı hanı?...”Kişinin *matı-qutu qurumuşdu* (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.15); Nakaşidze *heyrtlə başını buladı*: – Hökumət əleyhinə təbliğat aparmaq üçün gör özünə nə xəlvət yer seçib?;Hamı bu fərasətə *mat-məəttəl qalır*; Qançeli də *maraq və təəccüblə* ilk dəfə gördüyü bu yad adama baxdı...Gələn adan salamsız-kəlamsız soruşdu: – Ancaq bəy, xeyir ola belə başıalovlu, əliköşöylü kimi axtarırsınız? (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.38).

Göz və gülüş mimikası. Gülüş, istehza neqativ emosional vəziyyət kimi özünü göstərir. Məsələn: Pristav yerə sərilib başı kəsilmiş toyuq kimi çapalayır, beli qırılmış ilan kimi qıvrılırdı. Leyli xanım da onun yanına yığılmışdı.....Mərəkəyə yığışanlar arasından *səslər eşidirdi*: – *Həəx, əliyin ağrısın alım!* – *Halal olsun sizə İsgəndərin qanı, Fəxrənsənin südü!*(F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.190); Koşa qışqırır: –Ay bərəkəllah! Ay gözünə dönüm! Qəza rəisi də ovçunun hünərinə *sevinir*; köhnə tanış kimi onunla *fəxr eləyir* (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.165); Onun sifətində bir *təbəssüm görünsə də, bu sualında bir qayğı, bir nisgil vardı* (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.66); –Ayə, yoxsa sən

qaçaq Kərəmsən?! – deyə ilxıcı *sevincək və heyratlə* soruşdu (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.122); Dükanı sil-süpür eləyən dəllək Kərəmi görcək həm *əl-ayağa, həm də təşvişə düşdü*, onu köhnə bir dost kimi *sevincək* qarşıladı.– Cəlal bəy, xoş gəlmisən, həmişə sən gələsən! Nə var, nə yox? Çoxdandı biz tərəflərdə görünürsən?(F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.131); Valeh qolumdan yapışaraq:– Siz arvadların işindən baş açmaq olmur. Belə şad gündə də ağlarlarmı? Mən göz yaşları arasından *güldüm* (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.224); Rəcəb müəllim *gülməli bir əda ilə* iy çəkib böyük qazana işarə elədi: – Bu səbzıqovurmadır. İyindən bildim (Qızlar gülüşdü). (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.197).

Bəzən mimik reaksiyalarda tamamilə **əks mənə, kinayə və pərtlik** ifadə olunur. Məsələn: O, *kinli-kinli gülüb* dedi: – Balaəmi ala bilər. Pul onda, müəyyən-müəyyən adamlarla çaşka-loşkalıq onda. Baş kəsənlər onda (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.167); Nemət qonşusunun sözlərindən *bir qədər incidi*: – Qambay müəllim, başqasını bilmirəm, Fədayə uşaqlarla məşğul olmaq üçün çox əziyyət çəkir (E.Elatlı, “Niyə susursan, polkovnik?”, s.33);– Bəşir *dilxor halda kəkələdi*: - Yax...şı...Yax...şı...Keç içəri (Ə.Azayev, “İstintaq sirri”–“Xoruz başı”, s.138); Simuzər xanım *qəribə, izzətli bir gülüşlə* Sarıköynəyə dedi: – Sizin nişanlınızı fağır bir oğlan bilirdim. Demə yamanmış... (İ.Əfəndiyev, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, s.238);...Qançeli ssöhbətini bitirib *guya zərəfat edirmiş kimi pristava söz atdı*: – Dəmir bəy, indi sən də bığından muğayət ol ha!! Birdən Kərəm səni də Bığıbəyin gününə salar, ha...ha... ha...(F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.257); Qurban ağa *çıxılmaz vəziyyətdə qaldığını görüb Kərəmin ayaqlarına yıxıldı. Yalvardı*:... – Bu silahı İsrail ağa zornan cibimə qoydu ki, əgər sənə rast gəlsəm, bunnan səni öldürüm....Mən... Ətrafdakılar bu sözdən *qurudular* (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.339).

Bəzi hallarda mimik fraza səslənmənin xarakterini müəyyən edir, qəhrəmanın hansı intonasiya ilə danışması göstərilir. Qəhrəmanın mimikasını göstərərək müəllif sualın məsələn, **nifrətlə verilməsini** göstərir. Məsələn: –Yəqin indi gedib İsrail ağaya xəbər verəcəklər. – Bunu hodaxçı dedi. – Xox, qorxdum! O, Kərəm kimi bir gədanın əlində aciz qalıb....Mən ondan qorxacam?! –koxa hodaxçının *ağzını əyib onu yam-*

sladı: –“Gedib İsrə-fil ağa-aya xəbər verəcəh-lər? Cəhənnəmə versin-lər! İsrəfil Kəsəməninin ağasıdı, mən də Poylunun. Hər iyid öz yurdunun Süleymanıdı!...”(F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.73); Onu *od götürmüş-dü*, sükutu pozub söylənməyə başladı: – Bu da mənim yaxşılığım? Ona-buna rəncbərlik eləməkdən belə bükülmüşdü. Gətirdim qarımada adam elədim. Sən bunun qırmızızlüyünə bir bax! Həm çərəyini yesin, həm də ayağının altını qazsın. Yaxşı, Zal oğlu, gör sənin başına nə oyun açıram!...Sən hələ məni yaxşı tanımırsan!(F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.34); Qasımlıdan aldığı fotosəkli kişiyyə göstərdi: – Bunu soruşur. Ayın beşində gəlmişdi. İçəri buraxdıq. – Axmaq! – kişi Cavidə *nifrətli bir nəzər* saldı. – Həmin adam bu deyildi (E.Elatlı, “Niyə susursan, polkovnik?”, s.190); Qız *hiddətlə dilləndi*: – Əl vurma mənə, çəkil...Sən murdarsan... – Mən?! Qadının bənizi ağardı. Qız xırıltılı bir səslə dedi: – Hə...Sən...İki övladını ağlar qoyub, bir alçağa, quldura qoşulan ancaq bu ada layıqdır (Ə.Azayev, “Bayıl məhbusu”, s.229); Haqq üçün, elə Oruc ağanın özünün də Mənsur bəydən zəhləsi gedirdi. Ancaq indi ürəyində onun hərəkətini alqışlayırdı.”Əmbə nə haqq eləyib İsgəndərin ağız-burnunu qanadıb!” O *belə düşündü, amma dili başqa söz dedi*: – Mənsur bəy çox qələt eləyib mənim sərkərimə əl qaldırıb... F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.40); Beləcə, yerində dirsəklənmiş halda, üzünü ona tərəf tutaraq *boğuş, tutqun səslə* dilləndi: – Hüsü, bu bir həftədə bizi boğza yığıdın bəs deyil? (Ə.Azayev, “Bayıl məhbusu”–“Bağışlayın, doktor”, s.298).

Qeyri-qətilik qəhrəmanın mimikasında “alınını qırışdırmaq” ifadəsi ilə göstərilir. Qəhrəmanın mimikasını göstərərək müəllif müəyyən situasiyada onun əhval-ruhiyyəsini təsvir edir. Məsələn: Kərəm *sakitcə dedi*: –Görüm! – Nəyi?– dəllək *təşvişləndi*. – Ülgücü deyirəm! – Kərəmin *qaşları düyünləndi.....*”...Hansı namərdə məni satıb....Bu da divan!...” – deyə düşünən dəllək nə yerindən tərpəndi, nə də cavab verdi...Sürtgəc sürüşüb əlindən yerə düşdü....(F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.133).

Mimik reaksiyanın köməyiylə müəllif səsin xarakterini verir və intonasıyanı konkretləşdirir. Məsələn, çatılmış qaşlar, büzülmüş burun təcəübün ifadəsində səsin daha yüksəkdən çıxmasına səbəb olur. Məsələn: Kişinin *qaşları çatıldı*. Ürəyində:”Elə dikbaş olduğuna görə də neçə dəfə divana düşüb-çıxıb!” deyə fikirləşdi və əsəbi halda dil-

ləndi:– Bir yesin, beş də nəzir-niyaz versin ki, mənim kimi bir ağaya sərkar olacaq.... (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.21); *Qaşları düyünlənmiş* İsgəndər suala sualla cavab verir: – Bəs sənə kim ixtiyar verib ki, günahsız gənci bu kökə salasan? Belə də vəhşilik olar?! (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.38).

Bəzən əsərdə qəhrəmanın fizioloji reaksiyasına fikir verilir ki, o, sarsıntı ifadə edir və bu, durğu işarəsi ilə ifadə olunur. İfadənin mənasının yarımçıq qalması, tam deyilməməsi nitqin tempinin dəyişməsi ilə ifadə olunur, mətnə müxtəlif uzunluqlu pauzalar üç nöqtə ilə ifadə olunur. Qəhrəmanın fizioloji reaksiyasını göstərməklə müəllif sarsıntı, pərtlik ifadə edir. Məsələn: Ürəyində “necə də bəzənib, elə bil toya çağırmışam” – deyər düşünən pristav Fəxrənsəni bir də göz süzgəcindən keçirib dedi: – Sabah sənin o qorxu bilməz şir balanı qafəsə salsaq necə? De görüm Kərəm kimi igid bir oğul yenə doğa bilərsənmi? *Sözün tonu* Fəxrənsənin gözündə *başqa cür cəlvələndi*....Bu söz kəndlilərin arasında əvvəl bir donuqluğa, sonra *səs-küyə səbəb* oldu (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.188). Lakin bu vaxt Fəxrənsənin cavabı onun fikrini dağıtdı. – Kərəm kimi nə doğmağa İsgəndər kimi ər gərək! Qatır cinsindən aygır törəməz! *Söz şillədən betər səsləndi*. Pristavın kefinə soğan doğrandı (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.188); Pristav lap pərt oldu. Leyli xanım ona kömək durdu: –Nikolay hökuməti haqqına *yurdunuza turp əkir daa! Ay sizin diliniz qurusun!* (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.189); “Görəsən onu asıblar, yoxsa öz-özünü asıb?”.....Qəza rəisi, dəstədəki kazaklar, strajniklər – hamı dinməzəcə dayanmış və Dəmir bəyə diqqət kəsilmişdi. *Səsi batmış kimi kor-peşman*: – Bizim Xəlildi, – dedi (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”,s.252).

Fizioloji sözlərlə şənlilik, kədər, qətilik və s. çalarlar göstərilir. Bəzən jestlər müəyyən jesti ifadə etmək üçün, mənanı özünəməxsus dəqiqləşdirilməsi üçün işlənir. Məsələn:Dərindən köksünü ötürüb Kərəmin *halına acıdı, ürəkdən vəysındı*: – Can, can, a Kərəm! – dedi. Görəsən indi hardasan?...Bu qiyamətə, bu şaxta-boranda çöllü-biyabanda necə dözürsən? (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.84); Ürəyində arvadının sözlərinə haqq qazandıran ağa yenə *yumşaldı*.– Mən də elə o köhnə xətir-hörmətə görə onu sərkar qoymaq istəyirəm (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.22); İsgəndər onu bu *fikrindən döndərmək*, yayındırmaq

istədi. – Ağa, bəlkə göz olan var!..(F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.24); İsrail atasının sözünə qüvvət vermiş kimi *səmiri bir tərzdə etiraf elədi*: – Hə, bilirsiz necə qoçaqlıq göstərdi? Kazaklar onu kəməndlə tutmaq istəyirdilər. Kərəm kəməndi xəncərlə göydə doğradı. F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.38).

“Dişlərini qıcadı”, “geniş gülərək” ifadəsində müəllif hədə, nifrət ifadə edir.

O, *gözlərini süzdürərək* qanrılıb Abdulla kişiyyə tərəf boylandı. Onun baxışlarında bu sözlər oxundu:”Yan, köpək oğlu Narazının biri az olar”. Sərdar *soyuqqanlıqla*: – Onun odunu söndürsünlər!..Özünə də deyir ki, şikayətinə baxılacaq (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.108).

Əsərdə bəzən mimikalara nisbətən jestlərdən çox istifadə olunur. Elə jestlər var ki, məna ifadə edir, “əllərini yelləmək”, “kül qoymaq” və s. Belə jestlər təəccüb, pərtlik, təəssüf intonasiyası ifadə edir.Məsələn: Pəri.A başınıza dönüm, bu arvad lap aqlını itiribdir axı...*Aley, daş başına*, ağılsız başına (qarğıyır Xırdaxanım gedən tərəfə) (N.Vəzirov, “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, s.61); Çiçək xanım. Sənə bilirsən nə deyirlər, ay qız? Quyudan ilan qaçıran Fatma xala...*Ala, kül başına* (N.Vəzirov, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, s.74). Eyni jest müxtəlif mənalar ifadə edə bilər.

Kişi dizi üstə Kərəmin ayağına düşüb *dili topuq çala-çala aman istədi*: – Mən...mən...qələt eləmişəm...tövbə!...Tövbə!...Məni...tamah aldatdı...(F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.134); İsrail ağa tufəngini götürüb ayağa qalxdı. Aşığı *səsini xırp kəsdi* (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.150); *Hirsindən gözləri qızmış* koxa bir neçə şallaq da qocaya *ilişirdi*: – Sizə belə divan tutmasam...qanan döysünüz! Gedin ölünüzü öz xarabanızda basdırın; Kərəm *qəzəbli, məğrur baxışlarını bir nöqtəyə dikib fikrə getdi* (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.204); Təhməzi tutub sağ qolunu buranda, tapança əlindən yerə düşdü. Yaralı qolunu da qanırdılar. Şiddətli ağrıdan o yalnız *dodaqlarını gəmirirdi*. Bir anlıq bu *gen dünya ona dar gəlirdi*. Binnət kişinin *əti ürpəşdi*. Ona elə gəldi ki, Təhməzin sol qolu yerindən qopdu. “*Uf, uf*” *deyə*n Gülsəfa gözlərini yumdu (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.236); Bəy üzünü dəlləyə tutdu: – Bu qaçaqdı!...Heyrətini gizlədə bilməyən Tapdıq boğazını irəli uzadıb *qorxmış halda təəccüblə soruşdu*: – Nəə?...Eynəkli bəyə elə gəldi ki, kişinin qulağı pis eşidir, bir az da *bərkdən izah elədi*: – Deyirəm, qa-

çaqdı...Kim onu tapıb divana versə, on min manat mükafat alacaq... Dəllək *tutuldu* (F.Eyvazlı, “Qaçaq Kərəm”, s.127); –Bu dəqiqə ölkəmiz çox təhlükəli bir vəziyyətdədir, Nemət müəllim. Məhv olmaq təhlükəmiz var. – Niyə? – Nemət *aşkar təəccübləndi*. – Mənim bildiyimə görə əhalimizin sayı on milyondur. Bu oğlanın özlərinə inansaq, bu dəqiqə uşaqdan böyüyə hamımız televizorun qarşısında oturub bu verilişi seyr edirik....– *Həəə.....Nemət nəhayət onun ironiyasını anlayıb güldü*. (E.Elatlı, “Niyə şusursan, polkovnik?”, s.5); Amma belə görünürdü ki, roman qonşusunun xoşuna gəlməyib. – Deməli, xoşunuza gəlmədi... Qasımlı *əlini sərt şəkildə yellədi*: – Necə xoşuma gələ bilər ki, burada türklər və ümumən müsəlmanlar aşağılanır...(E.Elatlı, “Niyə şusursan, polkovnik?”, s.22); Ən çox xoşuna gəlməyən bu idi ki, özünün dediyinə görə otuz ildən çox taksidə işləyən bu adam insan mimikasından heç nə anlamırdı. Əgər anlasaydı Qasımlının güzgüdə görünən üz cizgilərindən onun qaşqabaqlı olduğunu, tamamilə başqa bir şey haqqında düşündüyünü və hazırda onunla qətiyyənlə söhbət etmək həvəsində olmadığını başa düşüb, dilini qarnına qoyardı...(E.Elatlı, “Niyə şusursan, polkovnik?”, s.52); – Kəs səsinə şərəfsiz, biqeyrət! – Qasımlı *əlini qaldırdı*. Qabağa bax və maşınını sür! Bir də donquldayıb baş-beynimi aparma! Besputniy! Svodnik!; O nadir hallarda əsəbiləşib özündən çıxırdı və bu zaman, qeyri-ixtiyari olaraq rus dilinə müraciət edirdi (E.Elatlı, “Niyə şusursan, polkovnik?”, s.56); Prokuror Fəxriyə *məzəmmətedici bir baxış atıb* yenə Qasımlıya müraciət etdi. Deyəsən artıq onun da xəfiyyəyə *rəğbəti yaranmağa* başlayırdı: – Qanbay müəllim, siz əminsiz ki, o adam bu mənzildən çıxmışdı?... (E.Elatlı, “Niyə şusursan, polkovnik?”, s.78); Qızdan danışanda Toğrulun *gözləri əməlli-başlı güldürdü* (E.Elatlı, “Niyə şusursan, polkovnik?”, s.112).

PAUZANIN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nitq intonasiası mürəkkəb hadisə olaraq funksionallaşmasına görə bir sıra komponentlərə – melodiya, pauza, vurğu, temp və tembrə malikdir. Nitq ifadə planına görə iki xətt üzrə təqdim olunduğu üçün fonouşlubiyat da iki yerə ayrılır: seqment və superseqment. Məhz bu növlər əsasında intonasiya üsulları fərqləndirilir. Nitq zəncirinin düzxətli seqmentlərini ifadə edən seqment səthin vahidlərindən fərqli, superseqment vahidlər öz-özlərinə, nitq səslərindən kənar mövcud ola

bilməzlər. İntonasiya superseqment fonouşlubiyatın tədqiqat obyektini kimi təqdim olunur. M.Q.İvanova yazır ki, mətnin ritmik-intonasiya quruluşu superseqment fonetikanın vasitələri ilə: intonasiya ilə, pauzalarla, məntiqi vurğularla və templə yaranır. O mətndə mövcud olan bir sıra linqvistik faktorlardan asılıdır: mətnin leksikası, onun qrammatikası, xüsusilə sintaksisi, aktual üzvlənmə və söz sırası, üslubiyat, habelə ekspressiv çalarlıqla, modallıq və digər semantik kateqoriyalarla əlaqədardır.¹

İntonasiya üslublarının təsviri və onların üzə çıxarılması üçün intonasiyanın sistemliliyi vacib şərtlərdəndir. Bu sistemliliyi onun komponentlərinin, habelə intonasiya vahidlərinin aspektləri ilə xarakterizə etmək olar. İntonasiyanın komponentləri sistem təşkil edir, belə ki, bu komponentlər akustik sahəsinə və funksionallaşmasına görə bir-biri ilə əlaqədardır. Ona görə də tədqiqatçılar intonasiyanın aspektlərini müəyyənəndirərkən birinci aspektdə melodiya, temp, vurğu, pauzanın emosional xüsusiyyətlərinin bütün dillər üçün eyni olduğunu qeyd edir.

İntonasiya hər hansı digər fonetik hadisə kimi unilateral xarakterə malikdir. İntonasiyanın dilin digər aspektləri, hər şeydən əvvəl leksika və sintaksislə əlaqəsi onda aydın olur ki, biz dilin sintaktik quruluşunun əsas vahidi olan və bitmiş fikir ifadə edən cümləyə müraciət edirik. Prosodiyanın funksionallaşması və komponentlərinin araşdırılması mətnin leksik-semantik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Semantik strukturun məntiqi, sintaktik, leksik və intonasiya komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi dinamik sistem təşkil edir ki, bu, danışanların ünsiyyət prosesindən və situasiyadan asılıdır. İntonasiyanın, o cümlədən digər dil vasitələrinin kommunikativ funksiyası məhz mətndə üzə çıxır. Mətnin özü də məhz bu komponentlərin vəhdətində formalaşır.

Mətnin qurulması və anlaşılmasında intonasiyanın strukturlaşdırma, kommunikativ, üslubyaratma, estetik, təsviri və ekspressiv funksiyaları mühüm rola malikdir. Mətnin aktual kommunikativ məsələsi ilə əlaqədar olaraq semantik strukturun məntiqi, sintaktik, leksik və intonasiya komponentlərinin təhlili onun kompleks təsnifatını ayırmağa imkan

¹ Г.Н.Иванова. Ритмико-интонационное строение текста (функционально-стилистический аспект) АР докт.дисс., М., 1990, с.3

verir. Təsnifat göstərir ki, komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi ifadədə dinamik sistem təşkil edir ki, bu, danışanların ünsiyyət prosesindən və situasiyadan asılıdır. Beləliklə, bütün dil vasitələrinin, o cümlədən intonasiyanın kommunikativ funksiyası tam mənasında ifadədə deyil, mətn səthində üzə çıxır. İ.Portnova yazır: “Mətnin prosodik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi fonouslubi tədqiqatların tərkib hissəsidir, belə ki, üslubi informasiya. maddi cəhətdən yalnız fonematik (seqment) deyil, həm də prosodik (supraseqment) vahidlərlə formalaşır. Supraseqment vahidlərin əsas funksiyası – konstitiv – təşkeledici xarakter daşıyır, belə ki, dil vahidlərini quran “seqment” vasitələrdən fərqli, supraseqment vahidlər onları daha yüksək cərgədə təşkil edir. Nitqin üslubi identifikasiyasının konstitiv funksiya ilə – həm seqment, həm də supraseqment vahidlərə bərabər surətdə birbaşa əlaqəsi var...Konstitiv funksiyanın hərəkəti seqment və supraseqment vahidlər arasında orqanik əlaqəni yaradır ki, bu, özünü fonematik və prosodik xüsusiyyətlərin müəyyən qanunauyğunluqlarının reallaşmasında ifadə edir.¹Bu qanunauyğunluqların üzə çıxması şifahi mətnlərin tipoloji tədqiqində əsas məsələlərdən biridir.

İntonasiya dilin söyləmə qatında fəaliyyət göstərən bir sıra prosodik ünsürlərin toplusudur. İntonasiyanın tərkibini təşkil edən prosodik elementlər (akustik komponentlər) bunlardır: melodiya, intensivlik, pauza, tembr, temp, ritm, diapazon. İntonasiyanın bu və ya digər funksiyası həmin akustik vahidlərdən biri, yaxud ikisi ilə fəaliyyət göstərir. Bu funksiyada aktivləşən akustik vahid digər funksiyada passiv fonetik müşayiətçi olur. İntonasiyanın təsviri funksiyasının mətnin semantikasını ilə aşkar əlaqəsi nağıl mətnlərinin oxunuşunda daha çox özünü göstərir. İngilis və fransız nağıllarını tədqiq edən tədqiqatçılar belə nəticəyə gəlirlər ki, yaxşı və pis qüvvələrin qarşılaşması, həqiqi və yalançı qəhrəmanın, böyük və kiçik personajların asta və sürətli hərəkəti intonasiya parametrlərinin mətnə münasibətində baş verir.²

İntonasiyanın komponentlərindən biri pauzadır. D.Rozental və M. Telenkova pazaya belə tərif verirlər:”Pauza (latınca pauza, yunan dilində pausis) – müxtəlif səbəblərlə nitq axınının kəsilərək səslənmənin

¹ Н.И.Портнова. К вопросу о просодических характеристиках текста. МГПИИЯ им. М.Тореза, Москва, 1980, вып.169, с.114-122.

² И.Г.Торсуева. Интонация и семантика текста. – Просодия текста. МГПИИЯ им. Мориса Тореза, 1982, с.33-36

müvəqqəti dayanması və müxtəlif funksiyalar icra etməsidir”.¹O.S.Axmanova da pauzaya belə tərif verir:”Pauza səslənmənin müvəqqəti dayanmasıdır ki, (fasilə, interval, dayanma), bu zaman nitq orqanları qəbul olunanları artikulyasiya etmir və nitq axınını hissələrə bölür.²

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə pauza haqqında yazılır:”Pauza – müxtəlif səbəblərlə əlaqədar və müxtəlif məqsədlərlə nitq axınının müvəqqəti kəsilməsi, ara verməsi”.³

O.S.Axmanovanın lüğətində qeyri-sintaktik pauza, xəbərdaredici pauza, ayırıcı pauza, birləşdirici pauza, sintaktik pauza, xəbər pauzası, tabe olan pauza, funksiyasına görə bağlayıcılarla uyğun gələn pauza, nəfəs pauzası, normal pauza, virtual pauza olaraq pauzanın 11 növü ayrılır.

Pauza, hər şeydən əvvəl, fikrin düzgün ifadə olunmasına xidmət edir. Dilçilikdə bu məsələyə kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir, daha doğrusu, pauzanın semantik-sintaktik funksiyası layiqincə tədqiq olunmamışdır. D.Cəfərov qeyd edir ki, pauza haqqında heç bir anlayış bu fonoloji hadisənin ünsiyyət funksiyasını açıqlaya bilmir.⁴Müəllif pauzanın sintaqmatik ünsiyyət vasitəsi olaraq mənaferqləndirici imkanlara malik olduğunu qeyd edir. Dilçilik ədəbiyyatında pauzaya dil strukturunun mühüm elementi, nitqin anlaşılmasının və qəbul olunmasının vacib faktoru kimi baxılır. Əksər tədqiqatçılar pauzanı intonasiyanın komponentlərindən biri hesab edərək onun müstəqil mənaya malik olduğunu qəbul edirlər. Bu zaman pauzanın funksional əhəmiyyəti nitqin məna kəsiklərinə (sintaqlara) üzvlənməsinin universallığı ilə müəyyənləşir, digər tərəfdən onun istifadəsi üzvlənmə vahidləri arasında əlaqənin dərəcəsini müəyyən edir.

Bəzi dilçilər pauzanı intonasiya anlayışına daxil etməzlər, onu “ikini, özü ifadənin mənası ilə müəyyənləşməsinin roluna qiymət verilərkən nəzərə almaq vacibdir ki, pauza səslənmə deyil, susmaqdır. Buna görə pazaya səsli nitqin funksiyalarını aid etmək olmaz. Pauza yalnız məna funksiyalarının icra edilməsinin nəticəsidir, daha doğrusu, o, nitqin mənasını yaratmır, özü ifadənin mənası ilə müəyyənləşir və böyük

¹Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., «Просвещение», 1976, с.273-274 (с.543).

²О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., Изд-во «Советская энциклопедия», 1966, с.314-315.

³М.Адилев, Z.N.Verdıyeva, F.M.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, “Maarif”, 1989, s.215

⁴Д.М.Джафаров. Пауза. Уч.зап. АГУ, 1972 №2, «Язык и литература», с.21-25.

üzlənməyə onunla təsir edir ki, fikirləşmə və deyilənin hiss edilməsi üçün zaman ayırır, ikincisi, onunla təsir edir ki, pauza ciddi mənada supraseqment fenomen deyil.¹Müəllif qeyd edir ki, sintaqmların ayrılmasında və formalaşmasında fonetik vasitələr intonasiya və fraza vurğusudur. Pauza sintaqmın mütləq əlaməti deyil.

Bəzi dilçilər nitqin sintaqmlara üzlənməsində intonasiyanın funksiyalarını səhvən pazuya aid edirlər. N.D.Svetozarovanın fikrinə görə, pazuanın intonasiyanın komponentlərinin strukturundan çıxarılması düzgün deyil. "Nitq axınının müəyyən yerlərində fasilələrin olması və digərlərində olmaması yanaşı dayanan sözlərin müxtəlif mənə əlaqələrini sübut edir...Pazuanın müxtəlif tiplərinin olması sayəsində (onların uzunluğundan və digər intonasiya vasitələri ilə birləşməsindən asılı olaraq) fikri-intonasyon vahidlər arasında müxtəlif xarakterli əlaqə imkanları meydana çıxır. Bu zaman intonasiya vasitələri əlaqə dərəcəsinin (zəif, orta, sıx) ifadəsi üçün istifadə olunur, lakin ifadənin leksik-qrammatik strukturu ilə birləşəndə əlaqənin keyfiyyət xarakterini konkretləşdirir, belə ki, intonasiya vasitələri ilə ifadə imkanlarından danışmaq mümkündür, onlar arasında isə qarşılaşdırma, müqayisə, mühüm və mövcud olmayan aydınlaşma mənalarının pazuası heç də sonuncu yerdə durmur".²

Bəzi tədqiqatçılar nitqdə pazuanın olması və ya olmamasını relevant hesab edirlər. Bu zaman ona əsaslanırlar ki, pazuanın üzlənmə vasitəsi olmaq funksiyasını intonasiyanın digər komponentləri yerinə yetirə bilər. Digər dilçilər isə pazuya qeyri-relevant əlamət və artıq bir şey kimi baxırlar.

Pazuanın roluna qiymət verərkən nəzərə almaq lazımdır ki, pauza səslənmə yox, susmaq, fasilədir. Buna görə pazuya səslə nitqin xüsusiyyətlərini aid etmək olmaz. Pauza nitqin mənasını yaratmır, mənə funksiyalarının icrasının nəticəsi olub deyilənin başa düşülməsi üçün nitqin böyük zaman daxilində üzlərinə ayrılmasıdır. Pauza iki müxtəlif anlayışı özündə birləşdirir: səslənmədə fasilə və intonasiya üzlənməsində sərhədi. Üzlənmə sərhədi kimi pauza qrammatik hadisədir, mətnin sintaktik quruluşunu əks etdirir. O, yalnız dilin üzlənən yerlərində meydana çıxır.

¹ П.К.Ваарск. Тонические средства речи. – исследование по синтагматической фонетике, I, серия Б, Труды Таллинского политехнического института, 1964 №10, с.19-21.

² Н.Д.Светозарова. Интонационная система русского языка. Изд. «ЛГУ», Л., 1982, с.43-44.

Qrammatik pauza fonetik, sintaktik və semantik faktorların təsirlə yaranır. Neytral qrammatik pauzaların fonunda öz üslub yaratma xüsusiyyətlərini qeyri-qrammatik pauzalar üzə çıxarır. Bunlar arasında şüurlu, düşünülmüş və qəsdən edilməyən pauzalar ayrılır. Qeyri-məqsədyönlü pauzalara tərəddüd və ya xezitasiya pauzaları aiddir. Onlar mətnin spontan xarakterini sübut edir və danışıq xarakterli mətnlərdə üzə çıxır. Bu pauzaların mənalığında olan tərəddüd onları üslubi cəhətdən çalarlı pauzalara aid etməyə imkan verir. Tərəddüd pauzalarına yumoristik hekayələrdə, dram əsərlərində, nağıllarda rast gəlinir.

Pauza barədə fikirlər intonasiyanın bu komponentinin özünəməxsusluğunu üzə çıxardır. Dilçilərin çoxu pauzanı nitq axınında fasilə və ya dayanma kimi izah edir, pauzanın akustik cəhətdən səsin kəsilməsi, fizioloji cəhətdən artikulyasiyanın qurtarması kimi təqdim edirlər. Funksional cəhətdən supersegment hadisə olaraq o, fiziki cəhətdən xüsusi, “boş” segmenti ifadə edir. Pauza daha çox səslənmədə fasilə və ya fonasiyanın müəyyən (adətən çox uzun) müddətə qurtarmasıdır. O zaman pauzanın akustik korrelyatı intensivliyin sıfıra düşməsi, fiziki cəhətdən isə – tələffüz orqanlarının işində dayanma, onların rahat vəziyyətə gətirilməsidir. Bir tərəfdən pauza nitq signalının olmamasını, daha doğrusu, susmanı ifadə edir. Digər tərəfdən o, hər hansı fonasiya ilə təmsil edilə bilər ki, daha çox terminal hecanın, frazaarası səsin... müvəqqəti uzanma formasını ala bilər. Pauzanı müvəqqəti fasilə kimi müəyyən edən A.M.Antipova hesab edir ki, pauzanın daha dar mənada anlaşılması onu intonasiyanın digər komponentlərindən ayırmağa imkan verir.¹

Alman dilçiləri E.və K.Zvinerlər məsələyə başqa yöndən yanaşılar. Onlar pauza anlayışını nitq axınında fasilə və dayanmadan fərqləndirirlər, lakin izah etmirlər ki, pauza, fasilə və dayanma adı altında nitq axınında nə başa düşülür.²Pauzanın fonetik təbiətinin müəyyənləşməsinin mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, bəzi hallarda o hər hansı səs və ya səs birləşmələri ilə dola bilər və fasilə kimi başa düşülə bilməz. Pauza təəssüratı digər intonasiya vasitələrinin köməyi ilə də yarana bilər (melodiyanın düşməsi, tempin kəskin dəyişməsi, intensivlik və uzunluğa görə kontrast).

¹A.Антипова. Ритмическая система английской речи. Москва, «Высшая школа», 1984, с.46-48.

²ЛЗиндер. Общая фонетика. Москва, «Высшая школа», 2-ое издание, 1979, с.21.

Pauzanın təbiətinin şərhinin mürəkkəbliyi ona verilən terminlərin adından görünür: temporal/qeyri-temporal; məntiqi/psixoloji; səslənmədə fasilə ilə pauza/fasiləsiz pauza; vacib/fakultativ və s. Pauzaların tiplərinin müəyyənləşməsində bir sıra tədqiqatçılar (L.K.Tseplitis, M.Q.Kasparova, S.M.Qayduçik və b.) distinktiv kriteriya kimi onlarda zaman intervalının olub-olmamasını nəzərə alırlar. Pauzaların məhz bu xüsusiyyəti onları həm akustik, həm də perseptiv planda eynitipli kimi təsnif etməyə imkan verir. F.Veysəlli yazır: "Cümlə ünsiyyət vahidi kimi intonasiyaya görə bir bütövlük təşkil edir. Onun əvvəli və sonu fonetik cəhətdən fasilənin meydana gəlməsi ilə səciyyələnir. Fasilənin meydana gəlməsinin fizioloji əsası danışmaq cihazının ani olaraq sükunət vəziyyəti alması ilə izah edilirsə, akustik əsası fonasiyanın dayanması ilə əlaqədardır ki, bu da səs spektrində boşluğun yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan fasiləni ən mühüm fonoloji vasitələrlə bir araya qoymaq düzgün olardı. Lakin fasilə bərabər bir cümlənin digərindən ayrılmasında başqa fonoloji əlamətlər də çıxış edir. Bunlara mətn daxilində iki cümlə qovuşuğunda səs tonunun qalxıb düşməsi, zəif və güclü olması, habelə tələffüz sürəti nöqtəyi-nəzərindən sərfə olunan vaxtın çoxalması və ya azalması aiddir. Göstərilən əlamətlərdən hər biri fərqləndirici əlamət kimi çıxış edə bilər".¹

L.K.Tseplitis pazaya aid fikirləri ümumiləşdirərək pauzanın intellektual və emotiv növlərini ayırır. O, pazaya məna ifadə edən vahid kimi baxaraq yazır: "İfadədə söz və intonasiya ona görə yararır ki, o, digərinə nə isə məlumat vermək istəyir. Deməli, pauza mənaya malikdir."² Müəllif pazaların əsas tiplərini ayırmaq üçün temporal və qeyri-temporal terminlərindən istifadə edir.

Temporal pazalardan o zaman danışmaq olar ki, siqnalda sıfır intensivlik kəsiyi müəyyənləşir, əgər belə kəsik yoxdursa, qeyri-temporal pazalardan danışmaq olar. L.K.Tseplitis temporal pazaların hər hansı səslə dolması imkanını da rədd etmir.

M.Q.Kasparova pazaların hiss olunması məsələsindən bəhs edərkən yazır ki, nitqdə pauzanın hiss olunması intonasiya qarşılaşmalarının yalnız fiziki xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunmur, burada əsas rol nitq siqnalının məna məzmununu oynayır. Onun fikrincə, fasilə

¹F.Veysəlli. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, "Mütərcim", 2009, s.264

²Л.К.Цеплитис. Анализ речевой интонации. Рига, «Знатье», 1974, с 76

səslənmənin mütləq yoxluğu deyil; belə ki, o, səs hadisələri ilə dolur ki, onun fonunda nitq fonasiyası yaranır. Müxtəlif dillərin materialları əsasında aparılan eksperimentlər göstərir ki, pauzaların uzunluq dərəcəsinə fərqlər onların müxtəlif məna yükü daşımından asılıdır.¹

Pauzanın mütləq uzunluğu bir çox faktorlardan asılıdır: fraza və ya mətndə pauzanın vəziyyətindən, mətnin üslubi istiqamətindən, danışanın fərdi manerasından, mətnin mürəkkəbliyindən, məna vahidinin ölçüsündən (daha iri vahidlərdən sonra gələn pauza daha uzundur), mətnin fraza xüsusiyyətlərindən, danışanın fərdi xüsusiyyətlərindən və mətni bilməsindən, mətnin emosionallığından (emosional mətndə pauza daha uzundur), pauzanın xarakterindən (qeyri-əminlik pauzaları məntiqi pauzalardan daha uzundur) və s.

Pauzanın yaranmasının bu zəngin mənbələrinə müxtəlif yöndən yanaşan dilçilər fərqli təsnifatlar vermişlər. A.M.Antipova qısa, orta və uzun pauzalar ayırır.² Pauzaları böyük və kiçiklərə bölən dilçilər böyük pauzaların bitmiş fikir ifadə edən nitq parçalarından sonra, kiçik pauzanın isə yarımqı fikir ifadə edən nitq parçalarından sonra işləndiyini qeyd edirlər. D.Cəfərov qeyd edir ki, fonetikada uzunluğuna görə qəbul olunmuş müxtəlif pauzaları müqayisə edərək demək olar ki, pauzanın uzunluğu faktoru özlüyündə onun linqvistik xarakterini müəyyən etmir. Tamamlayıcı və ya böyük pauza həm də çox kiçik olaraq öz funksiyasını yerinə yetirə bilər və əksinə, qısa pauza fraza daxilində sintaqmları ayıraraq çox uzun ola bilər, hətta böyük pauzalardan daha uzun olar və bununla belə tamamlayıcı pauza kimi qəbul oluna bilər. Bu, pauzanın melodik faktorla bağlılığından irəli gəlir.³

Pauzaların uzunluğu üslubi əhəmiyyətə malikdir. Bu isə iki momentlə müəyyən olunur: 1) pauzalar uzun, qısa, orta növlərə bölünür ki, bunlardan orta pauzalar üslubi cəhətdən neytraldır; 2) bir mətn daxilində pauzalar izoxronluğa və kontrasta can atır. İzoxronluq – pauzaların birobrazlılığı, üslubi cəhətdən neytrallığıdır. Bu xarakterli pazaya emosional və fərdi üslubu olmayan mətnlərdə rast gəlinir. Pauzaların kontrastlılığı, əksinə, emosional və fərdi nitqi xarakterizə edir. O, üslu-

¹ И.С.Каспарова. Паралингвистические средства коммуникации и их функции в коммуникативном акте. АР канд.дисс., Минск, 1999, 17 с.

² А.Антипова. Ритмическая система английской речи. Москва, «Высшая школа», 1984, с.46-48.

³ Д.М.Джафаров. Пауза. Уч.зап. АГУ, 1972 №2, «Язык и литература», с.21-25.

bi cəhətdən çalarlıdır, danışıq dilində və şifahi mətnlərdə işlənir.

Digər intonasiya fenomenlərindən fərqli olaraq, pauzaları onların prosodik substansiyalarına görə deyil, verbal ünsiyyət prosesində onların icra etdiyi funksiyalara görə təsnif edirlər, onlardan əsası – səs-lən-mənin effektini verməkdir, nitq kontumunun seqmentasiya funksiyasıdır. Cümlənin xüsusiləşmiş üzvləri psixoloji pauza kimi daha çox qısa fiziki pauza ilə ayrılır sıx sintaktik vahidlər yaranır. Qısa fiziki pauza cümlə üzvlərinin sıx əlaqəsini göstərir. Qısa fiziki pauza ilə cümlə üzvləri sadalanaraq ayrılır. Orta və ardıcıl pauza sadə və mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı komponentlərini ayırır. Mürəkkəb cümlədə daha uzun uzadan istifadə olunur, komponentlər nisbi müstəqilliyə malik olurlar.

İntonasiyanın ekspressivlik yaradan əsas komponentlərindən biri emfatik pauzadır. Emfatik pauza mətnin emosional məzmununu açmağa kömək edir. İfadəli nitqdə həmcins üzvlərin sadalanması, onları ayıran sadalama intonasiyası, birləşdirici və ayırıcı münasibətlər emfatik pauzanın köməyiylə həyata keçir. Bir qayda olaraq o, emosionaldır və məlumatın vacibliyini qeyd edir. Bu zaman pauza ekspressiv bədii funksiya yerinə yetirir.

Nağılların auditor təhlili göstərir ki, səsli nağılda pauzanın olması, lokallaşması və uzunluğu fizioloji əlamət daşımaqdan əlavə, həm də nəfəs ritmi ilə əlaqədardır, məntiqi xarakter daşıyır, semantik cəhətdən mənalı sözlərin ayrılması ilə əlaqədardır ki, çox mühüm bədii-ekspressiv vasitə rolunu oynayır. Çox uzun pauzalar təmiz nağıl mətni üçün nağıl mətni üçün səciyyəvidir. Belə pauzaları Z.A.Savostina fəvqəlu-zun pauza adlandırır və göstərir ki, belə pauzalar ya cümlənin sərhədində, ya da abzasın axırında lokallaşa bilər. Pauzanın uzunluğu nağıl mətninin məntiqi-semantik və ya kompozisiya-süjet böyüklüyü ilə paralel artır.¹³L.V.Bondarko qeyd edir ki, bir cümlə daxilində qarşıdurmanın və ya qarşılaşmanın hər hansı əlavə çaları verilirsə, sintaqlar arasındakı pauzalar artır. Məs: *Mən onu başa düşmürdüm – indi başa düşdüm; o döndü – mən onu itələdim*. Birinci sintaqların yarımçıqlığı qalxan melodika ilə verilir, hər iki sintaqlar arasındakı əlaqəni saxlayır, bərabər temp isə hər bir sintaqların eyni dərəcədə zəruriliyini göstərir.

¹³Z.A.Savostina. О некоторых особенностях взаимодействия интонации с лексико-грамматическими и композиционно-жанровыми характеристиками при чтении одной стилистической разновидности (на материале английской сказки) – Проблемы фоностилистики, Москва, 1979, с.58-59.

Sintaqlararası pauzanın böyük uzunluğu və ikinci sintaqımın ümumi melodik səthinin kiçilməsi hər iki sintaqımın bərabər tempində o hallarda rast gəlinir ki, sintaqlar arasındakı əlaqə mühüm aydınlaşdırma ifadə etsin. Məs: *O dəhşətə gəlib gördü: onlar meşəyə girdilər; Söhbət alınmadı; ona qəm-qüssə üz verdi.* Sintaqlararası pauzanın maksimal böyüməsi, ikinci sintaqımın tempinin sürətlənməsi, sonuncu olmayan sintaqımın aşağı düşən melodiyası, ikinci sintaqımın melodik səthinin azalması – belə əlaqə növü əlavə mənanın verilməsini xarakterizə edir, mövcud olmayan, əlavə aydınlaşdırma tələb edir. Evdə heç kim yox idi (hamı meydana axışmışdı). Misallardan görünür ki, iki sintaqımın bağlılıq dərəcəsi pauzanın olmasından və böyüklüyündən asılıdır və son olmayan sintaqımın melodiyasından asılıdır. Əlaqənin xarakteri isə (bərabərqiymətli sintaqlar və ya biri o birinə tabe olan) ümumi melodik səthdən və tempdən asılıdır; daha “mühüm” sintaqma daha alçaq səthdə və daha sürətli tələffüz olunur.¹

Bəzi tədqiqatçılar pauzanı tempin inqridiyenti hesab edir. L.A. Blizniçenko yazır: “...intonasiyanın komponentlərinə həm də zaman xüsusiyyətini – nitqin tempini aid etmək olar. Bir sıra eksperimental-fonetik tədqiqatlardan sübut olunmuşdur ki, nitqin tempi mühüm ifadə vasitəsi hesab olunur. Sintaqlararası pauzaların uzanması və ya qısalması, hecalararası zaman məsafələri nitqin fizioloji, psixoloji və ya üslubi xüsusiyyətlərini ifadə edir. Belə ki, intonasiyanın bu komponentinin real vəziyyəti ifadə etməsinə baxmayaraq, mənanın verilməsi planında və mənasızlıq planında cümlə daxilində az tədqiq olunmuşdur.”²

Pauzanın nitqin tempi ilə əlaqəsi tədqiqatlarda əksini tapır. Tədqiqatçıların fikrincə, hər bir nitq seqmenti zamanın uzunluğu ilə xarakterizə olunur. İfadə və ya frazanın daxilində uzunluğun dəyişməsi nitqin tempini formalaşdırır. Nitqin tempinin tərkibinə artikulyasiyanın sürəti, pauzaların miqdarı və onların davamlığı daxildir. Hər bir fiziki xüsusiyyətin zaman vahidi ilə ifadə olunması faktı zaman xüsusiyyətinə nitqin elementar, eyni zamanda fundamental xüsusiyyəti kimi baxmağa imkan verir. Zaman xüsusiyyətinin mövcudluğundan kənar seqment və supersegment vahidlərin nə reallaşması, nə interpretasiyası müm-

¹ Л.Бондарко. Звуковой строй современного русского языка. Москва, «Просвещение», 1977, с.169-170

²Л.А.Близниченко. Ввод и закрепление информации в памяти человека во время естественного сна. Киев, «Науково думка», 1966, с.68

kün deyil. Beləliklə, zaman müxtəlif iyerarxiya vahidlərinin – səsin, hecanın, vurğu vahidinin, frazanın uzunluğunu müəyyən edir, fraza və ifadənin daxilində uzunluğun dəyişməsi nitqin tempini formalaşdırır.

Bəzi tədqiqatçılar pauzanın geniş semantikasına toxunurlar. Pauzanın nitqdə vacib sintaktik-semantik funksiya yerinə yetirdiyini qeyd edərək onları mühüm, fakültativ, psixoloji, final, emfatik və s. bölürlər. Psixoloji pauzanın sürətli templə tələffüz olunan cümlələrdə ekspresiv funksiya daşdığı göstərilir. Qısa fiziki pauza kimi psixoloji pauza cümlə üzvlərini birləşdirir, ifadəyə müəyyən emosional rəng verməyə kömək edir. Nitqin ifadəliliyi emosional pauza ilə daha çox yaranır ki, o, emosional funksiyayı yerinə yetirir. Belə pauzalar “üslubi” adlanır və nitqə müəyyən ekspressivlik verir.

Azərbaycan dilçiliyində pauza barədə ayrı-ayrı məqalələr olsa da, sistemli tədqiq, demək olar ki, yoxdur. Ə.Dəmirçizadə pauzanı “durğu” adlandıraraq ona belə tərif verir:” Mənalı səslənmənin fasilələr halında təzahür edən növünə durğu deyilir. Durğu ifadənin tərkibindəki sözlər arasında, cümlə üzvləri arasında, mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr arasında, nəhayət, cümlələrin sonunda baş verən müxtəlif mənə ilə, məqsəd və psixoloji hal ilə sıx surətdə bağlı olan çox mürəkkəb bir prosesdir.¹A.Axundov durğunu intonasiyanın mühüm tərkib hissəsi adlandırır. O, danışq vaxtı nitq parçaları arasındakı zaman qırılığını kimi meydana çıxan durğunu akustik cəhətdən səsin, fizioloji cəhətdən isə tələffüzün kəsilməsi kimi izah edir.²

Dilçiliyimizdə durğunun bir sıra vəzifələri olduğu göstərilir. Göstərilir ki, durğu müxtəlif sintaktik vahidləri (həmcins üzvləri, xitabları, ara sözləri, tərkibləri, tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərini, baş və budaq cümlələri) bir-birindən ayırır, sərhədləndirir. Lakin bu onun yeganə vəzifəsi deyildir. Durğu eyni zamanda sözlərin bir-birinə münasibətini, bu münasibətin səciyyəsinə müəyyənləşdirir. Durğunun emfatik nitqdə ekspresiv çalarlıqları da var. Onun vasitəsilə müxtəlif hissi münasibətlər (təəccüb, sevinc, kədər və s.) ifadə oluna bilər. Semantik vəzifə də durğunun əsas funksiyalarındandır. Göründüyü kimi, pauza məhz durğu kimi təqdim olunur.

¹Ə.Dəmirçizadə Mütəasir Azərbaycan dili, I hissə, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 256 s.

²A.Axundov. Durğu –Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, “Maarif”. 1984, 294 s.

Son illərdə pauzanın tədqiqinə maraq artmış, xüsusilə dram əsərlərində pauzaların semantik xüsusiyyətləri tədqiq olunmuş,¹ tərəddüd pauzalarının nitq kommunikasiyasında xüsusiyyətləri araşdırılmış,² tərəddüd pauzalarının kinetik frazalarla əlaqəsi öyrənilmişdir.³

İntonasiyanın mühüm komponentlərindən olan pauzanın nağıl mətnində üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqi aktual məsələlərdəndir. Zəngin dil-üslub xüsusiyyətlərinə malik olan Azərbaycan nağıllarında pauzalar müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərə malikdir. Nağıllarda pauzaların üslubi xüsusiyyətləri həmcins üzvlər arasında, qoşulma konstruksiyalarda, əlavələrdə, qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə formalaşan cümlələrdə, xüsusiləşmələrdə və s. daha çox özünü göstərir. Burada tərəddüd pauzaların da özünəməxsus ifadə donmaları müşahidə olunur. Bu və ya digər dildə temporal hadisələr arasında nitqin spesifikliyini pauzalar reallaşdırır. Reallaşma üsuluna görə akustik və perseptiv pauzalar ayrılır.

Funksional təsnifat pauzanın üç tipini ayırır: demarkativ, üslubi və xezitasiya pauzaları. Demarkativ pauzalar nitq axınının seqmentləşməsinin məna qruplarının ayrılmasına xidmət edir. Bu pauzanın məqsədi böyük məna vahidinin birini digərindən ayırmaqdır. Əgər demarkativ pauzalar qarşılıqlı əlaqədə olan cümlə üzvlərini birləşdirirsə, üslubi pauzalar ilk baxışda xüsusiləşə bilməyən vahidləri ayırır, belə ki, onların əsas funksiyası eşidənə müəyyən effekt vermək, onun diqqətini cəlb etmək, ayrılan müəyyən sözlərə məna verməkdir. Xezitasiya pauzaları danışan tərəfindən kifayət olmayan dil vasitələrinin seçilməsi məqsədilə edilir və spontan nitq üçün xarakterikdir. Xezitasiya pauzalarının işlənmə tezliyi danışanın fərdi xüsusiyyətindən, onun fiziki və psixi vəziyyətindən asılıdır. Xezitasiyanın eksperimental tədqiqatında bu hallar özünü göstərir: 1) müxtəlif disfluentorlara (e-e, a-a, m-m) dolan pauzalar 2) susma pauzalar 3) pauza təkrarlar 4) pauza özünü dayandırmalar 5) hecaların xezitativ uzanması.

Dilçilikdə pauzanın növlərə ayrılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. K.Jakiyeva icra etmə funksiyasına, ifadədə lokallaşmasına görə

¹А.Н.Зорин. Семантика пауз в драматических текстах Н.В.Гоголя. Канд.дисс., Саратов, 2001, 179 с.www.disscat.com>...Литературоведение> Русская литература

²О.А.Александровна. Речекоммуникативный статус паузы колебания. АР канд.дисс., Великий Новгород, 2004.www.disscat.com >...> Языкознание. Теория языка.

³Н.В.Сухова. Способы взаимодействия пауз колебания и кинетических фраз. МГУ им. М.В.Ломоносова. Sukhova@spa.msu.ru. www.Dialog-21.ru/digests/dialog_2008/materials/html/79.htm/

sintaktik və qeyri-sintaktik, struktur və xezitasiyalı, intra və interseqment pauzalar ayırır.¹Xezitasiya pauzalarının bu funksiyaları müəyyən olunur: bağlılıq və birləşdirmə funksiyası, deyilişə nəzarət funksiyası, auditoriya ilə kontakt yaratma funksiyası. O.A.Aleksandrovna xezitasiya pauzaları ilə tərəddüd pauzalarını fərqləndirərək qeyd edir ki, onlar nitqyaratmanın müxtəlif tərəflərini (daxili və xarici) ifadə edir. Tərəddüd – şübhə, qətiyyətsizlik və ya deyiliş prosesində yaranan çətinlikdir ki, nitqdə tərəddüd pauzaları şəklində yaranır. Tərəddüd pauzalarının maddi tərəfi – onun eksponentlərinin çoxluğuudur.

Xezitasiya pauzası isə ünsiyyət prosesinin informasiya axınında bilərəkdən edilən fasilədir ki, xarici və daxili faktorlarla əhatə olunur. Xezitasiya pauzası müstəqil dil statusuna malik deyil, belə ki, yalnız digər dil vahidləri ilə birlikdə funksionallaşır. Xezitasiya pauzasını nitq axınından öyrənmək mümkün deyil, o, yalnız nitq prosesində işarə funksiyası qazanır. O.A.Aleksandrovna xezitasiya pauzalarını verbal və qeyri-verbal deyə iki yerə bölür.²

Verbal xezitasiya pauzaları da bir neçə yerə bölünür: a) fonetik: e-e; m-m; hm və s.; b) leksik-semantik: belə, belə ki, özü də, deməli, ümumiyyətlə və s.; c) morfoloji – sözün hissəsinin bilməyərəkdən təkrarı. Metamətn şərhləri, leksik-semantik doldurucular tərəddüd pauzalarının eksponentləri rolunda çıxış edərək, ifadədə desemantikləşir, öz funksiyalarını itirir, “boş sözlər”ə çevrilir və danışanın fikrini və şübhəsini ifadə etmədə çətinliyini göstərir; ç) sintaktik: *düzünü desək, bilirsən, başa düşürsən, demək lazımdır ki, prinsipcə, qısa desəm, mənə gəldikdə, necə deyərlər; odur ki* və s. Əslində bunlar bitməmiş ifadələrdir. Sintaktik funksiyaya qatılmasalar da, onların mənası kommunikasiya üçün vacibdir; onları kontekstdən kənarlaşdırmaq olmaz. Bu ifadələr həm də intonasiya quruluşunda yarımçıq, bitməmiş qalır. Bu zaman söz və ya söz birləşmələri təkrar olunmamış qalır.

Qeyri-verbal xezitasiya pauzalarına a) tam olmayan tərəddüd pauzası – səslənmədə uzun fasilə; b) paralinqvistik xezitasiya pauzaları (öskürmə, gülmə, boğaz arıtlama, nırçıldama, kinesik elementlər) aiddir. Da-

¹ К.Жакиева. Темпоральные аспекты фоностилистической организации лекторской речи. Уч.зап.МГПИИЯ им. Мориса Тореза, вып.276, 1986, с.5-12

²О.А.Александровна. Речекоммуникативный статус паузы колебания. АР канд.дисс., Великий Новгород, .www. dissercat.com >...> Языкознание. Теория языка.

nışanın şərti olaraq verdiyi xezitasiya pauzalarının məzmunlu tərəfi və eşidənin onu qəbul etməsi bu üsulla verilir: "Mən deyirəm. Fikirləşirəm, sonra nə demək lazımdır və danışan qismində çıxış edirəm", "Hövsələ-niz olsun, mənə fikirləşməyə vaxt verin" və s. Bunun üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur; bir sıra hallarda bunlardakı susma – pauza müvafiq sözlərlə ifadə olunur: Bir qədər fikirləşdikdən sonra, susaraq, fikrə getdi, bir qədər susduqdan sonra və s. Məsələn: Nuşapəri xanım bunu eşidəndə bir anlıq fikrə getdi, nəhayət ayağa durub yanındakılara arxzasınca gəlməyi işarə etdi ("Nuşapəri xanım"); Məlik Cümşüd xəyal aləminə cumdu: bunu kim etmiş ola? ("Gül Sənavərə neylədi").

A.N.Zorin N.Qoqolun dram əsərlərində remarka pauzasından bəhs edərkən onların coxmənəlilik, coxəhəmiyyətliyi ilə nitq axınında olan pauzalardan fərqləndiyini göstərir. Faktiki cəhətdən onlar qəhrəmanın müstəqil hərəkətinə bərabər tutulur, eyni zamanda hərəkətin xarakterini qeyd edir. Onlar mürəkkəb psixoloji prosesləri əks etdirir. Pauzanın kommunikativ cəhətdən mürəkkəbliyi, mətnə susmaların müxtəlif cür anlaşılması və deyilməməsi onları mətnyaradan elementlərin daha əhəmiyyətliyinə, mühümünə aid etməyə imkan verir.¹ Ümumiyyətlə, dram əsərlərindəki remarkalarda "...fikrə getdi" və bu tipli digər xəbərlərlə formalaşmış cümlələr xüsusi intonasiya ilə müşayiət olunaraq psixoloji durumu müəyyənləşdirir və mətnin ümumi istiqaməti, qəhrəmanın keçirdiyi hiss-həyəcanın dillə ifadə edilməyən momenti haqqında təsəvvür yaradır.

Nağıllarda belə pauzalar qəhrəmanların daxili nitqini, hiss-həyəcanını ifadə edərək ayrılır. Sözsüz ki, bu zaman müvafiq cümlələr mətnə uyğun formalaşdırılmalıdır ki, onlardakı əsl məzmun məhz intonasiya, daha doğrusu, pauza vasitəsilə daha dəqiqləşsin. Məsələn: Sonra fikirləşdi ki, yatdığı yerdə divi öldürmək mərdlikdən deyil ("Yusiflə Sənubə"); Öz-özümə fikirləşdim ki, bu dostluqda sədaqətli adama oxşayır ("Əhməd və Məmməd"); Fərhad xan düşünürdü ki, mən əjdaha ilə vuruşan adamlardanam, bu mənim qabağımda nə davam gətirəcəkdi ("Məstan"); Öz-özünə fikir elədi ki, gedim bu sirri axıracan öyrənim ("Nuşapəri xanım").

¹A.Н.Зорин. Семантика пауз в драматургических текстах Н.В.Гоголя. Канд.дисс., Саратов, 2001, 179 с.<http://www.disscat.com/content/semantika-pauz-v-dramaturgicheskikh-tetkh-n-v-gogoya>

İlk baxışda adi tabeli mürəkkəb cümlələrdir və belə görünür ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında tabeedicilə intonasiya var. Doğrudan da tabeedicilə intonasiya var, lakin buradakı pauza uzanan, deyilməsi üçün tərəddüd edən pauzadır. Burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər. Məlumdur ki, folklor materialları Azərbaycanın müxtəlif regionlarından müxtəlif yaşda və xarakterdə olan insanlardan toplanır. Bunlar şifahi xalq ədəbiyyatıdır; onda xalqın dili, ruhu, düşüncə tərz, deyim formaları və s. ifadəsini tapır. Oradakı hər hansı söz, cümlə bir tərəfdən situasiyadan, digər tərəfdən danışanın savad səviyyəsi, fakta münasibətindən asılı olaraq müxtəlif ifadə tərzinə malik olur. Təəssüf ki, çap olunmuş folklor materialında hər hansı formada bunun ifadə formasına rast gəlmirik. Xüsusilə pauza ilə bağlı müəyyən işarələrdən, hətta müvafiq sözlərdən istifadə etmək lazımdır. Buna baxmayaraq, biz mətnin ümumi məzmunundan, hadisələrə məlum münasibətdən çıxış edərək pauzanın rəngarəng formalarından bəhs edəcəyik.

O.A.Aleksandrova yazır ki, dialoq və pauza sistemi funksional cəhətdən qarşılıqlı əlaqədədirlər. Dialoq nitqində çox zaman cavabda tərəddüd məzmunu yaradan sözlərlə xezitasiya pauzaları ayrılır.¹Bu sözlər içərisində *“heç bir, heç bir şey, heç zad”* və s.-ni qeyd etmək olar. Məsələn: Tez keçəli oyadıb dedilər: – Ay keçəl, hardan gəlib, hara gedirsən? Qız dedi: – Heç, yol adamıyam, elə bu tərəfə gedirəm (*“Moltanı padşahı”*); İsgəndər soruşdu: – Ana, ağ div nədi? Anası dedi: – bala, heç nə, sözdü deyirəm (*“İsgəndər”*); Bir gün tülkü xəbər aldı: – Qardaş, niyə belə qəmlisən? Murtuz dedi: – Heç, elə-belə (*“Murtuzun nağılı”*); Fatma dedi: – Ana, bir az söylə görüm, toyda nə oldu? Necə keçdi? Arvad dedi: – Heç, biq qaragünnünün biri hamının qabağına kişmiş tökdü, bizim qabağımıza kül tökdü (*“Göyçək Fatma”*); Arvadı onu bu halda görcək soruşdu: – Əlinə nə olub? Dedi: –Heç zad. Elə durmuşdum, yaylım ox gəlib dəydi əlimə (*“Gül Sənavərə neylədi”*).

Bəzən belə cümlələrdə nağıl mətni üçün xüsusi səciyyə daşıyan ifadələr işlənir: *“ey dad”, “ey dadi-bidad”, “ey dili qafil”, “ay gidi”* və s. Bu ifadələrin işlədilməsi mətnə xüsusi pauza ilə müşayiət olunur. Ümumi halda tərəddüd ifadə edən bu pauza müxtəlif semantik çalar-

¹O.A.Александрова. Речекоммуникативный статус паузы колебания. АР канд.дисс., Великий Новгород, .www.disserscat.com >...> Языкознание. Теория языка.

ların verilməsinə xidmət edir. Verilmiş ifadələrdə “ey dad” və “ey dadi bidad” təəssüf qarışıq peşmançılıqdan doğan kədər məzmununu yaradır. “Ey dili qafil” və “ay gidi” ifadələrinin yaratdığı pauza da birinci ilə oxşardır; belə ki, bunların hər ikisində tərəddüd təəssüf semantikasında təzahür edir, lakin əvvəlkindən fərqli olaraq, burada təəccüb semantikasına ilə məchulun məlum olmasından doğan kədər vəhdətdə ifadə olunur. Məsələn: Padşah dükanda oturub öz-özünə fikirləşdi ki, ey dili qafil, mən boş-boşuna bu dükanda nəyə oturmuşam? (“Zəngi”); Baş hərəm günü-gündən fikir eləyirdi ki, ay dadi-bidad, bu oğlan yenə də sağ-salamat qayıtdı (“Qırx Qönçə xanım”); Qız Mədəd adı eşidən kimi öz əri yadına düşdü. Öz-özünə dedi:–Ay gidi, bəlkə elə bu mənim ərim özünü (“İlan və qız”); Nuşapəri xanım öz-özünə dedi: – Ey dad, atamın bu boyda şəhərində neçə min ev var, evlərin heç birindən işiq gəlmir, amma daxmadan işiq gəlir (“Nuşapəri xanım”).

Nağıl mətninə xas olan “Allahdan gizlin deyil, bəndədən nə gizlin” ifadəsi də xüsusi pauza ilə ifadə olunur. Göründüyü kimi, ifadənin özü paralel konstruksiyalardan ibarətdir; bunların ikincisində sual əvəzliyinin işlədilməsi bütün ifadəyə sual məzmununu verir. Lakin bu ifadə ilə onun bağlandığı növbəti komponentlər arasındakı semantik münasibət belə fikir söyləməyə imkan verir ki, burada elliptiklik var. Məsələn: Qızın əlacı kəsildi, dedi: –Ay qardaşlar, Allahdan gizlin deyil, sizdən nə gizlin? Hal-qəziyyə, mən bu bəni adəmin dərdinnən saralıb soluram (“İlan və qız”); Məlik dedi: – Qardaş, Allahdan gizlin deyil, bəndədən nə gizlin? Mən gəlmişəm sənnən dostun Məmmədin sirrini öyrənim (“Qızıl qoç”).

Bu nümunələrdə qeyd edilən ifadədən sonra müstəqil cümlənin intonasiasına yaxın pauza müşahidə olunur. Əslində danışan özü sual verib özü də cavab verir. İlk baxışda ritorik sual xarakteri təsiri bağışlayan həmin ifadəyə sonrakı cümlə və ya ifadə cümlələrlə cavab gəlir. Ona görə də onlar arasındakı fasilə spesifik səciyyəyə malikdir. Məsələ ondadır ki, cavab cümləsində elliptiklik özünü göstərir; ellipsisə uğramış komponentin xəbəri nitq və ya təfəkkür feilindən ibarət olmalıdır. Bu yerdə “ona görə də sizə deyirəm ki” tipli baş cümlə düşünülür. Ona görə də konstruksiyanın ümumi semantikasından çıxış edib demək lazımdır ki, “Allahdan gizlin deyil, bəndədən nə gizlin” ifadəsindən sonrakı pauza heç də müstəqil cümlənin pauzası deyil; burada davamedici

intonasiya var ki, bu da tərəddüd pauzasının yeni məzmunu ilə çıxış edir. Bu, yeni informasiyanın reallaşmasını tələb edən pauzadır.

Heç də hər bir nitq çətinliyi xezitasiya pauzasını yaratmır, daha doğrusu, nitq hamar və informativ olur. Tərəddüd – mental planda elə çətinlikdir ki, həmişə nitqdə üzə çıxır. Digər sözlə, tərəddüd pauzası və xezitasiya nitq yaranması prosesinin müxtəlif (daxili və xarici) tərəflərini ifadə edir. Müxtəlif pauzaların onların əsas fonetik parametrlərinə görə müqayisə olunması (əlamət, distribusiyası, uzunluq) sübut edir ki, tərəddüd pauzası həmişə temporalıdır, ifadədə azad yerləşir, onun uzunluğu məhdud deyil. Tərəddüd pauzasının əsas əlaməti təbiilik və yaranmanın spontanlığıdır. Bu pauzaların yaranmasına endogen (daxili, yəni, dil, sosiolinqvisistik, psixoloji), habelə ekzogen (xarici) faktorlar təsir edir. Xezitasiya pauzalarının yaranmasına daha çox psixolinqvisistik faktorlar, daha sonra dil, sosiolinqvisistik, psixoloji, fərdi, psixoloji faktorlar təsir edir. Danışanların kommunikasiya aktına olan münasibəti və onun nitqdə əksi xezitasiya pauzaların yaranmasına təsir edir. Tərəddüd ifadə edərək xezitasiya pauzası yaradan vasitələr çoxdur. Bunlardan biri nidadır. Məsələn: Keçəl dedi:– Eh, ay nənə, bunnan nə çıxacaq, bir-iki qəpik quruş verələr ya verməyələr (“Şehirli üzük”); Pa-dşah dedi: – Eh, bütün həkimlər, təbiblər yığıldı bir yerə, çarə eləyə bilmədilər, sən neynəyəcəksən (“Gül Sənavərə neylədi”).

Bəzən təsdiq ədatları da tərəddüd ifadə edərək xezitasiya pauzası ilə ayrılır. Məsələn: Məlik Cümşüd dedi: – Hə...Çox yaxşı...Mən sizə ov verərəm, ancaq iki şərtlə (“Gül Sənavərə neylədi”); Oğlan uzaqdan durub dedi: – Çıxardın bu malları burdan! Cantiqil dedilər: – Hə? Eşitmirik, yaxın gəl (“Cantiq”in nağılı); Vəli deyinə-deyinə içəri girdi: – Hə, niyə qoymursan gündə uzanam? Vəli, Vəli... (“Əvvəli elə, axırı belə”); Kiçik qız hirsələnib bacılarına dedi: – Niyə, ona nə olub ki? Nə olsun ki, paltarları köhnədi, siz onun gözlərinə baxın. Görün nə ağıllı gözləri var. Böyük qız dedi: – Hə...Yekə...Qara... (“Ağ atlı oğlan”).

Pauzaların ayrılması yazıda durğu işarələrinin köməyiylə həyata keçirilir. Durğu işarələrindən üç nöqtə, tire, mötərizə işarələri bədii ədəbiyyatda üslubi priyom kimi çox işlənir. Qət üslubi priyomlardan biridir. Belə cümlələrdə intonasiya sona qədər deyilməmiş fikrin məzmununu açır, onun emosional gərginliyini daha da artırır. İfadəyə daha qüvvətli və daha kəskin bir təsir vermək məqsədilə sözün gözlənilmədən, bir-

dən-birə kəsilməsinə, cümlənin yarımçıq saxlanmasına qət deyilir.¹

Durğu işarələri yazıda yalnız qrammatik ayrılmaya xidmət etmir, ifadə və cümlələrin emosional rəngarəngliyini təzahür etdirir. Ə.Dəmirçizadə yazır ki, durğu işarələri mənalı səslənmənin başqa əlamətlərini, xüsusən avazlanmanı da bildirdiyi üçün bu işarədən istifadə olunur.² L.K.Tseplitis qeyd edir ki, durğu işarələri qoyulan yerdə pauza ola bilər. Digər sözlə, pauzalar yalnız cümlələri yox, həm də onların komponentlərini, feili tərkibləri, xüsusiləşmələri, əlavələri, xitabları ayırır. Adətən durğu işarələrindən asılı olmadan pauzalar həmcins üzvlər arasında işlənir. Pauza o yerdə işləyə bilər ki, sözün buraxılmasından şübhələnmək olar.³

Bədii əsərlərdə üç nöqtə ilə işlənən cümlələrdə pauzanın müxtəlif semantik xüsusiyyətləri vardır. Bu bərdə dilçiliyimizdə müəyyən fikirlər söylənmişdir.⁴ Nağıllarda bu tip cümlələrin müxtəlif variantlarına rast gəlmək mümkündür. Üç nöqtə nağıl dilində müxtəlif üslubi məqsədlərə xidmət edir. Əslində bu məqamlarda üç nöqtə, bir növ ədatın funksiyasını yerinə yetirir, daha doğrusu, müvafiq məzmunu qüvvətləndirir. Bu münasibətin ifadəsi bir tərəfdən konstruksiyanın özü ilə, digər tərəfdən bütün mətn mühiti ilə, yəni əvvəlki və ya sonrakı cümlənin məzmunu ilə müəyyən olunur. Həmin semantik münasibətləri təxminən belə qruplaşdırmaq olar:

1) Hər hansı bir şəxsi çağırış məzmunlu cümlələrdə işlənərək düşüncə qarışıq təəccüb ifadəsinə xidmət edir. Bunu ondan sonra gələn cümlə ilə semantik əlaqəsindən də görmək mümkündür. Məsələn: Bu vaxt kənzilərdən birinin səsi gəldi: – Nəsdərən, ay qız Nəsdərən.... A balam, bu qız hara getdi? (“Nəsirlə Nəsdərənin nağılı”).

Bəzən çağırışda yazıqlıq, yalvarış məzmunu özünü göstərir. Məsələn: Ayı qardaş...İndi ki, məni yeyəcəksən, gözüm baxa-baxa yemə (“Kəndli və ayı”).

Bu tip ifadələrin bəzilərində isə pauza ilə deyilən xitab deyil, digər komponent, xüsusən də xəbər olur. Məsələn: Kişi dedi: – Ay arvad, Allaha bax, tanrıya bax... (“Ovçu Pirim”).

¹Z.Budaqova. Durğu işarələri. – Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. Oçerklər, Bakı, “Elm”, 1970, s.435

²Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.138

³Л.К.Цеплитис. Анализ речевой интонации. Рига, 1974, с.218-274

⁴F.Ağayeva. Müasir Azərbaycan dilində durğunun (pauzanın) bəzi xüsusiyyətləri haqqında. ADU, EƏ, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1964 №5, s. 63-74

2) Bəzi konstruksiyalarda tərəddüd pauzası təəccüb məzmunu ilə müşayiət olunur, lakin bu təəccübdə bir təəssüf də vardır. Bu halda bəzən elliptiklik də mühüm rol oynayır. Məsələn: Gəldi girdi evə, gördü nə qız, nə filan...Tez qaçdı qırxıncı otağa, gördü qapı sındırılıb (“Keçəlin nağılı”); Girdi içəriyə nə gördü?...Bir həsir qalıb, bir Məmməd nəsir, oba köçüb, yurdu boş (“Sehirli üzük”).

Bəzən bu tərəddüd içərisində çıxış yolu aranır. Məsələn: Onu fikir götürmüşdü ki, birdən darğa doğru-dürüst onu evləndirmək istəsə, nə olacaq?... (“Vəfalı qız”); Gündüzlər gülürəm, danışırım, gecələr isə fikirləşirəm ki.... (“Hatəmin nağılı”).

Bəzi konstruksiyalarda tərəddüd məzmunu olsa da tərəddüd məzmunu daha aparıcı olur. Məsələn: Bir ağsaqqal kişi dedi: –Burda qal, padşahımız ol. Eyvaz güldü: – Naxırçı oğlu Eyvaz, padşah?... (“Eyvazın nağılı”). Məhəmməd əhvalatı qıza nağıl elədi. Qız qəhqəhə çəkib dedi: – Elə bu?... (“Məhəmmədin nağılı”).

Bu tip konstruksiyalarda tərəddüd yarımçıq yarımçıq təkrarlarla da ifadə oluna bilir ki, bu zaman emosional ekspressiv ifadə məzmunu qüvvətlənmiş olur. Xüsusən də informasiyanın tam verilməməsi, açılmaması, lakin ona dolayı işarə oradakı tərəddüd pauzasını gücləndirir. Məsələn: Gəzə-gəzə gəlib çıxdım bura. Amma burada... Amma burada... Ax, mənim gördüklərim... Vax, mənim gördüklərim.... (“Ax-vax”).

Bəzən isə konstruksiyada təəccüb, gözlənilməzlik əsas məzmun kimi çıxış edir. Bu tip konstruksiyalar cümlənin müxtəlif növlərində olsa da, sual formalı olanları üstünlük təşkil edir. Bəzi konstruksiyalarda isə nidanın işlədilməsi və pauzanın ondan sonra edilməsi ekspressiyanı daha da gücləndirir. Məsələn: Padşah qızı hara, o hara?... Bu xəbər camaatı təşvişə saldı. Bu nə işdi?... Padşah öz yeznəsini öldürdü? (“Əhmədin nağılı”); Sandığı açdı, gördü pah... Sandığın içində bir oğlan var (“Dostluğun sirri”); Düşdü zirzəmiyə, gördü, paho...burda bir vurhavurdur. Gəl görəsən (“Usta Abdulla”); Necə yanı, mən padşah oğlu ola-ola gedim tacir qızının əlinə su töküm?... (“Əlimə su tök”).

3) Qətiyyət ifadə edir. Demək lazımdır ki. qətiyyət məzmunu, əsasən uzun pauza ilə müşayiət olunmur, çünki pauzanın uzanması daha çox tərəddüd xarakterli müxtəlif məzmunlarla bağlıdır. Lakin bəzən qətiyyət pauza ilə müşayiət olunursa, bu, qətiyyəti daha da gücləndirir. Məsələn: İlan hirsələnib dedi: – A tülkü baba, nə şahid? Şahid bu qutu...

(“Tülkünün şahidliyi”); Xanım, gözünü yumub açınca onu gətirim. Buna nə var ki?! (“Tapdıq”); Siman, al bu tükü, darlığa düşsən. bu tük-ləri bir-bir çəkərsən... (“Simanın nağılı”).

Bu tipli konstruksiyaların elələri də var ki, onlarda qətiyyət təkid şəklində əksini tapır. Məsələn: Padşah Rövşəni yanına çağırıb dedi: – Sən padşahla lap zarafat eləyirsən. Sənə deyirəm qızımı alacaqsan, alacaqsan!... Vəssəlam, şüdtamam!... (“İbrahim”).

4) İnciklik qarışıq qınaq, danlaq, məzəmmət, tənə, hətta küskün-lük, bəzən də ərək ifadə edir. Məsələn: Bəs niyə əhdinə vəfa etməyib mənsiz qəbrə getdin, bietibar... (“Nəsir və Nəsdərənin nağılı”); Tülkü dedi: – Dərdini deməsən, yeməyəcəyəm. Səndən küsmüşəm... (“Tülkü və Əhməd”); Axırda özümü saxlaya bilməyib dedim: – Ay namərd qar-daşlıq!.. Gör heç gəlir? (“Əhməd və Məmməd”).

Bəzən inciklik irad, qəti etiraz şəklində təzahür edir. Məsələn: Hər yuxu doğru olmaz ki... (“Daşdəmir”); Ay zalım oğlunun tülküsi, mən sənə demişdim aldat kök bir şir gətir, bu dəfə arığın gətiribəsən... (“Tülkü və kəndli”).

Bəzən iradda açıq qəzəbli münasibət də özünü büruzə verir. Məsələn: İbrahim bir hirsli-hirsli anasına baxıb dedi: – Nə nişanlı?... Məni göndərmisən bir qıçı çolaq, gözü kor, özü də düdəməyi-hindinin yanına ki, get al! (“İbrahim”).

5) Etiraz ifadə edir. Bu tip konstruksiyalarda etiraz, inciklik, küs-künlük yox, qətilik var. Məsələn: Döv qızı Nəsdərənə dedi: – Gərək məni alasan. Oğlan ona cavab verdi: – Ala bilmərəm... (“Nəsdərənin nağılı”); Qəmər deyirdi: – Haşa! Min il zindanda çürüsəm də evləndi yoxdu; Qəmər təbdən çıxdı və atasına: – Mən evlənmirəm!... (“Şəms və Qəmər”); Əhməd dedi: – Axı dərdimə əlac eləyən deyilsiniz, niyə deyim... Nəyinizə lazım?... (“Əhməd və tülkü”).

6) Nifrət ifadə edir. Məsələn: Padşah dedi: – Tülkülüyünə bax ha!... (“Ülkər və Səttar”); Ay arvad, nə olub belə qəm dəryasına qər q olmu-san? Arvad dedi: – Zəhər nə olub? (“Küp qarısı”).

Bu hal bəzən təhdid şəklində verilə bilər. Məsələn: Qəbul elədi, elə-di, eləmədi, onda mən bilirəm neyləyəcəyəm. Vay onun halına... (“Şah Abbas və kəndli”); Anaqızın əmisi dedi: – Düş qabağıma gedək! – Hara gedək? – Cəhənnəmə... (“Anaqız və Gülnaz”); Qəmər əlini dizlərinə vurub dedi: – Qolun sınısın, səyyad!... (“Şəms və Qəmər”).

Bəzən isə nifrət qarğış xarakterinə malik olur. Məsələn: Qəmər əlini dizlərinə vurub dedi: – Qolun sınısın, səyyad!... (“Şəms və Qəmər”).

7) Acıq ifadə edir. Məsələn: Keçəl dedi: – Ay nənə, de görüm, mənə hara göndərir? Qarı dedi: – Belə tilsimli dağlara, göy mıncığı...qandın? (“Daş üzük”); O daş bizi aldadan kimi səni də aldadıbdı. Ax, tamah, tamah... (“Tülkünün kələyi”); Tülküyə baxıb dedi: – Görün mənə baxtımı!...Allah axırda mənə heyvanlara yoldaş elədi (“Tülkü və Əhməd”).

8) Razılıq, məmnunluq, qürur ifadə edir. Məsələn: Pəh, pəh, pəh! Ay arvad, elə məsləhət eləmişən ki, qızılın bərabər çəkmək olar... Əhsən, əhsən (“Əvvəli elə, axırı belə”); İskəndər dedi: – Qoca, mənə ölkələri gəzən, bütün dünyadan xərac alan İskəndər deyərlər!... (“İskəndər Zülqərneyn”); Oğlan suyu tökdü. Qız yudu, dedi: – Bax belə...Nə qəşəng su tökürsən; Oğlan baxdı ki, iş işdən keçib, qızın əhdi yerinə gəlib... (“Əlimə su tök”).

Qeyd edək ki, bu tip ifadələrdə ritorik suallardan tez-tez istifadə olunur ki, bu da oradakı emosional-ekspressiv çaları gücləndirməyə xidmət edir. Lakin ritorik sual bir çox halda sual verən tərəfindən cavablandırılır. Burada, sözsüz ki, sual konstruksiya informativlikdən daha çox obrazlı deyim tərzini yaratmağa xidmət edir. Məsələn: Pəşah meyidə baxıb cəllada dedi: – Afərin... (“Simanın nağılı”); Bu nə gözəl quşdu...Lap adama oxşayır (“Ülkər və Səttar”); Qarı dedi: – Bəh, bəh, bəh! Əhsən!...Nə gözəl şamdanı (“Qızıl şamdan”); Gördü qız... nə qız...suya deyir axma, mən axacağam. Aya deyir, baxma, mən baxacağam (“Oxxayın nağılı”); Amma oğlan nə oğlan... (“Əmiraslan”); Qız nə qız...Demə görməmişəm, bir dənə mələk... (“İmam”); Div gördü İbrahimin ağzı açılı qalib. Dedi: – Qardaş, bu hələ harasıdı... (“İbrahim”); Onlar gördülər ki, kimi quş oynadı, kimi gəzir, kimi də oynayır, hərə bir işnən məşğuldu. Çöl belə göyçəkdi, nə təhər... (“Koroğlu”); Bir qədər aşağıya düşüb diqqətlə baxanda nə gördü...Bu qız o qədər gözəldi ki, dünyada misli-manəndi yoxdu (“Məlik Məhəmməd”).

Bu tip konstruksiyaların bir hissəsində razılıq sevinci hissi ilə qarışır. Məsələn: İbrahim işi bilib söyündüyündən daha bilmədi neyləsin...Elə bil ki, anasından bu gün olub (“Hatəmin nağılı”); Şəms Qəmərin səsinə eşidən kimi yerindən qalxıb bərkdən dedi: – Ah, Qəmər!... (“Şəms və Qəmər”).

9) Razılaşma ifadə edir. Adından əvvəlki bəndlə uyğunlaşsa da, məzmun fərqlidir; belə ki, razılıq emosional vəziyyət, razılaşma isə razılığa gəlmək mənasını bildirir. Bu tip konstruksiyalarda üç nöqtə bir qaqyda olaraq, cümlənin sonunda qoyulur, çünki razılaşma bütün məzmununa aid olur. Məsələn: Yoldaşı dedi: – Yox, qardaş, hamısını yarı böləcəyik. Qoy nə şiş yansın, nə kabab... (“Yaxşılıq”); Beçə dəriş qəzəblənib əl atıb pəhlivanın burnunu dibindən qoparıb ovcuna qoydu, soruşdu: – İndi kifayətləndinmi? Pəhlivan bu səfər dedi:– Kifayətləndim... (“Beçə dəriş”); İndi səni Firəng qoşununun qabağına göndərirəm. Qaraqaş dedi: – Nə deyirəm ki... (“Qaraqaşın nağılı”).

10) İstehza, kinayə ifadə edir. Məsələn: Ey...ay Hüseyn, nə itirib nə axtarırsan? Onlar Kürün pəhlivanlarıdır (“Kürd Hüseyn”); Cəllad dedi: – Şah bu çağanı öldürmək əmri verir. Gətirmişəm öldürəm. Çoban güldü: – Çox əcəb..demək böyüklər qurtarıb, indi də çağalara əl atıb? (“Simanın nağılı”); Buna gələndə gülüb deyirdi: – Pəh-pəh...Bir adamın ki, babası dəvəçi ola...Gör onun axırı nə olar da... (“Ağ atlı oğlan”).

11) Emosional təsdiq ifadə edir. Bu tip konstruksiyalarda naməlumun məlumuna çevrilməsi faktı özünü göstərir. Məsələn: Tapdıq dedfi: – Ey div, nə bildin ki, mən Tapdığam? Div dedi: – Yaxşı bilirəm... (“Tapdıq”); Əhməd dedi:– Mən vəfasız olsaydım, Oxxay öldürəndən sonra yanına gəlməzdim (“Oxxayın nağılı”).

12) Təəssüf ifadə edir. Məsələn: Əgər mənim bir oğlum olsaydı, Reyhanı axtarıb tapardı. Ax, oğul, oğul!... (“Reyhan xanım”); Pəşah dedi: – Nə əhd, nə peyman7 Mənim qızım heç kimin deyikliyi deyil. Arvad dedi: Bıy, ağız, başıma nələr?...Bu pəşah nələr danışır? (“Nəsir və Nəsdərən”); Axı rəva deyil sənin qara gözlərindən yaş tökülsün!... (“Tapdıq”).

13) Arzu və təklif ifadə edir. Bu məzmunlar tamamilə eyni olmasa da, yaxınlığa malikdir, habelə, xəbərin ifadəsi, demək olar ki, eynidir: ya əmr, ya da arzu şəkli ilə ifadə olunur. Məsələn: Rəna dedi: – Burada mənim bir atım var, gəl ondan oynayaq... (“Ağıllı qız”); Dəşgüvarın ürəyinin başına od düşüb elə bil alışıdı, dedi: – Mənim də oğlum olaydı!... (“Simanın nağılı”).

14) Xəbərdarlıq ifadə edir. Bu tip konstruksiyalar çox zaman “ha” əmr ədatı ilə müşayiət olunur. Əslində bu ədat təkcə məzmunu qüv-

vətləndirmir, habelə xəbərdarlıq məzmununun daha aydın ifadə olunmasında yardımçı vasitə olur. Məsələn: Qızı orada gözlə, amma yatma ha... (“Səmərqənd padşahının qızı”); Padşahı fikir aparmaqda olsun, al xəbəri Pəri xanımdan... (“Qaraqaşın nağılı”).

Bu tip konstruksiyalarda *ha* ədatı ortada işləndikdə xəbərdarlıq məzmunu ilə yanaşı, komponentlərin əlaqələnməsində də müəyyən rol oynayır. Bu zaman ədat şərt şəkilçisinin funksiyasını da yerinə yetirmiş olur. Məsələn: Arvad, qırxların ikisi gəldi ha.... dalı da gələcək.

15) Əlacsızlıq ifadə edir. Məsələn: Gülnaz gözlərinin yaşını damla-damla axıdıb dedi: – Qardaşlar, nə cürə eləyək...; Gülnaz ağlaya-ağlaya dedi: – Qoy öləndə də bir-birimizdən ayrılmayaq!... (“Anaqız və Gülnaz”); Gülcəhan nə edə bilərdi?...Başına döyə-döyə, ağlaya-ağlaya evinə getdi, əhvalatı qonum-qonşuya söylədi (“Reyhan xanım”); Düşdüm qəribçiliyə, heç yanda iş tapmadım (“Əhməd və Məmməd”).

16) Davamlılıq ifadə edir. Bu zaman hadisənin davam edən olması, faktın kəsilməzlik xarakteri düşünülür. Məsələn: Həyət qapısından içəri soxulmaq istəyəndə kənizlər əllərində ağac mollanın üstünə töküldülər, di vur ki, vurasan... (“Babayiəmir”); Gördü ki, heç kəs gəlmir, sevdiyi qızın da əlini bıçaq kəsib, qan tökülür... (“Əlimə su tök”); Qazan qaynadıb kasıblara əl tutdu... (“Naşükür qız”); Hər iki pəhlivan çıxıb qoşunun qabağına, özlərini vurdular dəryayi-ləşkərə. Qırhaqır... başladılar qırmağa (“Beçə dərviş”).

Bu tip konstruksiyalarda bəzən zamanın davamlığı əks olunur. Məsələn: Molla üç ay da yatdı. Dava, dərman... molla yenə dirildi (“Babayiəmir”); Elə ki, əri öldü...daha camaat buna göz verdi, işiq vermədi (“Reyhan xanım”); Sonra Şah Abbas boğazında yemək qalmaqdan başlamış...bütünlüyünən hamısını Həsən Qaraya nağıl elədi (“Həsən Qara”).

Bu halda fakt bəzən aydın deyilmir, pauza dolayısı ilə fikrin ifadəsinə xidmət edir. Məsələn: Kişi dedi, hal-qəziyyə belə... (“Küp qarısı”); Ancaq Sənavər Güllü elə elədisə, Güllün bacısı Sənavərin başına nə işlər gətirəcək... (“Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Güllə neylədi”); Arvadım Gül bunun sözlərinə qulaq asmayıb, heç cavab da verməyib atı minib yola düzəldi. Mən də yallah bunun dalınca...; Onlar şad-xürrəm yaşamaqda olsunlar, biz görək dərviş necə oldu... (“Şirzad”); Bir tərəfdən özü, bir tərəfdən at, bir tərəfdən aslan, bir tərəfdən quş. Daha özün hesabını apar, gör nə olar... (“Məlik Cümşüdün nağılı”).

17) Fikrin yarımçıq kəsilməsini ifadə edir. Məsələn: İndi mən sən-dən xahiş edirəm ki...Qız qonşunun səsini kəsib dedi: – Bəsdı, qonşu! (“Ağillı qız”).

18) İmdad məzmunu ifadə edir. Məsələn: Padşah dedi: – Xeyir a, bunlarla mən bacara bilməyəcəyəm.Vəzir, tədbir, qız əldən getdi.... (“Şah Abbas və Əhməd”); Əhməd düz evə gəlib əhvalatı anasına danışdı. Dedi: – Əmim qızı vermir, bir tədbir... (“Əhmədin nağılı”).

19) Uzun sürən axtarış məzmununu ifadə edir. Bu tip cümlələrdə cümlə remasını özündə ehtiva edən xəbər adətən ellipsisə uğrayır və pauza onu əvəz edir. Məsələn: Gördü ki, Qəmər yoxdu. O yana Qəmər, bu yana Qəmər...Qəməri tapmadı ki, tapmadı (“Şəms və Qəmər”).

20) Pauzaların bir qisminə müəyyənlikdən qeyri-müəyyənliyə, digər qisminə isə əksinə, qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə istiqamətlənmək xüsusiyyəti ifadə olunur. Məsələn: Hazarandastan gülü bir tərəfdə, Hazandarastan bülbülü bor tərəfdə, Süleymani-ərəbat bir tərəfdə, Billi-Bilqeyis xanımnın oğlan da onların arasında....; Aradan xeyli keçdi. Deryadan bir madyan çıxdı. Gəlib hovuzdakı sudan içdi....; Özü də çox qəribə keçəldir. Çiyində taxtadan bir tufəng, belində də taxtadan qayrılmış bir qılıncı var....

Məlumdur ki, qoşa nöqtə müxtəlif ifadələr arasında, o cümlədən vasitəsiz nitqdə müəllif sözü ilə vasitəsiz nitq arasında, ümumləşdirici sözlə həmcins üzlər arasında, habelə aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında işlədilir və bu zaman pauza üç nöqtədən də, vergüldən də fərqli səciyyə daşıyır. Belə ki, qoşa nöqtənin fasiləsi üç nöqtənin fasiləsindən az, vergülün fasiləsindən çox olur. Ona görə ki, bu ifadələrin komponentləri arasında birbaşa şərtlənmə yoxdur, yəni bir komponent digər komponentdəki faktı yaratmır, onu izah edir. Məsələn: Qəsrin qabağında durub gözəl bir qəsidə dedi: padşahın bu qəsidədən xoşu gəlib dərvishi içəri çağırırdı (“Beçə dərviş”); Canavar səhərdən axşama qədər çapalayıb birtəhər bizi dilindən çıxartdı: dili tamam parça-parça olmuşdu (“Tülkü və canavar”); Padşahın bir barıgahı var idi ki, adam baxanda ağlı gedirdi: bağı, baxçası, gülü, bülbülü, fil sümüyündən yeddi qat otaqları (“Şah Abbas və Əhməd”).

Bu fikri nöqtəli vergül haqqında da söyləmək olar. Nöqtəli vergül işarəsi ilə işlənən cümlələrdə bu durğu işarəsindən sonra aydınlaşdırıcı cümlələr gəlir, lakin ikinci komponentdə sadalayıcı intonasiya ilə mü-

şayiət olunan komponentlər olduğundan nöqtəli vergülün pauzası da qoşa nöqtədəki pauzadan müəyyən qədər fərqlidir. Bu pauza da əslində aydınlaşdırıcı xarakterə malikdir. Məsələn: Bu keçəl çobanı padşahın külfətinin hamısı çox istəyirdi; heç kim onun qəlbinə dəymirdi (“Məlik Cümşüd”); Belə deyirlər, qarı var imanlı, qarı var imansız; dad imansız qarının əlindən (“Şehirli üzük”); Gözəl saçları qarğa yuvasına dönmüşdü, üzünə tökülmüşdü; sərsəri kimi dolanırdı (“Naşükür qız”); Mal səndə, xəzinə səndə, dövlət səndə, taxt-tac səndə; Sən də fikir eləyəndə bəs rəiyyəət neyləsin? (“Tapdıq”); Gördü atasının qoşunu quruynan, firəng qoşunu gəmiynən gəlib çatdılar; hər ikisi düşüb çadır qurdular (“Qəmərin nağılı”).

Durğu işarələrindən biri olan tire daha çox mətn komponentlərini yazıda fərqləndirmək, ayırmaq funksiyası daşıyır. Hər bir durğu işarəsində olduğu kimi, tire də müəyyən intonasiya kəsiyinə malik yerdə qoyulur, lakin nəzərə alanda ki, tiredən həm də dialoqlarda istifadə olunur, bu yerdə intonasiya fərqləndiricilik funksiyası üzde olmur. Digər hallarda isə tire, bir növ, qoşa nöqtənin funksiyasına malik olur, hətta bəzi yerlərdə, məsələn, əlavələrdə, ümumiləşdirici sözlə həmcins üzv arasında və s. yerlərdə onlar paralel işlədilir, fərqləndirilmir. Bu baxımdan tirenin ifadə etdiyi pauza ilə qoşa nöqtənin pauzası təxminən uyğundur. Məsələn: Balalarım, bu çubuqlar – siz yeddi qardaşsınız (“Yeddi nar çubuğu”); O yəqin elədi ki, içdiyi bulağın suyu dirilik suyu – abi həyatdır (“İskəndər Zülqərneyn”); Əmr edib birinci pəhlivanı – Vərqanı üç yüz min qoşunnan davaya göndərdi (“Simanın nağılı”); Sabah tacirbaşı – Eloğlu şaha bir xonça düzəltdi (“Eloğlu”); Gördüyü kişilər – atası, qardaşları, saraydakı adamlar olmuşdu ki, onların hamısı da onu ələ salıb gülərdi (“Ağ atlı oğlan”).

Pauza qoşulma konstruksiyalarda müəyyən sintaktik vəzifə yerinə yetirərək müəllif tərəfindən fikrin emosional ifadəsi üçün üslubi vasitələrdən biri kimi çıxış edir.¹Məna baxımından həmin konstruksiyalar bütün cümlənin ayrılmaz hissəsi olur, ona görə də cümlədən kənarında öz müstəqilliyini, ifadə etdiyi mənanı itirir. Bir qayda olaraq, qoşulma konstruksiyalar həmişə emosional cəhətdən əhatə olunur və incə

¹ М.Я.Вайс. Присоединительные конструкции диалогической речи и их стилистическое использование в современном немецком языке. В кн: Вопросы синтаксиса, стилистики и методики преподавания немецкого языка. Уч.зап. ЛГПИ, Т.318, Л., 1967, с.138-144

məna çalarlıqlarını vermək üçün işlədilir. Onlar zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malik olduğu kimi, ekspressiv-üslubi imkanları da genişdir. Əsas cümləyə əlavə məzmun aşılama, yaxud dəqiqləşdirici xarakterə malik olması, əsas söyləmədən sonra yerləşməsi qoşulma konstruksiyaları digər cümlələrdən fərqləndirir, fasiləli nitqi formalaşdırır.¹Bu konstruksiyalarda ikinci tərəfin, yəni qoşulma komponentin hansı qrammatik formada meydana çıxmasından və cümlədə daşdığı sintaktik vəzifəsindən asılı olmayaraq, söyləmə yeni, əlavə informasiya, yaxud onun elementi kimi daxil olub, müəyyən semantik məna daşıyır. Qoşulma replika hadisəsi özlüyündə ekspressiv səciyyəlidir və bu ekspressivlik danışanın istifadə etdiyi müxtəlif vasitələrin köməyiylə şiddətləndirilə bilər. Həm də qoşulma replika əvvəlki müsahibin replikasına əlavə kimi çıxış edən, onu tamamlayan, bəzən də onu başqa cəhətdən izah etməyə və anlamağa yardım edən ifadə kimi qiymətləndirilir.²

Qoşulma konstruksiyalar özünəməxsus intonativ xüsusiyyətləri və semantik baxımdan qeyri-müstəqilliyi ilə digər cümlə konstruksiyalarından fərqlənir. Onların əsas funksiyası özündən əvvəl işlənmiş cümləyə qoşulub onun hər hansı bir üzvünün məna və məzmun xüsusiyyətlərini daha qabarıq şəkildə aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Əsas hissə tema, parselyasiyaya uğrayan hissə remadır. Qoşulma frazalar tema hissəsinə müəyyən fərqləndirici pauza, daha dəqiqi, enən pauza ilə birləşir.³

Nağıllarda qoşulma konstruksiyaların müxtəlif formalarından istifadə edilir və bu zaman müəyyən pauza ilə ayrılaraq müxtəlif üslubi funksiyalar yerinə yetirir. Məsələn: Bu hurilər padşahının qızıdı, mənimlə bacılıqdı (“Yusifin nağılı”); Qvçu qanrılıb baxdı ki, tülkü odu tərənin başında, səs də onun səsidı (“Hiyləgər tülkü”); Gərək bir səbəb tapaq. Onu da görkəzirəm (“Qaraqaşın nağılı”); Kamran yazıb ki, aparıb öldürərsən, bu da onun kağızı (“Anaqız və Gülnaz”).

Qoşulma konstruksiyanın bəzi hissəsində onu cümlənin əsas hissəsinə bağlayan bağlayıcı, xüsusən də “özü də, həm də” bağlayıcıları

¹ H.Qədimova. Müasir Azərbaycan dilində qoşulma konstruksiyaların üslubi xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri, Bakı, 2002, №2, s.44-46

² F.Ağayeva. Qoşulma replika (Azərbaycan və ingilis dili materialları üzrə). ADU, EƏ, XII seriya, 1975№ 3, s.52-58

³ Yəni orada, s.53

işlədilir. Bu bağlayıcıların işlədilməsi komponentlərin əlaqəsini daha da möhkəmləndirir. Məsələn: Uşağın bütün hərəkətləri şirə oxşayırdı, özü də o qədər qüvvətli idi ki, dağa əl atsa idi yerindən qoparırdı (“Şir-zad”); Bu minval ilə İbrahim böyüyüb çatdı, on səkkiz yaşa, özü də bir oğlan oldu, bir oğlan oldu ki, daha yemə, içmə, xətt xalına, gül cama-lına tamaşa elə (“Yetim İbrahimin nağılı”); Ovçu Pirim dedi: – Padşah sağ olsun, bu mənim kiçik qardaşımdır, özü də həm ayaqlarında, həm də boynunda dəyirman daşı var (“Ovçu Pirim”); Vəzir dedi: – Qible-yi-ələm, bu cür gözəl dərinə salmağa gözəl də bir imarət lazımdı, özü də fil sümüyündən, o da səndə yoxdu (“Ovçu Pirim”); Kişi dedi: –Mən dəmirçilik eləyirdim, özü də ustalıqda adım çıxmışdı (“Ax-vax”); Qoca dedi: – Ora çox uzaqdı, özü də çox ölkələr keçməlisiniz (“İskəndər Zülqərneyn”).

Bəzi konstruksiyalarda qoşulma frazalar parselyat kimi çıxış edir. Bu frazalarda parselyat hissəni cümlənin əsas hissəsinin içərisinə də salmaq olar, lakin bu zaman konstruksiyada qarşıya qoyulan emosional-ekspressiv, hətta semantik-informativ məqsəd də tam olmayacaq. Həmin konstruksiyalarda qoşulma frazalar xüsusi pauza ilə ayrılır və diqqəti əsas məqsədə yönəldir. Məsələn: Qalaçaya girib gördülər ki, burda hər şey var, ipək yorğandan tutmuş ta düyüyə kimi (“Tumar pəhlivan”).

Nağıl dili zəngin intonasion xüsusiyyətlərə malikdir ki, burada yalnız bəzilərindən bəhs etdik.

MƏTNİN

KOMMUNİKATİV VƏ PRAQMATİK ASPEKTLƏRİ

Mətnin öyrənilməsində bütöv ədəbi əsər kimi mətnin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olan əsas aspektləri ayırmaq olar. Bu aspektlər mətni yüksək səviyyənin dinamik kommunikativ vahidi kimi ayırmağa imkan verir. Mətni “hərəkətdə olan mətn” kimi anlamaq birinci plana onun funksional aspektini irəli sürür, mətnin kommunikativ prosesinə aidiyyəti də mətnin praqmatikliyinə diqqəti yönəldir.¹

¹Н.С. Валгина. Функциональный и прагматический аспекты в изучении текста. – Теория текста. М, «Логос», 2003, 173 с.

Mətnin tədqiqində funksional, pragmatik və konseptual təhlil metodları ayrılır. Funksional təhlil ilkin olaraq mətnin məna strukturunun bu və ya digər ifadəli vasitələrinin seçilməsinə yönəlir. Bu zaman mətnin növü və janrı real kommunikasiya şərtləri ilə (kommunikantlar, kommunikasiya predmeti, kommunikasiya vasitələri və s.) məqsədyönlü şəkildə müəyyən olunur. Funksional təhlil ekstra və intramətn əlamətlərini nəzərə alır.

Funksional təhlil həm də mətnin qurulmasında onun ayrı-ayrı komponentlərinin rolunu müəyyən edir, xüsusi məzmunlu əlamətlərini açmağa kömək edir. Mətnə dil işarələri digər dil işarələri ilə əlaqədar öz mənasını konkretləşdirərək onlarla xüsusi, həmin mətnə aid olan münasibətlərə girir; aktuallaşır, məsələn, mətnin təsiri ilə söz və ya sözün mümkün mənalardan biri ümumiyyətlə öz mənasını dəyişir (kontekstual sinonimlər yaranır).

Funksional təhlil zamanı məlumat verilənə həm də müəllifin münasibəti, müəllifin məqsədi (intensiyası və s.) nəzərə alınır. Funksional təhlil mətnə aid olan dil xüsusiyyətlərinin sərhədindən kənara çıxmağa və “məkan” və “zaman” tipi kimi. kateqoriyaların təhlilinə keçməyə imkan verir. Funksional təhlil dil vahidlərinin qarşılıqlı mənasının açılmasına kömək edir. “Məna” və “fikir” anlayışlarının ayrılması mətnin təhlilində çox mühümdür. Bu, hətta ayrıca söz səviyyəsində üzə çıxır. Məna sözdə əlaqə və münasibətlərin sistemini obyektiv şəkildə əks etdirir, bu, bütün insanlar üçün eyni olan sabit sistemdir. “Düşüncə, fikir” adı altında da sözün mənasının fərdi mənası başa düşülür ki, o, obyektiv əlaqələr sistemindən ayrılır, lakin yalnız bir momentə və həmin situasiyaya aid olur. Buna görə “fikir” – mətnin subyektiv aspektlərinin, subyektiv-affektiv vəziyyətin üzə çıxarılmasıdır.¹ Aydın ki, mətnə məhz elə mənalara iştirak edir ki, məhz həmin momentə və həmin situasiyaya uyğun gəlir. Funksional təhlil mətnləri nizama salmağa, onların müəllifini müəyyən etməyə imkan verir. Funksional təhlil müxtəlif epoxaların mətnlərini, müxtəlif dildə olan mətnləri əlaqələndirə bilər. Funksional təhlil mətnə verilmiş mahiyyəti açmağa, bu hadisənin əhəmiyyətini göstərməyə imkan verir, əsərin əsas mənasını və eyni zamanda mürəkkəbliyini üzə çıxardır.

¹Лурья А. Язык и сознание М., «Феникс», 1998 с.55 (336 с.)

Mətnin praqmatik təhlili funksional təhlildən irəli gəlir, məntiqi cəhətdən onu davam və inkişaf etdirir. Yunan dilində praqmatios (iş, hərəkət) – elmin (semiotika, dilçilik) sahəsi olub, nitqin dil işarələrinin funksionallığının tədqiqi deməkdir. Linqvistik praqmatikaya kommunikasiya aktında subyektlə (mətn müəllifi ilə), adresat ilə (oxucu ilə) və – əsas – onların əlaqəsi ilə bağlı məsələlər qoyulur.

Nitq subyekti (mətn müəllifi) məlumatın məqsəd və vəzifələrini, nitqin davranışı tipini, məlumat verilənə münasibəti, onu qiymətləndirməni, məlumat mətninin şərhinin aspektlərin. müəyyən edir.

Nitq adresatı (mətn oxucusu): Mətni, eyni zamanda gizli və əlavə mənaları şərh edir, intellektual, emosional, estetik təsir hiss edir, praqmatik təhlil müəllifin və oxucunun bu qarşılıqlı əlaqəsini açır, mətndə lazımı informasiyanın ölçüsünü müəyyən edir, oxucu adresinin tipologiyasına istiqamətlənir.

Praqmatik təhlil diskurs nəzəriyyəsinin əsasında dayanır.¹Diskurs (frans.sözü discours – nitq) hazırda ekstralingvistik faktorlarla – psixoloji, sosiomədəni və s.) ilə əlaqədar olan bağlı mətn hesab olunur. Diskurs – hadisə aspektində sosial istiqamətlənən «hərəkət» mətnidir. Metaforik diskurs – bu, həyata əsaslanan nitqdir. Buna görə “diskurs” termini hazırda qədim mətnlərə tətbiqdə səhv hesab olunur, belə ki, diskurs bütünlükdə praqmatik situasiyaya yönəlmişdir.

“Mətn” və “diskurs” terminlərinin ayrılması 70-80-ci illərə təsadüf edir. Diskurs adı altında aktuallaşan müxtəlif mətnlərin ekstralingvistik göstəriciləri ilə əlaqədar növləri anlaşılır. Hər iki terminin fərqi nitq fəaliyyəti və onun nəticəsinin qarşılaşmasına əsaslanır. “Diskurs real nitq fəaliyyət prosesi kimi, mətn isə bu prosesin nəticəsi kimi əlaqələndirilir”.²

Bundan əlavə, fərqləndirmə həm də nitq formaları ilə müəyyən oluna bilər: “diskurs” terminini daha çox şifahi nitq əsərlərinə tətbiq edirlər, “mətn” terminini yazılı mətnlərə aid edirlər. Qərb terminologiyasında istənilən nitqi diskurs ifadə edə bilər.

Diskurs adı altında ideoloji cəhətdən formalaşan dil şəxsiyyətinin nitq fəaliyyəti başa düşülür ki, bu fəaliyyətdə digər iştirakçılarla bu və

¹МБисималиева. О понятиях «текст» и «дискурс»//Филологические науки, 1991№2, с.78-85
²Е.С.Кубрякова, О.В.Александрова. Виды пространств текста и дискурса./Категоризация мира: пространство и время. Материалы научной конференции. М., «Диалог – МГУ», 1997, с.19-20

ya digər elmi verbal cəhətdən formalaşdırır, habelə mətnin kommunikativ və ekstralinqvistik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Belə müəyyənləşdirmə mətni diskursa yaxınlaşdırır, bu, xüsusilə bədii mətnlərə tətbiq olunur. İntertekstual mətnləri diskursdan geniş hesab etmək lazımdır.

“Bədii diskurs” və “bədii mətn” anlayışları bir-biri ilə sıx əlaqədardır, müəllifin arzusu oxucunun dünyasını öz dünyasına gətirməkdir. İkincisi, bədii mətnin oxucusu həmişə müəlliflə bir yerdə yaradır, oxuduğu dünyanın təsviri əsasında öz dünyasını yaradır. Beləliklə, bədii diskurs/mətnin ayrılmasında onun praqmatik funksiyaları əsas rol oynayır.¹

Diskurs, sözün geniş mənasında dil formasının mətn və hərəkətinin mürəkkəb vahididir ki, daha yaxşı şəkildə kommunikativ hadisə və ya kommunikativ akt anlayışının köməyi ilə xarakterizə oluna bilər. Anlayışın belə məziyyəti ondadır ki, diskurs, onun müəyyən olunmasına intuitiv və linqvistik yanaşmaları pozaraq, konkret dil ifadəsi ilə, daha doğrusu, mətn çərçivəsi ilə mədudlaşmır. Buna görə diskurs mürəkkəb kommunikativ hadisəni ifadə edir ki, mətndən əlavə, mətnin anlaşılması üçün zəruri olan həm də ekstralinqvistik faktorları (dünya barədə biliklər, fikirlər, adresatın məqsədi, məqsədlər) özünə birləşdirir.

Son zamanlarda dilçilərin diqqəti təkcə nitq fəaliyyətinin bütün aspektlərini tədqiq etməyə yönəlməmişdir, həm də kommunikasiyanın müxtəlif vahidlərini, elə çoxölçülü obyektləri, mətn və diskursu öyrənməyə yönəlmişdir ki, onlar praqmatik faktorlarla qarşılıqlı şəkildə əlaqədardır. Demək olar ki, hazırda kommunikativ-praqmatik metod yaranmışdır ki, onun adı altında “metod, üsul və prosedurların qanunlararası inteqrasiyası yaranmışdır, onlardan dildən istifadə edənlər kommunikasiya prosesində istifadə edirlər. Dil vahidlərinin praqmatik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar nitq ünsiyyətinin xarakteri, kommunikasiyanın uğurlu keçməsi və insanların kommunikativ davranışı insan fəaliyyətini nizamlayır.

Dilçilikdə kommunikativ-praqmatik istiqamət V.F.Humboldtun ideyalarına əsaslanır və dili öz həyatının şərtlərinə uyğun tədqiq edir.

¹Н.А.Мануйлова. Коммуникативно-прагматический подход к изучению художественного текста. Сб. научных трудов. вып.2. Язык. Культура. Перевод. Коммуникация.с.264-265

Müasir dilçilikdə bədii mətnin tədqiqində onun koqnitivlik sahəsi aspektinə də toxunulur, bu məsələ koqnitoloqlar tərəfindən öyrənilir. Mətn müəllifinin obrazının öyrənilməsi də diqqətdən qaçmır. Axı mətn müəllifin təfəkkürünün nəticəsi və məhsuludur. Bədii mətnin müəllifinin pozisiyasında bədii prosesin milli və dünyəvi xüsusiyyətlərinə baxılır. Buna görə müxtəlif dillərdə bədii mətnlərin qarşılaşdırılması, onlarda konkret olaraq dil hadisələrinin təsvir edilməsi, məsələn, özgə nitq konstruksiyaları, praqmalinqvistik pozisiyadan baxdıqda bədii mətnin yaranmasında ümumi mexanizmləri, habelə milli xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa imkan verir ki, onlarda xalqların milli mentaliteti üzə çıxır.

Konseptual təhlil metodunda müəllifin mexanizm və təsvir vasitələrinin oxucuya təsiri mühüm mərhələdir. Bu zaman əsas olaraq mətndə dominant olan konseptlərin mətnə müəyyənləşməsi durur ki, onların izahı kommunikasiyanın məqsədidir. Mətnin konseptual məzmunu açıq şəkildə müəllif tərəfindən müxtəlif üsul və ifadə vasitələrinin köməyiylə bədii mətnin qurulmasında üzə çıxır, bu proses zamanı dünyanın təsvirinin aktuallaşması oxucunun dünyanı dərk etmə vasitəsinə çevrilir, oxucunun dünyanı təsvir etməsinə imkan verir ki, bu, onda cavab reaksiyası, kommunikasiyaya girmə və onu saxlama reaksiyası doğurur. Bu pozisiyadan M.Dilbazinin kəndlərinə həsr etdiyi adsız şeirinə baxaq. Baza konsepti kənddir. Şeirdə konseptual obraz ikili verilir: Bir tərəfdən bu, kəndin təsviridir. Digər tərəfdən dağda qurulan kənd lirik qəhrəmanın ona münasibəti ilə insaniləşir. Kənd bütün hissələrin kompleksini yaradır ki, bunları lirik qəhrəman hiss edir. Burada yalnız kəndə məhəbbət hiss olunmur, həm də lirik qəhrəmanın bu kənddə hiss etdikləri açıqlanır. Konseptin periferiyası tarixi retrospektivliklə, kəndin yaranması, onu yaradanlarla əlaqədardır.

Kommunikativ dil fəaliyyətinin ümumi nəzəriyyəsinə əsas komponentlərdən biri kimi koqnitiv nəzəriyyə çıxış edir. Bu nəzəriyyə təkcə səmərəlilik, anlama, yadda saxlama, sürətini çıxarma və cümlənin digər koqnitiv emalını təmin edən proses və strukturlara yol açmır, həm də izah edir ki, nitq aktlarının planlaşdırılması, edilməsi və anlaşılması necə gedir. Dilin praqmatik nəzəriyyəsinin koqnitiv məqsədi bir tərəfdən ifadələr arasında əlaqəni qurmaq (eyni zamanda qrammatika ilə), digər tərəfdən qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif növləri ilə (eyni zamanda sosial elmlərlə) əlaqə qurmaqdır.

Mətnin növləri çox müxtəlifdir, buna görə onların təsnifatında problem yaranır. Mətnin tiplərinin müəyyənləşməsi üçün mühüm kriteriyalardan biri nitq əsərinin (mətnin) praqmatik komponentlərinin xüsusiyyətləridir. Mətnin tipologiyasının tədqiqində kommunikativ-praqmatik istiqamət əsərin dil quruluşunun qanunauyğunluqlarının, ekstralinqvistik xüsusiyyətlərinin məndaxili əlamətlərlə qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən edilməsinə yönəlir.

Hər bir nitq əsərinin dili strukturu iki aspekti özündə birləşdirir: denotativ və kommunikativ-praqmatik. Denotativ komponent – diktum gerçəkliyin bəzi obyektini, əşyavi və ya hərəkət situasiyasını əks etdirir. Bu aspekt mətnin tipoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən olunması üçün mühümdür. Belə ki, mətnin tipologiyasının müəyyən olunması üçün strukturun ikinci komponenti – kommunikativ-praqmatik komponent (modus) daha böyük aktuallığa malikdir.

Tipoloji tədqiqatların aparılması prosesində praqmatikaya üz tutulması zəruridir. Dil iyerarxiyasının daha alçaq səviyyəsinin linqvistik vahidlərindən fərqli olaraq, yalnız mətn kommunikativ-praqmatik tamlığa və məlumat ötürənin illokutiv quruluşunun tam realizasiyasına malikdir. Bundan əlavə, praqmatika dilçiliyin şöbəsi kimi mənanı və ünsiyyət situasiyasından asılı olaraq dilin formasının işlənməsini tədqiq edir. Bununla da praqmatika mətnlərin tiplərinə görə təsnifi üçün nəzəri bazanın aktuallığına malik olur. Mətnlərin təsnifinin vacib əsası nitq aktının kriteriyasıdır (praqmatik kriteriya).

Mətnin tipoloji xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması üçün əsərin kommunikativ-praqmatik strukturunun digər elementlərinə baxmaq lazımdır: adresant, adresat, presuppozisiya, məlumatın məqsədi, məlumatın daxili quruluşu, nitq konteksti.

Mətn kateqoriyalarından biri informativlikdir, belə ki, illokutiv aktın əsas məqsədi hər hansı məlumatın verilməsidir. İnformativlik kateqoriyası ilə mətnin kompozisiyon quruluşunun xüsusiyyətləri əlaqədardır. İnformasiyanın ötürülməsinin kompozisiyon-nitq forması vasitəsilə, habelə kommunikativ quruluş reallaşır. Kommunikativ quruluş və nitq aktının tipi ilə məlumatın məqsədi əsərin kommunikativ-praqmatik strukturunun elementi kimi anlaşılır.

Praqmatik təyinatla görə informasiyanın üç növü fərqlənir: məzmunlu – faktual, məzmunlu – konseptual, məzmunlu – mətnaltı.

Məzmunlu – faktual informasiya həmişə verbal ifadə olunur, dil vahidləri birbaşa əşyavi-məntiqi mənalarda işlənir. Məzmunlu – konseptual informasiya hadisələr arasındakı münasibətlərə və onların qiymətinə müəllif nöqteyi-nəzərindən baxır. Məzmunlu – mətnaltı informasiya eksplisit ifadə olunmur, o, adresatın gerçəkliyi qəbul etməsi xüsusiyyətlərinə bir neçə sahədə və ya iki müxtəlif balı məlumatın eyni zamanda qəbul olunmasını əhatə edir.

Bir çox mətnlər üçün iki kateqoriya xarakterikdir: bütövlük və bitkinlik.

Məzmun – bu, mətnlə ifadə olunan informasiyadır. Bitkinlik mətn formasının kifayət olduğunu və mətn müəllifinin kommunikativ məqsədinə uyğun olaraq məzmunun açılması üçün həcmnin kifayət olmasını ifadə edir.

Bütövlük (və ya tamlıq) – mətnin bütövlüyü mətn müəllifi tərəfindən mətnin məzmununun forma və həcminə uyğunluğudur, onun nəzərə çatdırılması və ya kommunikativ məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün aralıq istifadəçidir.

Praqmatikanın sonrakı inkişafı kommunikativ davranışı təşkil edən kommunikasiya iştirakçıları və məlumatı verənin özünün xarakterindən, kommunikasiyanın gedişində nitq informasiyasından və s. ilə sıx bağlıdır.

Bu aspekt yalnız praqmatik qərçivəsində tədqiq olunmur, həm də koqnitiv dilçilikdə tədqiq olunur ki, burada insanın nitqinin yaranmasına insanın mental yaradıcılıq fəaliyyəti kimi baxılır, belə ki, mənənin verballaşma prosesinin özü müxtəlif səviyyəli, müxtəlif aspektli və kommunikativ cəhətdən müxtəlif istiqamətli dil vasitələrinin cəlb olunması ilə əlaqədardır.

Hazırda dilçilikdə müxtəlif dillərdə mətnin öyrənilməsinə praqmatik qərçivə aktual olaraq qalır. Dilçiləri ünsiyyət iştirakçılarının fikri və dil cəhətdən qarşılıqlı əlaqəsi xüsusilə maraqlandırır, çünki adresat və adresantın nitq-fikri qarşılıqlı əlaqəsi mətni bir vahid kimi formalaşdırır və kommunikasiyanın nəticəsini göstərir.¹

¹Т.В.Чернышова. Особенности коммуникативного взаимодействия автора и адресата через текст в сфере газетной публицистике//Филологические науки. 2003 №4, с.94-103; Г.А.Золотова. Категория времени и вида с точки зрения текста//»ВЯ», 2002, №3, с.8-29

Kommunikasiya iştirakçılarının nitq-fikir qarşılıqlı əlaqəsi şübhəsiz, universal təzahürlərlə yanaşı, milli xüsusiyyətlərə də malikdir ki, hər bir dilə məxsusdur. Buna görə müxtəlif dillərdə kommunikanın qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətinin müəyyənlişməsində pragmatikanın məqsədi kommunikativ qarşılıqlı əlaqədə əsas və universal xüsusiyyətlərinin izah olunmasıdır. Bədii əsər müəyyən epoxanın həm dil, həm də bədii proseslərini ifadə edir.

Dilçilikdə mətnin tədqiqi mətn nəzəriyyəsinin obyekt və predmetini irəli sürməyə imkan verir. Bir elm kimi müasir **mətn nəzəriyyəsinin obyekti** mətn vasitəsilə insanın kommunikativ fəaliyyəti hesab olunur. Mətn nəzəriyyəsinin obyektinin əsasında mənin kommunikativ mahiyyəti dayanır. Müəlliflərin düşüncələri, tədqiqat pozisiyaları müxtəlifdir.

Mənin kommunikativ fəaliyyəti onu kommunikativ akt fəaliyyətinin bütün iştirakçıları, kommunikativ situasiya üçün və bütünlükdə mətnin mövcud olduğu yer üçün açıq edir, mətnin funksiyalarının hamısı üçün əsasdır (mətnin funksiyaları: sosial, sistem, tənzimləyici, koqnitiv, emosional, referensial, məlumatın saxlanma üsulu və ötürülməsi, fərdin psixi həyatının əksi, müəyyən tarixi epoxanın məhsulu olması, mədəniyyətin mövcudluq forması, müəyyən sosiomədəni ənənələrin əksi və s.). Mətn nəzəriyyəsinin obyektinin izahında insanın nitq deyil, kommunikativ fəaliyyətinə işarə olunur. Kommunikativ fəaliyyət anlayışı nitq fəaliyyətindən geniş anlayışdır və ikinci birinciyə onun tərkib hissəsi kimi daxil olur. Hər ikisi fəaliyyətdir ki, onların məzmununda məlumatın bir-birinə ötürülməsi dayanır. Lakin əgər nitq fəaliyyəti dil vasitələri ilə həyata keçirsə, kommunikativ –dil vasitələri ilə yanaşı, digər vasitələrdən də istifadə edir.

Məlumatın bir-birinə ötürülməsində tələbatın xüsusi forması fəaliyyətin kommunikativ formasını yaradır. Fəaliyyətin kommunikativ və digər formaları real həyat situasiyalarında həyata keçir ki, bu halda mürəkkəb struktura, sosial fəaliyyətin səbəb-nəticə formalarına malik olur.¹

Dilçilikdə mətn nəzəriyyəsinin obyektini barədə belə fikir var ki, müasir filologiyanın əsas qaydaları arasında kommunikativ filoloji nəzəriyyə dayanır. Onun əsas məqsədi mətn vasitəsilə insanın kommunikativ

¹A.A. Чувакин. Теория текста. Объект и предмет исследования. <https://www.asu.ru>-files>documents>

fəaliyyətini tədqiq etməkdir.¹

Mətn nəzəriyyəsinin predmetinin qurulma prinsipləri ikidir. Birinci: sistemliliyin ümummilli prinsipi – predmetin qurulmasının ümumi isiqamətinin məsələsi.

Sistemlilik vacib ümummilli prinsip kimi obyektin bütöv qavranılması bazasında formalaşır.

Mətn nəzəriyyəsinin predmetinin sistemli anlaşılması sistemlilik ideyalarının cəminin fəaliyyət ideyası və mətnə oppozitiv baxılması onun mövcudluq əhatəsi ideyası ilə birləşməsinə nəzərdə tutur.

Kommunikativliyin xüsusi elmi prinsipi – mətn nəzəriyyəsinin predmetinin qurulmasının isiqamətini məzmun cəhətdən konkretləşdirir. Mətnə münasibətdə kommunikativliyin tədqiqat prinsipi mətnin kommunikativ təbiətindən irəli gəlir. E.V.Sidorov kommunikativliyi belə müəyyən edir: "mətnin yüksək kateqoriyası olaraq daha ümumi şəkildə mətnin sistem kimi çoxfaktorlu əhatəsini, onun integrativ keyfiyyətini və qurulmasının dinamik prinsipidir".²

Mətn nəzəriyyəsinin predmeti mətndir. Mətnin mikromühidə mövcudluğu insanın mətn vasitəsilə kommunikativ fəaliyyət aktıdır. Kommunikativ akt təbii sərhədlərə malik dili qarşılıqlı əlaqəsinin bitmiş hissəsidir. Əgər kommunikativ akt modelinin tərkibinə əlavə olaraq həm də bir komponenti – dili əlavə etsək, habelə bəzi terminoloji düzəlişlər etsək, onda modelin tərkibi belə olacaq:

1. Kommunikantlar; 2. Verballşma və anlama prinsipləri; 3. Dil; 4. Mətn; 5. Kommunikativ aktın vəziyyəti; 6. Praktik məqsədlər; 7. Kommunikativ məqsədlər.

Kommunikantlar və ya ənənəvi olaraq Danışan və Qulaq asanın kommunikativ funksiyasını insan yerinə yetirir. Danışan – mətni yaran, Qulaq asan – mətni qəbul edəndir. Beləliklə, insan kommunikativ aktda ikili vəziyyətdə – Danışan və Qulaq asan kimi dayanır. İnsanın fundamental əlaməti eyni zamanda Danışan və Qulaq asanın kommunikativ fəaliyyət aktında aktivliyidir. Danışan və Qulaq asan kommunikativ əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlar ənənəvi olaraq belədir:

¹A.A. Чувакин. Заметки об объекте современной филологии. Человек. Коммуникация. Текст. Барнаул, Изд-во АлтГУ, 1999, вып.3, с.3-10

²E.V.Сидоров. Основы современной концепции текста. AP докт., М., 1987, с.3.

Formal-demoqrafik və etnoqrafik; Sosial, psixoloji və sosial-psixoloji; Mədəni antropoloji; Fəlsəfi dünyagörüşü; Koqnitiv və kommunikativ; Linqvistik; Situativ-davranış və s.

Mətn üçün əhəmiyyətli olan bu xüsusiyyətlər insanın daxili mühitində özünü göstərəndə bərabərləşir ki, onların hər biri birlikdə mətnin mənasını müəyyənləşdirir.

Mətn şəxsiyyətinin kateqoriyası mətndə subkateqoriyaların ikiliyində özünü göstərir – Danışanın mətn şəxsiyyəti və Qulaq asanın mətn şəxsiyyəti.

Beləliklə, mətnə kommunikativ yanaşma sahəsində onu linqvistik təbiətin pragmatik cəhətdən əhəmiyyətli və kommunikativ cəhətdən istiqamətlənən mürəkkəb işarəsi kimi, kommunikativ akt iştirakçılarının mətn şəxsiyyətini, insanın təmsil edilməsini müəyyən edir ki, o, evokativlik və situativlik əlamətlərinə malikdir, onun mövcudluq mexanizmi transformasiyalama imkanlarında formalaşır.

Mətn mürəkkəb tədqiqat obyektini kimi struktur elementlərin və səviyyələrin mürəkkəb iyerarxiq quruluşunun olmasını ehtimal edir. Bədii mətni yaradan şəxsiyyətin probleminin həlli müəllifin nitq şəxsiyyətində baxıla bilər, o, birincisi, təbiətən yaradılan və yaradıcı müəllifin obrazından fərqli yaradılmır və yaradıcı deyil, ikincisi, mətnin bütün səviyyələrində və onların qurulmasında üzə çıxır və ifadə edilir. Mətn şəxsiyyətinin təsvirində aparıcı rol mətnin kompozisiyasının üzərinə düşür. Bədii və dil vasitələrinin ümumi məhdudluğunda (dil vasitələri, bədii və ədəbi dil vasitələri) bu vasitələr məhz öz birləşmələrində fərdilik və müxtəliflik qazanır.

Mətnin pragmatik strukturunda deyktik elementlərdən əlavə E.V. Paduçeva eqosentrik elementləri ayırır ki, burada metamətn elementləri, daxili vəziyyətin predikatları, oxşarlıq və bənzərlik predikatları, eqosentriyin identifikasiyasının göstəriciləri, ümumiləşdirici “kəsiklər”, qiymətləndirici sözlər daxildir.¹

Deyktik və eqosentrik elementlər hər şeydən əvvəl müəllifin mətndə lokallaşmasını təmin edir və mətndə müəllifin lokallaşmasının gedişini göstərə bilər, rəngsaz fırçası təsvir oluna dünya barədə təsəvvür yarada bilər, xüsusilə onun mühüm parametrləri – zaman, məkan, yalnız

¹E.V.Падучева. Семантические исследования (семантика времени и вида в русском языке: семантика нарратива). М., « Языки славянской культуры», 2019, 480 с.

mətnlə həmin başlanğıca əsaslanaraq, bu isə “danışanın elə analoqudur ki, onun ixtiyarında bütün eqosentrlər yerləşir və onlar onu kimə göndərirlər”.

Mətndə müəllifin xarakterinin xarakterindən, onun sabit və qeyri-sabit olmasından asılı olaraq oxucu təsvir olunan dünyanın modelini qurmaq və ya qura bilməmək imkanına malikdir. Klassik narrativ mətnlərdə oxucu ilə müəllif arasında mətnin strukturunun deyktik və eqosentrik müəyyənliyi hesabına müəlliflə oxucu arasında “deyktik bərabərlik” yaranır. Modernist narrativ mətnlərdə şəkil kəskin dəyişir: deyktik bərabərlik itir, deyktik və qeyri-müəyyənlik mənası yaranır.

Mətnin praqmatik quruluşu yalnız o məsələlərə aid deyildir ki, məlumatı kim göndərir, daha doğrusu, müəlliflə, həm də məlumatı alanla, oxucu ilə əlaqədardır. Mətn xüsusilə oxucunun elə davranışlarına baxır ki, bu davranış mətn müəllifinin baxışlarına daxildir, belə ki, onun tərəfindən proqramlaşdırılır. Müəllif oxucunun müəyyən pozisiyasının dinamikasını xüsusilə hesaba alır. Oxucunun pozisiyası mətnə münasibətdə prinsipial cəhətdən xarici xarakterə malikdir. Müəllifin pozisiyası bu münasibətdə dəyişə bilər.

Mətni anlam zamanında mətn eşidəni elə danışan insanla tanışlığa çevirir ki, müəllifin istədiyi kimi işarələnir.

Klassik bədii məlumatın adresantı, bir qayda olaraq, mətn qurulmasını prinsiplərinə riayət edir ki, o, oxucu üçün effektiv anlamı təmin edir. Bu prinsiplərə uyğun olaraq mətn lokal və qlobal əlamətlərinə malik olmalı, potensial adresata imkan verməlidir ki, əks olmayan xüsusiyyəti həyata keçirsin və oxucunun biliklərinin əlamət xüsusiyyətlərini nəzərə alsın. Mətnin praqmatik quruluşu postmodernist mətnə çox vaxt başqa şəkildə formalaşır. Müəllif kəskin şəkildə ya oxucunun kommunikativ hüquqlarını genişləndirə bilər, ona nəinki tam azad şərh verə bilər, həm də mətnin qurulmasında iştirakına imkan verə bilər, ya da onunla mürəkkəb praqmatik oyuna girə bilər, mətnə tələ, maskalanmış açar, çoxmənalı eyhamlar və s. ola bilər; ya da oxucunun bu və ya digər dərəcədə kommunikativ hüquqlarını nəzərə almaya bilər.

Mətnin sərhəddi probleminə iki tərəfdən baxıla bilər: I-si, mətnin komponentlərinin digər komponentlərdən ayrılması: danışanın mətn yaratması, eşidənin mətni anlaması, kodu, konteksti anlaması. Məhz bu mənada M.M.Baxtin mətnin sərhəd problemini qoyur, onu mətnin

ifadə kimi başa düşülməsi ilə əlaqələndirir.¹

Mətnin belə sərhədlərini *kommunikativ* adlandırmaq olar. II-si, mətnin digər mətnlərdən ayrılması, digər mətnlərin sahəsində mətnin olması, mədəni sahədə olması ilə əhatə olunur. Belə sərhədləri *məkani* adlandırmaq olar.

Kommunikativ və məkani sərhədlər – mətnin xarici çərçivəsidir ki, onun ayrılmasını, fərdiliyini, kommunikasiya və mədəniyyətdə özünəməxsusluğuna malikdir. Mətnin xarici çərçivəsi mətni ondan ayırır ki, ona münasibətdə mətn deyil. Xarici sərhədlərdən əlavə, mətn özünə daxili sərhədləri də birləşdirir ki, onlar bir neçə nitq subyektləri (bir neçə nöqteyi-nəzərin olması) ilə əhatə olunur.

Mətnin başlanğıc və sonunun qeydi – bu, daha həqiqi sərhədlərdir. Başlanğıc və son mətnin ayrılığını və sərhəddini təmin edir. Bu çərçivə ilə məkani və kommunikativ sərhədlər uyğun gəlir. Məsələn, folklor əsərlərində ənənəvi başlanğıclar və sonluqlar hər şeydən əvvəl kommunikativ sərhədləri ifadə edir. “Göydən üç alma düşdü...heç belə yalan deməmişdim...” – bu, nağıl həyatından hər günkü həyata keçid – mətndən danışığa keçid kimi başa çatır. Buna görə burada “mən” şəxs əvəzliyinin işlənməsi tamamilə qanunauyğundur ki, o, nəqli dağıtmır, yalnız mətnin çərçivəsinin qeyd olunma üsuludur.² Bu, daxildən xaricə həmin mətnin pozisiyasına keçiddir. Mətnin kommunikativ sərhədləri nağıl formasında olan mətnlərdə var. Bu mənada hekayəni danışanın olması və ya danışanların olması – bu da mətnin sərhədlərinin qeyd olunmasıdır. Mətnin əvvəlində fatik ifadələr – bu, özünəməxsus başlanğıc sərhəddir: “Salam! Necəsiniz?” və s. Mətnin sonunda sərhədlərin qeyd olunması da sağollaşmanın etiket formullarıdır. Onlar hamısı danışığın əvvəlinin və sonunun ifadəsi, söhbət, görüşdür. Eyni zamanda bu, söhbətə başlamaq və onu tərk etməkdir.

Beləliklə, kommunikativ sərhədlər – bu, bir tərəfdən eşidənlə bilavasitə qarşılıqlı əlaqənin qarşılıqlı əlaqəsi, digər tərəfdən onlar illüzionistliyi ilə xarakterizə olunur ki, mətn çərçivəsinin şərtiliyini və reallığı, mətnin mərkəzi hissəsinin “həyatiliyini” qeyd edir. Kommunikativ sərhədlərin illüzionistliyi mətn çərçivəsinin bilərəkdən qeyd olunmaması zamanı güclənir. Bu ənənəvi başlanğıc və sonluqlar folklor mətninin məkani sərhəddinə xidmət edir, onun Azərbaycan xalq nağıllarına aidliyini vahid mədəni plast kimi qeyd edir.

¹М.М.Бахтин. Эстетика словесного творчества. М., «Искусство», 1986, с.298.

²Б.А.Успенский. Семиотика искусства (текст).М., «Языки русской культуры», 1995, с.174.

Başlanğıc məkani sərhəd mətnin əvvəlində məkanın təsvirinin istifadəsi hesabına yarana bilər ki, burada irreal dünyanın hadisəsi yarana bilər. Məsələn, buna dramatik hərəkətin əvvəlində müəllifin remarkası xidmət edir ki, ədəbiyyatın remarka funksiyasından əlavə, həm də mətnin sərhəddini ifadə edir.

Zamanın dəyişmə üsulu – saxlanması da mətn sərhədlərinin ifadəsi ilə istifadə olunur. Məsələn, “Ölülər” əsər lal səhnə ilə qurtarır ki, o, zamanı saxlayır və çərçivə funksiyasında çıxış edir: həmin mətnin digərlərin dünyasından, digər mətn məkanlarından ayrılması.

Beləliklə, mətnə digər mətnin daxil olması (xüsusilə incəsənətin digər növünə aid) zamanı dayandırır və mətnin zamandan kənar zamanda mövcudluğuna və mətnin qəbul olunmasına xidmət edir.

Mətnin daxili sərhədləri müxtəlif nitq təbəqələri ilə – nağıl danışanın nitq partiyası və qəhrəmanın nitq partiyası ilə yaranır. Mətnin daxili sərhədlərinin ifadə üsulları kompozisiya nitq strukturunun müxtəlif elementlərinin irəli sürülmə üsulları ilə üst-üstə düşür – vasitəli nitq, vasitəsiz nitq, daxili nitq və nəqlinin monoloji sözü. Bu nitq strukturunun hər biri subyektlərin birinə məxsusdur – nağıl danışan və ya qəhrəmana aiddir ki, onların nöqtəyi-nəzərindən bu və ya digər hadisə verilir. Məsələn, S.Səxavətin “Dər köynək” kitabında əsas qəhrəmanın, Salmanın modabaz olması müxtəlif nitq partiyalarına yayılır. Hər bir nitq subyektini hekayədə əsas qəhrəmanı özünəməxsus xarakterizə edir; həmkindiləri onu hörmətlə, arvadı laqeyd, müəllim rəhbər kimi xarakterizə edir, qəhrəman özü isə hamıya özünü inandırmaq və modabaz və ağıllı olduğunu sübut etmək istəyir.

Mətnin daxili sərhədlərinin quruluşu da müxtəlif nitq elementlərinin xətti genişliyinə uyğun gəlir. Sərhədlər bir-birinin üzərinə qoyula bilər, dəqiq nitqdən istifadə oluna bilər (vasitəsiz nitqdən istifadə) və ya əksinə, zəifləyə bilər (Məsələn, C.Cabbarlının “Firuzə” hekayəsində qəhrəmanın monoloji sözünün diskret forması).

Mətnin sərhədlərini müəyyən edən faktorlardan əlavə, əks hərəkət edən faktorlar – mətnin sərhədlərini pozan faktorlar mövcuddur.

Mətnə daxil olan oxucu obrazı vacib olaraq mətn sərhədlərini pozur, mətnin məkanı və kommunikativ məkanı arasında sərhəd pozulur. Mətnin daxilində xarici kommunikativ sərhədlərin olması mətnin va-

hidliyini pozur. Mətn ayrı-ayrı mətnlərə bölünür və kontekstə çevrilir. Məsələn, kənara olan remarkalar və tamaşaçılara xitab dram əsərində məhz bu çərçivə elementlərini ön plana çəkir, onları müstəqil mətnə çevirir, mətn özü isə onların fonu, konteksti olur. Digər nümunə olaraq PR sahəsində funksionallasan mətni göstərmək olar ki, burada əsas mətn yox, kontekst rol oynayır. Hazırkı halda ayrı götürülmüş mətnin sərhədləri – kontekstin yaranmasında zəncirin epizodlarından biridir ki, bu da məlumatın özüdür.

İkincisi, bütün səviyyələrdə dialoq dağdıçı faktordur. Bu mənada dialoji mətnlər tamamilə ayrı mətn deyil. Söhbət sözün geniş mənasında götürülmüş dialoqdan gedir: oxucu ilə dialoq, digər mətnlərlə, nəql edən və ya qəhrəmanın dialoqu. M.M.Baxtinin fikrincə, ikisəslilik və ya çoxsəslilik – mətnin sərhədlərini pozan şeydir və onu mətnin digər hissəsinə çevirir. Buna görə mətndə şəxssiz -vasitəli nitqin olması mətnin kompozisiya-nitq strukturunun dialoji intersubjekt komponentlərinin olması mətndaxili sərhədlərin pozulması üçün üsuldur. Şəxssiz-vasitəli nitq nəql edənin nitq partiyasını və qəhrəmanın nitq partiyasını ayrı-ayrı müstəqil mətnlər kimi məhv edir.

Mətnə intermətnin daxil edilməsi – xarici mətn sərhədlərinin pozulmasının üsuludur.

Mətnin praqmatik quruluşunda kommunikativ gərginliyin mahiyyəti ondadır ki, mətnin sərhədləri bir mətndən digərinə keçiddir və eyni zamanda bir mətnin pozulması və digər mətnin yaranmasıdır. Sərhəddə oxucunun qavrayışının cəmi meydana gəlir, daha doğrusu, həm verbal, həm də qeyri-verbal (təsviri, musiqili, tamaşalı) mətn barədə və daha artıq təəssürat yaranır.¹

Mətnin sərhədləri bir tərəfdən dəqiq ümumiliyi ilə, digər tərəfdən nisbilyi ilə xarakterizə olunur. Belə ambivalentlik onların kompozisiya quruluşunda mətndə iki təfəkkürün – danışan və qulaq asanın və iki şəxsiyyətin – müəllifin aktual mətn şəxsiyyəti və oxucunun potensial şəxsiyyəti (adresat obrazı) olması ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, mətnin sərhədləri o faktorlardan biridir ki, mətnin bir çox izahını tələb edir və mətnlə kontekstin uyğunluğunun şərhinin çoxluğunu ehtimal edir.

¹Б.А.Успенский. Семиотика искусства (текст). М., «Языки русской культуры», 1995, с.174.

Mətnin sərhədləri həmin mətnin izahının yalnız çoxluğunun şərhinə imkan vermir, həm də bir çox kompozisiya quruluşu yaradır.

Beləliklə, mətnin praqmatik quruluşu mətndə iki nümayəndəliklə – danışan – qulaq asanın qarşılıqlı əlaqəsinin gərginliyi ilə qurulur. Habelə mətnin praqmatik strukturu mətn sərhədlərinin (məkanı və kommunikativ, xarici və daxili) və quruluş prosesinin özü ilə, mətn sərhədlərinin qurulması ilə reallaşır.

Bədii mətnə kommunikativ-praqmatik yanaşmanın inkişafı ilə əlaqədar bu obyektə struktur-dil yanaşmasından kənara çıxılır.¹ Belə ki, A.N.Şaxnaroviç bu problemin psixolinqvistik şərhini verir. Tədqiqatçıya görə, bədii əsərdə az dərəcədə iki plan var: kommunikativ və koqntiv. Birinci mətnin praqmatik komponentini, ikinci onun semantik komponentini təşkil edir.² Bu zaman A.M.Şaxnaroviç mətnin məna və məqsədini irəli sürür. Qeyd edək ki, müasir dilçilikdə bu ideya məhz kommunikativ dilçilikdə geniş işlənmişdir. Ayrılmış səviyyələrin universallığı həmin tədqiqat obyektinin kommunikativ xüsusiyyəti ilə əlaqədardır: bədii mətnin müəllifi yalnız müəyyən informasiyanın ötürülməsi ilə məhdudlaşa bilməz; onun səlahiyyətlərinə həm də adresata təsir etmək daxildir. Müxtəlif aspektlərdə ayrılmış səviyyələrin baxılmasına da diqqət yetirək. Linqvistik aspekt informativ məna və praqmatik səviyyələrin nitq manifestasiyasını və maddiləşməsinə bildirir. Ekstralinqvistik aspekt bu səviyyələrin mətnin arxasında dayanan gerçəkliyi və müəllif və oxucunun dil şəxsiyyətlərini öyrənərək, onların birincili və ikincili kommunikativ fəaliyyətini ifadə edir.³

Kommunikativ üslubiyyat funksional üslubiyyatın istiqamətlərindən biri olub, praqmatika, psixolinqvistika və hermenevtika ilə əlaqədardır. Mətnin tənzimləmə nəzəriyyəsi xüsusilə linqvistik praqmatika ilə sıx əlaqədardır. N.S.Bolotnova öz məqaləsində tənzimləmə nəzəriyyəsinin linqvopraqmatik əsaslarına baxır, bu nəzəriyyənin ümumi xüsusiyyətlərini və linqvistik praqmatika ilə fərqlərini üzə çıxarır.⁴ Belə təhlil bir tərəfdən linqvistik praqmatikanın kifayət qədər tədqiq olunmaması

¹И.В.Быдина. Коммуникативно-прагматический подход к структурированию поэтического текста. Волгоград, Волгоградский Государственный Педагогический институт. С.43-48.

²А.М.Шахнарович. Концепция анализа текста Г.В.Степанова: Психолингвистическая интерпретация//ResPhilologica. М.,1990, с.30

³Н.Болотнова. Основы теории текста. Самара, Изд-во Самарского университета, 2016, с.16

⁴Н.Болотнова. О связи регулятивности текста с прагматикой. Вестник Томского Государственного Университета, Филология №2(3), с.24-27

ilə və dəqiq konturlara malik olmaması ilə əlaqədardır, ikincisi, tənzimləmə nəzəriyyəsinin gələcək inkişaf perspektivi ilə əlaqədardır ki, mətnin fəaliyyətinin öyrənilməsində və inkişafında geniş tətbiq olunur. ¹Bu, müasir dilçiliyin xüsusiyyətləri ilə, onun antroposentrizm və mətnsentrizm ilə əhatə olunur ki, 1980-cı illərdən üzə çıxmışdır, belə ki, sistem-struktur paradiqma funksional-praqmatik paradiqma ilə, daha doğrusu, sosial və ya kommunikativ paradiqma ilə əvəz olunmuşdur.

Bunun əsasları Y.N.Karaulov, O.L.Kamenski, kollektiv əsər müəllifləri tərəfindən işlənmişdir və s.²

Tənzimləmə nəzəriyyəsi daha universaldır, o, mətnin praqmatik effektini formalaşdıran vasitələrin (yalnız sintaktik və aksentoloji deyil) geniş spektrini nəzərə alır.³Tənzimləmə nəzəriyyəsinin bütöv (şifahi və yazılı) mətnlərin lingvistik və ekstralingvistik faktorlarının şərhində istifadə olunması zəruridir. Praqmatika termini çoxmənalıdır. O, yalnız mətnin xüsusi sahəsini ifadə etmir, həm də söz və mətnin müəyyən xüsusiyyətlərini ifadə edir ki, onlar adresata təsir effekti ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, bir sıra tədqiqatlarda praqmatikanı dilin funksiyaları ilə əlaqələndirirlər: praqmatik informasiyanı elə informasiya adlandırırlar ki, o, emotiv, volyuntativ, apelyativ, kontakt yaradan və estetik funksiya ilə əlaqədar olsun.⁴

Mətnin tənzimləyici funksiyası onun praqmatikasını müəyyən edir, daha doğrusu, adresata təsir effektini müəyyən edir. Mətnin praqmatik funksiyası oxucu və ya dinləyəndə müəyyən emosiyalar, qiymətlər, iradi əmrlər yaradır.

Mətnin tənzimləmə nəzəriyyəsinin praqmatika ilə əlaqəsi ünsiyyət forması kimi bədii əsərdə kompozisiyon-süjetli səviyyəaltı mətnin xətti inkişafına görə denotatların yerləşmə qaydasına görə müəyyən olunur və özü mətnin estetik səviyyəsini müəyyən edir.”Estetik məqsəd mətnin kompozisiyasına həyata keçir; bədii əsərin qəbul olunması onun bütün strukturu ilə, daha doğrusu, estetik məqsədi ilə, kompozisiyada

¹Н.Арутюнова. Прагматика//Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.389-390.

²Ю.Карaulov. Русский язык и языковая личность. М., «Наука», 1987, 383 с.; О.Л.Каменская. Текст и коммуникация. М., «Высшая школа», 1990, 152 с.; Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М., «Наука», 1988; Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экс прессивности. М., «Наука», 1991, 214 с.

³Т.А.ван Дейк. Вопросы прагматики текста//Текст: аспекты изучения: Поэтика. Прагматика. Семантика. М., «Прогресс», 2001, с.259-336.

⁴И.Арнольд. Стилистика. Современный английский язык. М., Флинта: Наука, 2005, с.14-15

reallaşan estetik məqsədi ilə istiqamətlənilir.¹

N.S.Bolotnovanın konsepsiyasına görə, emosional, obrazlı, ideyalı səviyyəaltı mətnin praqmatik çərçivəsi səviyyəsində ayrılaraq informativ məna səviyyəsi ilə əlaqədardır və əhatə olunmuşdur. Bu səviyyələr təhlilin marağına uyğun olaraq diferensiaslaşır: praqmatik səviyyə əhatə olunduğu informativ-məna səviyyəsindən ayrı mövcud deyil. Linqvistik nöqtəyi-nəzərdən bədii mətnin praqmatik səviyyəsi bu səviyyəaltlarını birləşdirir: ekspressiv-üslubi və funksional-üslubi.

Ekspressiv-üslubi səviyyəaltına N.S.Bolotnova praqmatik effektdə malik emosional-qiymətləndirici, ekspressiv, üslubi rəngli dil vasitələrinin (leksik, morfoloji, sintaktik) sistem-struktur quruluşunu aid edir. Funksional-üslubi səviyyəaltına üslubi üsul və vasitələr aid edilir. Üslubi üsul nitq vasitələrinin xüsusi aktuallığı, onların xüsusi quruluşu əsasında yaranır və özü müxtəlif növ irəli çəkilmələri formalaşdırır ki, müxtəlif üsulların birliyi kimi müəyyən olunur. N.S.Bolotnova mətnin informativ məna və praqmatik səviyyələrini informem və praqmemlər adlandırır.² Praqmemlərə gəldikdə, onların diferensiasiyası mümkündür. Fonetik səviyyədə səs vahidlərinin xüsusi estetik aktuallaşması halları səstəsvir kimi istifadə olunduqda onları şərti olaraq praqmem adlandırmaq olar, belə ki, onlar praqmatik effektdə malik ola bilər. Sözdüzəltmə və morfoloji səviyyələrdə praqmemlərə morfemləri və qrammatik formaları aid etmək olar ki, onlar ayrı-ayrı sözlərin (morfemlərin) və mətnin fraqmentlərinin (qrammatik formalarının) ekspressivliyini yaradan vasitə kimi çıxış edirlər. Sintaktik səviyyədə praqmemlərə ekspressiv sintaksisin müxtəlif vasitələrini aid etmək olar (sintaktik konstruksiyaların xüsusi xarakteri, parselyasiya, sintaktik paralelizm və s.). Əmr və nida ifadələrinin mətndə estetik aktuallaşma hallarında onları praqmemlərə aid etmək olar. Sintaktik və morfoloji səviyyələrin praqmemləri situasiyanın xarakterini aydınlaşdırma bilər (reallıq-irrealıq, modallıq), habelə prospeksiya, retrospeksiya, emotivlik kimi mətn kateqoriyalarının yaranmasında iştirak edə bilər

Mətnin tənzipləmə və praqmatiklik xüsusiyyətlərinin əlaqəsi: Birinci və ikinci kommunikativ fəaliyyət nöqtəyi-nəzərindən mətnin

¹З.И.Хованская. Принципы анализа художественной речи литературного произведения. Саратов, Изд-во Саратовского университета, 1975, с.32

²Н.С.Болотнова. Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня. Томск, Изд-во Томский педагогический университет, 1992, с.28-29

praqmatikliyi kommunikativ effekt yaratmaq bacarığı kimi, müəllifin məqsədini verən, onun kommunikativ strategiyasını və dünyanın konseptual təsvirini əks etdirən bacarıq kimi nəzərdən keçirmək olar.

Mətnin tənzimləyiciliyi yalnız onun informativliyi ilə deyil, həm də praqmatikliyi ilə müəyyən olunur, daha doğrusu, praqmatik əsas mülkiyyətdir və mətnin modallığı, emotivliyi, ekspressivliyi, praqmatikliyi ilə uyğundur. Tədqiqatçılar tərəfindən ekspressivlik elə kateqoriya kimi müəyyən olunur ki, “məhz mətnin yaranmasında danışan və ya yazanın) müəyyən dil vasitələrindən istifadəsi yolu ilə yaranır ki, onlarda ekspressivlik effekti “proqramlaşdırılmışdır”.¹

Mətnin emotivliyi altında funksional-semantik kateqoriyanı başa düşmək lazımdır. Mətnin bütün bu cəhətləri qarşılıqlı əlaqədədir. Onlarla əlaqədar olan dil vasitələri barədə geniş ədəbiyyat var (N.A.Lukyanova, V.İ.Şaxovskiy, L.Q.Babenkonun əsərləri). Bu kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsi barədə V.İ.Şaxovskiy yazır: “...emotivlik – ifadə olunan, ekspressivlik – necə ifadə olunan, qiymətləndirmə – danışanın buna nəyin aid olduğunu – doğru və ya yalan olduğunu qeyd etməsidir”.²

Mətnin tənzimlənməsi onun praqmatikliyi müəyyən edir və özü modallıq, ekspressivlik, mətnin emotivliyi əsasında formalaşır (informativliklə birlikdə).

Bütünlükdə praqmatik səviyyə müxtəlif mətnlər üçün xarakterikdir, həm də bədii mətnlər üçün xarakterikdir, lakin onun formalaşma vasitələri müxtəlif üslubların mətnlərində mahiyyətə fərqlənir. Burada faktiki cəhətdən kommunikasiyanın yalnız bir aspekti – oxucunun mətni qəbul etməsi nəzərə alınır. Müəllifin nitq-fikir fəaliyyətinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq mətnin qurulması ilə, həm də nəzərə alaraq ki, müəllif özü birinci adresatdır. Mətnin praqmatikliyinə estetik cəhətdən əhatəliliyini müəllifin estetik effekt yaratmaq bacarığı kimi, onun gerçəkliyə kommunikativ strategiyası və estetik münasibəti kimi şərh etmək olar. Estetik cəhətdən əhatələnən praqmatiklik bədii mətnin sistem xüsusiyyətlərindən biri kimi onun funksional xüsusiyyətləri ilə

¹ В.Н.Телия. Лексические модусы экспрессивности //Язык как коммуникативная деятельность человека. Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. Мориса Тореза, М., 1987, вып. 284, с.15-116

²В.И.Шаховский. Проблема эмотивного текста//Текст и его когнитивно-эмотивные метаморфозы. Волгоград, «Перемена», 1998, с. 57.

(obrazlarla, assosiativlərlə, bir çəçə şərhə və s.) sıx şəkildə əlaqədardır və bədii əsərin elə struktur-dil xüsusiyyətləri ilə əhatə olunur ki, bura modallıq, ekspressivlik, ifadəlilik, çoxmənalılıq, uzual/okkasionallıq daxildir.

Praqmatiklik nəzəriyyəsinin tənzimləmə nəzəriyyəsindən fərqi onların müxtəlif çıxış nəzəri bazası ilə əlaqədardır. Bu nəzəriyyələrin müxtəlif dominant əsası var – situativ – praqmatikada, linqvoüslubi – tənzimləmə nəzəriyyəsində.

Mətnin tənzimləmə nəzəriyyəsi onun məna çalarlarını tədqiq etməyə və praqmatik effekti üzə çıxarmağa imkan edir, daha doğrusu, müxtəlif tip informasiyaların generatoru kimi mətnin açarı rolunu oynayır.

Məhz linqvistik aspektdə ritmik səviyyəaltının ayrılmasının düzgünlüyü ondadır ki, poetik mətndə ritmik cəhətdən qurulan dil materialının özüdür, daha doğrusu, dil vahidləridir.

Ritm, məlum olduğu kimi, müəyyən səsli nitq quruluşudur. Belə ki, ritm yalnız səslərdən ibarət deyil. Şeir ritminin quruluşunda supersegment vahidlər – intonasiya, vurğu əhəmiyyətli rola malikdir. Digər tərəfdən poetik mətnin ritmik quruluşu onun sintaktik səviyyəsi ilə uyğundur, belə ki, ritm – poetik mətnin müəyyən hissələrə üzvlənməsidir ki, onlar şeir adlanır. Hər bir şeir müəyyən bitkinliyə – məna və sintaktik bitkinliyə malikdir. Məsələn: S.Vurğunun “Azərbaycan” şeiri:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimсэн,
Anam, doğma vətənimсэн,
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan! Azərbaycan!

Göstərilən fraqment beş cümlədən ibarətdir. Qarşımızda bağlı, avtonom hissələr var. Hər bir cümlə nisbətən bitmiş bir fikir ifadə edir. Belə ki, müəyyən sintaktik tamlığa, özünəməxsus bitmiş intonasiyaya, daha doğrusu, özünəməxsus intonasiya xəttinə malikdir. Verilən bərabərliyi poetik mətnin üzvlənməsinin strukturunun digər komponentləri artırır. Məhz ritm poetik mətnin qurulmasında əsasdır və digər xüsusiyyətlər arasında birinci yerdə dayanır. N.S.Bıdınaya görə, bu, poetik mətnin ayrılmasında, xüsusi ritmik səviyyəaltının ayrılmasında yüksək arqumentdir.¹

¹И.В.Быдина. Коммуникативно-прагматический подход к структурированию поэтического

Əgər bu səviyyəaltını praqmatik səviyyədə ayırsaq, poetik mətndə ritmlə mənanın münasibəti məsələsi üzə çıxır. Bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, şeir ritmi məna yükünə malikdir. M.M.Baxtin hesab edir ki, “ritm həyəcanın özünün mənasının daxili səbəbini ehtiva edir”.¹

Maraqlıdır ki, şairlər özləri ritmlə mənanın əlaqəsini qeyd etmişlər. Bununla belə, ritm və məna məsələsi poetik nitqdə həll olunmamış qalmaqdadır. Belə ki, alman tədqiqatçısı K.D.Zeeman şeirin ritmi və semantikanın uyğunluğu barədə iki məsələ irəli sürür:1) şeir ritmi müəyyən semantik yerləşməyə malikdir; 2) şeirin bütün ölçüsünün semantikasi leksik tamamlanmaqdan asılıdır.²

Poetik mətndə informativ-məna və praqmatik səviyyələrin əlaqəsinin nəzərdən keçirdikdə görünür ki, informativ-məna səviyyəsinin ekstralinqvistik aspekti mətndə müəllifin nitq-fikir fəaliyyətinin məhsulu kimi koqnitiv informasiyanı və oxucunun idrak fəaliyyətinin dil vasitələri ilə üzə çıxmasını özünə birləşdirir. Koqnitiv informasiya adı altında “müəllifin konseptual təsvirinin linqvistik şərhinin fraqmenti dayanır”.³

Poetik mətndə müəllif dünyanın konseptual təsvirini leksik vasitələrlə ifadə edir, linqvistik aspektdə informativ-məna səviyyəsində leksik səviyyəaltı üzə çıxır. Məsələn, X.Rzanın “Qorxaq” şeirində “qorxaqlıq” konsepti verballaşır. Konseptin nominatı şeirin açar sözündə eksplisit şəkildə təqdim olunur. Bu mətnin informativ-məna səviyyəsinin ekstralinqvistik aspektini belə izah etmək olar: “Qorxaqlıq pis xüsusiyyətdir”, “Qorxaqlığa nifrət”. Burada rasionel məlumat verilir. Lakin X.Rzada rasionel məna emotiv fikirlərlə artır: maskalanmaq, bürünmək, ilan, əqrəb, şimşək kimi enmək, lal-kar olmaq və s. müəyyən emosiyalar yaradır. Bundan əlavə, bu sətirlər həm də həyəcan və nifrət hissələrini ifadə edir. Bu sətirlər oxucuda qorxaqlara nifrəti formalaşdırır. Bu şeirdə emosional feillər qorxaqlığın mənasını açır, bu ifadələr qorxaqlara xas xüsusiyyətləri göstərir.

текста. Вологодград, «Волгоградский государственный университет», с.43-48.

¹M.M.Бахтин. Эстетика словесного творчество. М., «искусство», 1979, с.103

²К.Д.Зеeman. Несколько соображений по теории семантического ореала на материале пятистопного хорей/Славянский стих: Лингвистическая и прикладная поэтика: Материалы межд.конф. 23-25 июня 1998 г., М., 2001, с.210.

³Н.С.Болотнова. Основы теории текста. Томск, Изд-во Томский педагогический университет,1999, с.30

Poetik mətndə qorxaqlığa emosional ton verilməsi üçün şeirin başlanğıcının da mühüm rolu var. Qorxaq semantikasına görə yaltaq sözlünə yaxınlaşır. Bu şeirdə qorxaqlığın mahiyyəti açılır, şairin qorxaqlığa münasibəti verilir. Beləliklə, təhlil olunan şeirdə emosional informasiya rasionallıq üzərində deyil, rasionallıq informasiya emosional informasiya üzərində üstünlük təşkil edir və hər şeydən əvvəl pragmatik səviyyənin emotiv səviyyəaltı vasitələri ilə eskplisitləşirlər. Bu, onunla izah olunur ki, poetik mətnin xüsusiyyəti – emotiv funksiyanın, eyni zamanda emotiv dil vasitələrinin xüsusi əhəmiyyətli olmasıdır.

Qeyd edək ki, linqvistik və ekstralingvistik aspektlər ayrılmazdır, bunlar bir hadisənin iki tərəfidir.

Ekspressivliyin pragmatika ilə əlaqəsi Bajenova İ. S-nın dissertasiyasında əks olunmuşdur.¹Burada emosiyaların təbiəti və xüsusiyyəti, habelə bədii mətnə onların dil təqdimatı üzə çıxarılır.

Mövcud linqvistik və psixoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, emosiyaların ekspressiyasına aiddir: 1) psixofizioloji simptomlar – vegetativ reaksiyalar (sifətin dərinin rənginin dəyişməsi), səs simptomları (ağlamaq, qışqırmaq, ah çəkmək), hərəkət simptomları (dodaqların, əllərin əsməsi); 2) fonasiya (intonasiya, tonun hündürlüyü, səsin gücü, pauza, susma və s.); 3) kinemlər – insan sifətinin və bədəninin vəziyyətinin dəyişməsi, bura aiddir: mimika, jestlər, hərəkətlər, pozalar).

Kommunikasiya təfəkkürün yalnız informasiyanın rasionallıq cəhətdən formalaşan nitq ünsiyyəti deyil, həm də insanlar arasında bilavasitə emosional kontaktdır ki, onun şərtləri altında kommunikasiyanın qeyri-verbal vasitələri böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, bura insanın emosional vəziyyətinin (EV) bütün kompleksi daxildir, bu zaman psixofizioloji simptomlar və qeyri-kommunikativ hərəkətlər istisna olunur ki, onlar heç bir məqsədlə informasiya daşımır, yalnız adreasantın emosional vəziyyəti (EV) məlumat verir.

Gerçəkliyin əks olunma formalarından biri kimi emosiyalar habelə dil işarələrini ifadə edən predmetdir. Bədii kommunikasiyada emosional vəziyyətlər və emosional reaksiyalar dil vasitələrinin köməyi ilə təsvir olunur və anlayışın formalaşması ilə əlaqədardır və təfəkkürlə əhatə olunur. Dil işarələri ilə ifadə olunma prosesi əksolma məsələlərinə

¹И.С. Баженова. Обозначения эмоций в художественном тексте (прагматический анализ). АР докт. дисс., М., 2004, 48 с.

tabedir. Dil – real gerçəklik münasibətində dil işarələri yalnız ikinci pozisiyanın sadə işarələrini ifadə etməyə xidmət etmir, daha çox gerçəkliyin ümumi əksolma daşıyıcılarıdır. Dil mənasının formalaşması prosesində öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olan qneseoloji situasiyanın üç elementi iştirak edir və əks olunur: anlayın subyekt (insan), anlaşılın obyekt (real gerçəklik) və dil işarəsi.

Emosiyaların ifadəsi həm bir, həm də bir neçə leksemi kompleks əsasında həyata keçir ki, onu dil kollektivinin kommunikativ tələbləri örtür. Bu, ilk növbədə emotiv dil vahidləridir ki, onların strukturu onların yüksək kommunikativ-praqmatik potensialını müəyyən edir. Dil vasitəsi emosional vəziyyəti (EV) və emosional reaksiyanı (ER) təsvir edərək adresant üçün emotivdir və kommunikasiyanın ifadəli, daha doğrusu, ekspressiv vasitəsidir.

Kommunikasiya prosesi bilavasitə pragmatik aspektlə (potensialla) əlaqədardır və insan tərəfindən şərh olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ aspektdən fərqli olaraq pragmatik aspekt ünsiyyətə ümumiyyətlə aiddir, danışın şəxslə, onun adresatı, ünsiyyət situasiyası, uyğun dil vahidlərinin seçimi və mətnədə işlədilməsi ilə əlaqədardır.

Praqmatika nitq fəaliyyətini əks etdirir ki, o, anlaşılıqlı, məqsədyönlü dil vasitələri ilə həmsöhbətində daha effektiv təsir etmək və onda müəyyən fikirlə, hisslər, davranışlar yaratmaq məqsədi güdür; praqmatika həm də özündə danışının özünü ifadə etməsini müşahidə edir ki, o, özünün şəxsi fikirlərini, hisslərini, həyəcanlarını daha yaxşı səviyyədə gizlədə bilir, ya da daha yaxşı çatdırır ki, burada danışının həmsöhbətində təsir etmək məqsədi əks olunur.

Bədi mətnin praqmatikasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, birincisi, mətnin praqmatikası həm bütöv mətnin xüsusiyyətini ifadə edir, həm də onun ayrı-ayrı vahidlərinin məqsədyönlü təsirini ifadə edir ki, o, adresantın intensional məsələləri ilə nizamlanır ki, ünsiyyət situasiyasını geniş mənada nəzərə alır, ikincisi, praqmatika bədi mətnin müəllifinin dil vasitələrini seçməsinə, habelə, ifadənin düzgün anlaşılmasını təmin edir.

Buna görə bədi mətnin funksionallaşmasının adekvat anlaşılmasını praqmatikanı təşkil edən əsaslardan ayrı təsvir etmək mümkün deyil; pragmatik quruluş, pragmatik istiqamət, pragmatik səlahiyyət, pragmatik potensial, pragmatik funksiyalar.

Mətnin praqmatikasından fərqli olaraq, təbii dilin praqmatikası, cəmiyyətdə kommunikativ prosesləri öyrənən elm, geniş sosiomədəni konteksti nəzərə alaraq onu tədqiq edir ki, dilin fəaliyyəti üçün dil və paralingvistik vasitələrdən hansı sosial kommunikasiya şəraitində planlaşdırılmış dil fəaliyyətinin uğurunu əldə etmək üçün istifadə etmək olar.

Dil vahidlərinin və onların birləşmələrinin funksiyaları bir tərəfdən dil sistemində potensial təyinatlı vahidləri funksionallaşdırmaq üçün kommunikasiya prosesində iştirak edir, digər tərəfdən, nitqdə bu potensialların nəticələri, prosesləri kimi iştirak edir. Praqmatik potensial (gizli imkanlar) nitqdə müəyyən təyinatlı dil vahidlərinin reallaşmasını əhatə edir.

Beləliklə, dil vahidlərinin təsvirində praqmatik yanaşma dil vahidlərinin həmin əhəmiyyətli komponentlərini nəzərdə tutur ki, o, fərddə, dili ünsiyyət vasitəsi kimi işlədən və bütünlükdə situasiyanın istiqamətində öz seçimini edən fərddə əlaqədardır. Bununla əlaqədar bədii əsərin müəllifi – nəql edən – adresant dil vasitələrini elə seçir və qurur ki, onlar yalnız mənanı ifadə etməsin, daha əhəmiyyətli, adresatda emosional reaksiya yaratsın və estetik zövq oyatsın ki, bu da bilavasitə bədii əsərin *praqmatik funksiyası* ilə əlaqədardır ki, o, oxucunun fikirlərinə, adresantın estetik qiymət sistemində, onun həyat pozisiyasının düzgünlüyünə, habelə özü üçün müəyyən praqmatik nəticələr çıxarmağın zəruriliyinə inandırır.

Dilin istənilən vahidi praqmatik potensialın komponenti ola bilər mülahizəsi onu deməyə imkan verir ki, *qeyri-verbal komponentlərin nominasiyası da emosiyaların ekspressiyasında* mühüm praqmatik potensiala malikdir.

Bədii mətnə emosiyaların ekspressiyasında qeyri-verbal komponentlərin nominasiyasının istifadəsi müəyyən praqmatik qaydalara uyğun aş verir və həmin mətnin adresata təsirini gücləndirir. Bədii mətnin strukturunda emosiyaların ifadəsinə əsasən nəql edənin nitqində rast gəlinir ki, dialoqun təbii gedişinin yaranmasına xidmət edir, onu zəruri detallarla tamamlayır. Tamamilə müəllifdən asılı olan emosiyaların ifadəsi və onların nəql edən tərəfindən seçilən tipləri qəhrəmanların çoxcəhətli xüsusiyyətlərinin yaranmasında onların daxili dünyasına baş vurmağa kömək edir və bədii mətnin qiymətləndirici semantikasını ilə

əlaqədardırlar. Nəql edən – müşahidəçi yalnız onu təsvir edir ki, nəyi görür və eşidir, qəhrəmanın məhz emosional vəziyyətini üzə çıxarır, onların daxili həyəcanlarına toxunmur. Bu zaman nəql edən tipi özünün emosional hissələrini təsvir etmir. Auktorial nəql edən bərabər şəkildə bədii əsərin bütün qəhrəmanlarının emosional vəziyyətinin həm xarici, həm də daxili vəziyyətlərini təsvir etməyi bacarır, bu zaman emosional vəziyyət və emosional reaksiya nominasiyasından istifadə edir. Emosiyaların təyinatına əsaslanaraq müəyyən etmək olar ki, birincisi, bu bədii əsərdə bu və ya digər qəhrəman nə qədər vacibdir, ikincisi, müəllif /nəql edənin təsvir edilən obraza münasibəti, üçüncüsü, bu bədii əsərdə nəql edənin tipini müəyyən etmək mümkündür. Emosiyaların ifadəsi bədii əsərin müəllifinin pragmatik quruluşu və qiymətinin verilməsi üçün mühüm ifadə vasitəsidir.

Emosional mətnaltı-konnotasiyanın siqnalları hə emosional reaksiyaların ifadəsi (ER), həm də emosional vəziyyətlərin ifadəsidir (EV). Mətnaltının bu növü emosiyaların dəfələrlə təkrarı ilə qurulur və adətən makromətnə – abzasda, fəsildə, bütün əsərdə üzə çıxır. Assosiasiyalar vasitəsilə distantlaşmış təkrar qəhrəmanların emosional vəziyyətini təsvir edir, onların xarakterini açır, habelə bədii əsərin əsas ideyasının üzə çıxmasına xidmət edir, müəllifin əsərə verdiyi qiyməti göstərir və oxucuya emotiv təsir məqsədilə yönəlir, daha doğrusu, pragmatik potensiala malik olur.

Emosiyaların verilməsinin dinamikası müəyyən ardıcılıqla aparılır: əvvəlcə emosional vəziyyətlərin nominasiyasına, daha sonra emosional reaksiyaların nominasiyasına baxılır ki, özünə psixofizioloji simptomları (üzün dərisinin rənginin dəyişməsi, hərəkət simptomları, səs simptomları), fonasiyalı lalinqvizmlər, kommunikativ və qeyri-kommunikativ kinemləri birləşdirir.

İnsanın emosional həyatını bədii nəsrin dili özünün spesifik vasitə və üsulları ilə təsvir edir ki, həddən artıq müxtəlifdir. Belə ki, həm rus, həm də alman bədii nəsrində insanın emosional həyatının mərkəzini emosional vəziyyətlərin nominasiyası təmsil edir ki, tərkibinə “ürək” və “könlü” leksemləri daxildir. Məs: ürəyim döyündü /çırpındı/həyəcanlandı/düşdü/əsdı və s.

Daha sonra mərkəzdən kənarda söz birləşmələri dayanır ki, əsasında emosiyaların adları dayanır (hirs, qəzəb və s.). Məs: Onun aşıb-daşan qəzəbi soyudu; onları sevinc bürüdü; kürəyindən soyuq gizilti keçdi və s.

Emosional hissələrin sahəsinin periferiyasında metaforik söz birləşmələri və cümlələr dayanır ki, insanın daxili, kənardan müşahidə olunmayan emosional vəziyyətini ifadə edir. Daxili, emosional həyəcanlara xüsusi keyfiyyət, “intimlik” aid edilir, bu onda ifadə olunur ki, orqanizmin fizioloji funksiyalarında gedən bir sıra dəyişmələrlə əlaqədar olaraq (nəfəs, qan dövranı, həzm sistemi, əzələ sistemi) insan özünün emosional vəziyyətini sözlə ifadə etməyə çalışır: bütün damarları gərildi; bütün əsəbləri oyandı; nəbzi sürətlə vurmağa başladı və s. Emosional vəziyyətlərin bu nominasiyaları bədi əsərin strukturundan, özünə obrazlı sistemi birləşdirən, həm də xalqın və dövrün mədəni əlaqələrinəndən asılıdır.

Azərbaycan dilində emosiyaların ifadəsinin təhlili göstərdi ki, obrazların oxşarlığı və metaforik məcazlarda paralelizm həm məkan, həm də zamanda üzə çıxır.

Emosiyaların ifadəsi mədəni-millî özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu və ya digər insan cəmiyyətinin təfəkküraltı yaddaşında emosiyaların ifadəsində mədəniyyətin bu və ya digər kodu ilə intermətn əlaqəsi saxlanılır. Eyni zamanda bədi mətnə emosiyaların ifadəsinin üzə çıxması bir neçə ər ərzində yalnız nəsilər arasında mədəni əhəmiyyətli qeydləri vermir, həm də daha vacib, dil daşıyıcılarının mədəni özünüifadəsinin formalaşmasına xidmət edir. Belə ki, məsələn, müxtəlif mədəni dillərdə rəng simptomlarının təsvirində insana malik müəyyən universal obrazlara (modellərə) əsaslanırlar ki, onlar yerli, spesifik realiyalara əlaqədardır ki, hər bir xalq üçün tipikdir. Beləliklə, assosiativ əlaqə yaranır ki, konkret təsəvvürlərə əsaslanır: rəng-müqayisə-obraz. Təhlil nəticəsində emosiyaların ifadəsində elə hadisələr ayrılır ki, birbaşa və ya bilvasitə rəng bildirən çalarları ifadə edir.

Bədi nərsdə emosiyaların ifadəsi üçün rəng metaforalarının obyektinə həmişə insan hesab olunur və ya ehtimal olunur, qəhrəmanın sifətinin təsviri üçün qırmızı, ağ, qara, göy, sarı, yaşıl və s. istifadə olunur ki, hər bir rəng çaları müəyyən emosional ton ifadə edir.

Emosional vəziyyətlərin (EV) hərəkət simptomları orqanizmin daxili fəaliyyətinin müəyyən növünü əks etdirən bilvasitə reaksiyalar-

dır. Onlar kommunikanat barədə implisit informasiyanın xüsusi dilini əmələ gətirir ki, onun nəzarətindən kənar qalır.

Hərəkət simptomlarının nominasiyasının təhlili nəticəsində iki qrup söz birləşmələri ayrılır: 1) eksplisit nominasiyalar, daha doğrusu, hərəkət feili olan cümlələr və ya söz birləşməsi və ya bu hərəkəti icra edən orqanın göstərilməsi; 2) implisit nominasiyalar, daha doğrusu, feili ləksəm və söz birləşmələri hərəkəti ifadə edən, lakin bu hərəkəti icra edəni göstərmədən.

Birinci qrupa elə feillər aiddir ki, diş, dodaq, yanaq, sifət, üz, çənə, əl, ayaq, diz, barmaqların emosional vəziyyətdə (EV) hərəkətini göstərir. Məsələn: dişləri bir-birinə dəydi; dişlərini şaqquldatdı və s.

İkinci qrupa bu feili ləksəmlər və onlardan düzələn feili bəğlamalar aiddir: əsmək, titrəmək, yırgalanmaq, həyəcanlanmaq və s. ifadə olunur ki, onlarla bütün intensivatorlar işləyir: qızdırılmalı kimi bütün əsirdi; habelə bütün bədəni ilə sözü: bütün bədəni ilə əsirdi.

Bu nominasiyalarda həm də müəyyən emosiyaya işarəni görmək olar: qorxudan əsmək, həyəcədən, qəzəbdən əsmək və s.

Emosional jestlərdə, insanın müxtəlif emosional vəziyyətlərində edilən, ayaq və ya bədənə edilən hərəkətlər və əlavə informativ yük daşıyanlarda, daha doğrusu, müəyyən pragmatik potensiala malik olan jestlərdə bu halları görmək olur. Ekspressiv jestlər adətən spontan olur və insanlar tərəfindən öz-özünə edilən hərəkət kimi anlaşılır, onlar həmişə daimi və əhəmiyyətli mədəni təsirlərə məruz qalır. Belə ki, onlar həm müşahidəçinin hərəkətlərində, həm də o olmadan istifadə oluna bilər.

İnsanın kinetik hərəkətlərinin təhlilində həm kommunikativ, həm də qeyri-kommunikativ jestləri, habelə adapter jestləri ayırmaq olar, onların adı altında maddi obyektlər və onlardan çıxan səslər başa düşülür. Daxili təbiəti nöqtəyi-nəzərdən adaptorlar iki əsas sinfə ayrılır: bədən adaptorları və adapter-obyektlər. Bədən adaptorları funksional cəhətdən hər şeydən əvvəl kommunikasiya zamanı həmsöhbətə istiqamətlənir, məsələn, əl çalmaq.

Adaptor-obyektlərə kommunikasiya prosesində istifadə olunan maddi əşyalar və bu əşyalara toxunan zaman çıxarılan səslər aiddir. Məsələn: acıqla qapını çırpdı, stəkani kiminsə üzünə çırpdı, fincanı stolə vurmaq, gurultu ilə pəncərəni açmaq və s.

Kommunikativ jestlər üçün nitqlə sıx əlaqə xarakterikdir, belə ki, onlar müəyyən edir, yerləşdirir, ifadənin ayrı-ayrı elementlərini əlavə edir. Qeyri-kommunikativ hərəkətlər müəyyən məna ilə assosiyalaşmır və insanın özündən asılı olmayan bilvasitə xarakter daşıyır. Bu hərəkətlər danışanın özünə yönələn fəaliyyətdir. Məsələn, bığını burmaq, dodağını çeynəmək, saçını barmağına dolamaq, həyəcədən dırnaqlarını didmək, yaxud ətrafda olan hər hansı obyektə yönələn jestlər. Məsələn: O, qeyri-ixtiyari boğaza bağladığı şərfi əlləşdirdi; o, əynindəki paltarın qırçınlarını düzəltməyə başladı, əlləri pencəyin düymələrinə getdi, sanki royal çalırdı.

Emosional gərginlik vəziyyətində nitqdə qeyri-kommunikativ hərəkətlərin və ya bilvasitə hərəkətlərin miqdarı artır (dodağın mimikası güclənir, baş dəfələrlə hərəkət edir, stulda tərپənmək, mane olan saçları geri itələmək, daranmaq, dönmək və s. işə yaramayan hərəkətlər), belə ki, özünün qeyri-nitq davranışına diqqət azalır, danışan diqqətini digər faktlara, öz danışığına verir.

Qeyri-kommunikativ hərəkətlərin nominasiyasının praqmatik potensialı onda deyil ki, adresat həmin nominasiyaya hansı məlumatı ötürür, ondadır ki, adresat tərəfindən ötürülən signal necə anlaşılır, o, özü barədə hansı əlavə informasiyanı nə qədər verir.

Emosional (ekspressiv) jestlər praqmatik cəhətdən anlaşılacaq jestlərdir, belə ki, onlar standart dil ifadəsinə malikdirlər. Praqmatik cəhətdən anlaşılacaq emosional jestlərin nominasiyası bədii mətndə müəllif tərəfindən ifadə oluna bilər, ya da müəllif yeni dil işarələri, bu və ya digər emosional jestin ifadəsi üçün müəllif tərəfindən edilən yeniliklər gətirir. Praqmatik cəhətdən anlaşılacaq ekspressiv jestlərə əllə həyata keçirilən jestlər aiddir: əllərini şappıldatmaq, üzünü əlləri ilə tutmaq, yumruğunu stola vurmaq, əllərini açmaq, barmaqlarını sındırmaq, əllərini yelləmək, əl eləmək, yumruğunu sıxmaq, əllərini ovmaq, başını tutmaq, kiminsə saçından tutmaq, əllərini qaldırmaq, əllərini sallamaq, əlini sinəsinə sıxmaq, ürəyini tutmaq, əl çalmaq, sillə vurmaq, kürəyini qaşımaq, əlini açmaq, əlləri əsmək, saçını yolmaq, yumruqla hədələmək.

Səs feillərini üç qrupa ayırmaq olar: 1) müəyyən emosional vəziyyətdə insanın nitqinin intonasiyasını, səslənmənin xarakterini verən feillər; 2) insanın emosional vəziyyətində səsləri ifadə edən feillərin işlənməsi; 3) səsəqlidi feillər.

Birinci qrupa fonasiyalı paralingvuzmlərin nominasiyaları aiddir ki, nitq fəaliyyətini müşayiət edərək gələcəkdə onunla bilavasitə bağlı olaraq dildən kənarında mövcud ola bilməz. Bura səsin gücünü, qırıqlığını, tembr, ritm, tezlik, danışanın emosional vəziyyətdə nitqinin aydınlığı/qeyri aydınlığı olan feillər aiddir.

İkinci qrupa elə feillər aiddir ki, emosional vəziyyətdə qeyri-nitq səslərini ifadə edir, onlar öz növbəsində bu yarımqruplara ayrılır: 1) yaxşı anlaşılan və ya yaxşı anlaşılmayan səslər. Məs: qışqırmaq/çığırmaq/inildəmək. 2) nida xarakterli səslər: ah çəkmək, ufuldamaq, hm demək. 3) emosional vəziyyətdə orqanizmdə baş verən müəyyən səslər fizioloji proseslərlə əlaqədardır: fisıldamaq, xırıldamaq, nıqqıldamaq, fınxırmaq, ah çəkmək, öskürməyə başlamaq. 4) gülüş və ya ağlamaq zamanı çıxarılan səslər: gülməyə başlamaq, gülmək, hıçqırmaq, içini çəkmək, ağlamaq.

Üçüncü qrupu təqlidi feillər təşkil edir ki, danışanın müəyyən emosional vəziyyətini ifadə edir: (pərt halda, təəccüblə) qağıldamaq, qaqqıldamaq, bağırmaq, nərildəmək, qağıldamağa başlamaq, bağırmaq, fişıldamaq, fişıldamağa başlamaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu səs simptomları bədii nəsrə danışmaq feilləri kimi leksik vasitələrlə ifadə olunur: qışqırmağa başlamaq, qışqırmaq, güclü daxili həyəcan nəticəsində səsin titrəməsi.

Emosiyaların ifadə olunan bütün tipləri praqmatik potensiala malikdir, belə ki, onlarda danışanın şəxsiyyəti üzə çıxır, onun sosial, etnik, mədəni, yaş, cins, professional xüsusiyyətləri, habelə emosiyaların ifadəsi bədii əsəri nəql edən tipindən və onun qəhrəmana münasibətindən asılıdır.

Bədii əsərlərdə emosiyaları genderin ifadəsi kimi tədqiq edən İ.S. Bajenova emosionallığa gender aspekti kimi baxır.¹

Bir çox tədqiqatlar sübut edir ki, qadınların qeyri-verbal davranışı kişilərin analoji davranışından fərqlənir. Faktik materialın təhlili nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, emosiyaların ifadəsində (Eİ) bədii mətnə müəlliflərin sosiomədəni təsəvvürü genderin şərhində istifadə olunur. Müəllif, bədii əsəri nəql edən özü müəyyən edir ki, birincisi, müəyyən situasiyalarda kişi və qadınlar hansı emosiyalardan istifadə

¹И.Баженова. Обозначения эмоций в художественном тексте (прагматический анализ). АР докт. дисс., 2004, 48 с.

etməlidirlər, ikincisi, onların üzə çıxmasının intensivliyi və mümkünlüyü həm də müəyyən dövr, əənə, sosial rituallar, əənəvi rolunun ayrılması bu və ya digər dil cəmiyyəti ilə əlaqədardır. Emosiyaların ifadəsinin təhlili göstərir ki, kişi və qadınlıq mədəni və tarixi cəhətdən əhatə olunan konseptlərdir.

Bədii mətndə müəlliflər tərəfindən qadın və kişilərin emosional vəziyyətinin (EV) təsvirində daha çox bir və ya eyni emosional vəziyyətin müxtəlif emosiyalarının verilməsindən istifadə olunur. Kişi qeyri-verbal davranışına emosional vəziyyətdə bu bədən hərəkətləri və jestlər daxildir. Məsələn: boynunu qaşımaq, əllərini sürtmək, yumruğunu stola vurmaq, saqqalını qaşımaq, əl yelləmək, yumruq sıxmaq, yumruq göstərmək, kiminsə boğazından yapışmaq, tüpürmək. Qadın qeyri-verbal davranışına bu jest və bədən hərəkətləri daxildir. Məsələn: ayaqlarını yerə vurmaq, qabağa və dala getmək, əllərini döşündə çarpazlamaq, əllərini sındırmaq, gözlərini aşağı salmaq.

Kişi və qadın jestlərinin nominasiyasının qarşılaşdırılması onu ifadə etmir ki, bədii əsərin müəllifləri tərəfindən bəzi kişi jestləri qadın emosional vəziyyətləri üçün verilə bilməz və əksinə. Məsələn, “yumruğunu stola vurmaq” jesti kişilər üçün normal, tipik və stereotipdir ki, qadınlar barədə bunu demək olmaz.

Bədii mətndə kişilər daha çox emosional vəziyyətdə (EV) hirs, nifrət, qadınlar isə təəccüb, qorxu cəhətdən verilir, bunu psixoloqların tədqiqatlarının nəticələri sübut edir, bu nəticəyə gəlinir ki, qadınlarda daha geniş yayılan emosional vəziyyətlər sevinc və qorxu, kişilərdə hirs və sevinc dominant olur. Beləliklə, bədii əsərlərdə emosiyaların ifadəsi daha çox itaət, zəiflik, qadınlara tabeliyi və tərsliyi, bəzən kişilərin aqressivliyi, gücünü ifadə edir ki, gender stereotiplərinin dayanıqlığını göstərir.

Kişi və qadınlara psixofizioloji simptomlarının nominasiyasının təsvirinin təhlili bədii məndə tamamilə psixoloqların o fikri ilə uyğun gəlir ki, qadınlar kişilərə nisbətən daha tez-tez qızarırlar. Bu zaman qadınlara sifətlərinin qızarması şəfəq, üfük, nar, lalə, kişilərin sifətinin rəngi ətraf aləmin konkret görmə obrazı ilə təsvir olunur: çuğundur kimi qızarmaq, pomidor kimi qızarmaq.

Qadınlara sifətinin rənginin təsviri bədii əsər müəllifləri tərəfindən əsasən iki rəngdə qırmızı və ayazımış (bəzən ağ və qara), kişilərinin sifətinin rənginin təsvirində bütün rənglərdən istifadə olunur: qırmızı, ağ, boz, sarı, yaşıl, göy, qəhvəyi, qara, bənövşəyi.

Beləliklə, qadın və kişi sifətinin rənginin emosional vəziyyətdə ən vasitəsiz şəkildə nominasiyası bədii əsərin estetik funksiyası ilə əlaqədardır.

Gender cinin mədəni-simvolik müəyyənliyi kimi habelə fonasiyalı paralingvizmlərin nominasiyasında üzə çıxır. Qadın və kişilərin nitqinin səslənməsinin keyfiyyəti müxtəlif izahedici və kvalitatif feillərlə verilir. O fakt diqqəti cəlb edir ki, birincisi, kişilərin vasitəsiz nitqini daha çox vasitəsiz feillər müşayiət edir, ikincisi, bədii əsərin müəllifləri tərəfindən kişilərin nitqinin keyfiyyətinin təsvirində daha çox kvalitatif feillərdən istifadə olunur, üçüncüsü, qadınlara nisbətən kişilər daha çox emosional vəziyyətdə sakit, susqun təsvir olunur. Kişinin susqunluğunu bütün emosiyalar müşayiət edir. Məs: təəccüb – bir neçə dəqiqə dayandı, heç bir söz demədən lala döndü; təəccüb – təəccübləndi və susdu; kəkələdi və nitqini qurtarmadı; təəccübləndi və susdu, nitqi dayandı, südü, qorxu – sakitlik yarandı, qəm – sakitlik kifayət qədər uzun çəkdi; kədərli şəkildə susdu.

Bəzən bədii əsərin müəllifi qiymətləndirici əlamətlərin məcazına əl ataraq qadınlara aid olan əlamətin mənfi qiymətini təsvir olunan qəhrəmana verir ki, bu, bilavasitə dil vahidinin praqmatik potensialı ilə əlaqədardır. İş başqa şəkildədir, əgər referent kimi qadın başa düşülürsə onun xarakteristikası üçün kişi stereotip əlamətlərindən istifadə olunur. Bu halda mənfi emosional qiymətlər qat-qat yığılmır, belə ki, hər iki cinsin nümayəndələrinin dil təfəkküründə kişi qiymətləndirici əlamətləri böyük əhəmiyyət kəsb edir və ənənəvi olaraq müsbət kimi qiymətləndirilir. Müəllif qəhrəmanı mənfi cəhətdən təsvir etmək üçün qadına xas sözləri kişilərə aid edir, qadınlarda verilən kişilərə məxsus səsi isə müsbət qiymətləndirir.

Beləliklə, bədii mətnə emosiyaların ifadəsi genderin şərh vasitəsidir və cinslə əlaqədar müəyyən stereotipləri və konvensiyaları bu və ya digər tarixi dövrdə əks etdirir.

TƏHMİNƏ İSMAYILOVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

PUBLİSİSTİK MƏTNLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK VƏ FUNKSIONAL XARAKTERİSTİKASI

“Publisist” sözü latın dilindən tərcümədə (publicus) “ictimai” mənasını bildirir. Bu məna həmin janrın mövzusunu qismən aydınlaşdırır. Publisistikanın mövzu dairəsi genişdir: xırda məişət məsələlərindən tutmuş, zamanın böyük ictimai-siyasi hadisələrinə qədər hamısı publisistika üçün mövzu ola bilər.

Bu üslub özünün kütləvililiyi ilə digər üslublardan fərqlənir. Belə ki, cəmiyyəti narahat edən, düşündürən bir çox problemləri, həyatımızda baş verən hər cür dəyişikliyi, yeniliyi birinci xalqa çatdıran da məhz gündəlik qəzetlərdir. Məhz buna görə qəzetləri, doğru olaraq, obrazlı şəkildə “söz göyərçini” adlandırırlar. “Publisistika günün mühüm məsələlərini özünə mövzu seçir. Sənətkarlıqla, ustalıqla yazılmış publisist əsər hər bir dövr üçün öz dəyərini saxlayır. Bu isə, birinci növbədə, publisistikanın milyonları düşündürən, zamanın tələblərindən doğan mühüm məsələlərə toxunması və böyük ümumiləşdirmə qüvvəsinə malik olması ilə izah edilməlidir¹”.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızda 500-dən artıq qəzet və jurnal çap olunmağa başladı. Ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, ədəbi dil normalarının yayılmasında, təkmilləşməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bu qəzetlərin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Bugünün oxucusu dünənki oxucu deyildir. Yüksək zövqə və mənəvi inkişafa malik olan müasir oxucular qəzetə yüksək tələblə yanaşırlar. Onlar istəyirlər: qəzet və jurnalın hər bir nömrəsi məzmunlu, rəngarəng, maraqlı və tərtibatca gözəl olsun, hər bir çıxış: həm məqalə, həm müxbir məktubu, həm oçerk, həm felyeton, həm də xəbər adamların fikrinə və duyğularına təsir göstərsin, hər kəs üçün anlaşılqılı olan yaxşı və tərəvətli bir dildə yazılsın. “Mətbuat artıq müasir tələblərə cavab verməyən formalardan qaçmaqla yanaşı, dilimizi korlayan yeni formalara da qarşı mübarizəyə qalxdı. Çünki qəzet mətnləri böyük auditoriyaya hesablanır, onların dili yüksək effektiv dəyərə ma-

¹F. Mehdi. Alovlu publisist Səməd Vurğun. Bakı, 1967, s.8

likdir və onlar dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə verilən reaksiyanın təzahürü kimi həmişə diqqət mərkəzində olur”¹ .

Bu gün Azərbaycan publisistikası məzmun və dil baxımından olduqca zəngindir. Belə ki, publisistik mətnlər və onların qarşısında duran vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi yolları, dillə təfəkkürün sıx əlaqəsini, nitqin törəmə mexanizminin konturlarını aydınlaşdırmaq baxımından da aktualdır. R.A.Budaqovun göstərdiyi kimi, publisistika, xüsusilə də onun əsas janrlarından olan qəzet publisistikası hər cür dil “yeniliyini”, adətən, çox tez qəbul edir. O, nəinki, tək-cə leksik və frazeoloji yenilikləri, eyni zamanda, sintaktik quruluşda da baş verən dəyişikliyi çox asanlıqla özündə əks etdirir və onun bədii üsluba keçməsinə kömək edir² .

Publisistik mətnlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri

Publisistik mətnlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, ilk növbədə, sintaktik bütövlərdən başlamaq lazımdır, çünki onlar mətnin əsas funksional vahidləridir. Cümlədən fərqli olaraq, forma və məzmun baxımından fikir və intonasiya bitkinliyi də onlarda mövcuddur. Mikromətn və ya sintaktik bütövün funksional-sintaktik quruluşu müxtəlif cümlə modelləri üzərində, struktur-semantikasi aktual üzvlənmə və məntiqi vurğu ilə müəyyənləşən tema – rema əvəzlənmələri əsasında qurulur. Mətni təşkil edən konstruksiyalar ədəbi dilin qrammatik norma funksionallığını saxlayır. Mövcud normaya uyğun cümlələrdə əvvəl tema, sonra isə rema gəlir. Burada mübtədə və ya mübtədə zonası məlum olanı bildirməklə yanaşı, həm də nitqin predmetini ifadə edir. Xəbər və ya xəbər zonası yenini bildirir, başqa sözlə remadan ibarətdir. Beləliklə, mətnin təşkilində tema və remanın rolunu bu cür xarakterizə etmək olar: mətndə rema daşdığı kommunikativ yük baxımından relevant rolunu oynayır, yəni yeni informasiya verir, temada isə kommunikativ yük nisbətən aşağı dərəcədə olur. Buna görə də o, mətnin qurulmasında əsas vasitə hesab olunur. Başqa sözlə desək, mətn və onun hissələri temaların ardıcıl düzülüşüdür desək, yanılmırıq.

¹ Yenə orada, s.8

² P. A. Будагов. Литературные языки и языковые стили. Москва, 1967, s.156

Müəyyən fikir ətrafında cümlələrin sintaqmatik və paradiqmatik bağlılığı mikromətnin yaranmasına səbəb olur. Mikromətn təkcə cümlələrin ardıcıl düzülüşü deyil, o, həm də leksik, qrammatik, məntiqi cəhətdən birləşərək bir tamlıq yaratmasıdır. Məndən kənarda hər hansı bir cümlənin tam bitkin fikir ifadə etməsindən danışmaq olmaz. Publisistik mətnlər bütövlükdə fonetik, leksik və qrammatik normalara tabe olan, cümlələrdə aktual üzvlənmənin mövcud olduğu, məntiqi-semantik bütövlüyə malik konstruksiyalardan təşkil edilir. Publisistik mətnlərin analizi onu deməyə əsas verir ki, sintaktik bütövlərin struktur-semantikasında aktual üzvlənmə, məntiqi vurğu və bunlardan doğan tema – rema yerdəyişməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mətn dilçiliyinin görkəmli tədqiqatçısı K.Abdullayevin fikrincə, mətni başlanğıc, orta və son mərhələlərə ayırmaq olar. “Başlanğıc, sanki, bütün mətn quruluşunun əsas tematik düyününə çevrilərək, cümlə quruluşundakı mübtədanın, yəni subyekt ideyasının funksiyasını yerinə yetirir və ümumi girişlə xarakterizə olunur. Ümumi girişdə verilən mikrotəma mətnin qurulması boyu tədricən konkretləşir”¹. Q.Kazımovun qeydlərinə görə isə “mətnin semantik bütövlüyü mikrotəmanın şərhçi ustalığı ilə bağlıdır. Mikrotəmanın şərhçi başlanğıc, inkişaf və nəticədən ibarət üç mərhələdə başa çatır”². Fikrimizi publisistik mətnlərin izahı ilə davam etdirək: “Hüseyn Kürdoğlu nə deməkdir? İlk öncə elə bu qəzəlin şeirin baş obrazı, əsas lirik qəhrəmanı deməkdir; çünki əsas obraz müəllifin kimliyinə aid keyfiyyətləri, bütün xarakterik cizgiləri özündə cəmləyib. H. Kürdoğlu da bizim şirin, doğmaca türk dilimizdir. Sonra da Şəhriyarımız, Səməd Vurğunumuz, Füzulimiz... Vahidimizdir” (“Kredo” qəzeti, 28 iyun 2018-ci il). Mətnin qurulma texnikasına nəzər yetirsək görərik ki, bu sintaktik bütövə nitq aktı temadan remaya doğru irəliləyib və birinci konstruksiya – “Hüseyn Kürdoğlu nə deməkdir?” giriş cümləsidir. Sintaktik bütöv birinci cümlədə qoyulan suala verilən cavab üzərində qurulub. İkinci və üçüncü cümlələr izahedicisi, sonuncu cümlə isə nəticə xarakterlidir.

“Vətənin qıraqda qalan yerlərini yaxalayan dərdin Sacanı da necə boğduğunu görmək şair üçün çox ağırdır. O, Sacadan başladığı yolunun çox uzaqlara qədər getdiyini, bu yolun bəzən qaranlıqdan, bəzən işıq-

¹K. Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: “Maarif”, 1989, s. 204

²Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Ünsiyyət”, 2000, s. 426

dan keçən cizgilərini xəritə-xəritə çəkərək, gözlərində həsrətə döndüyünü yazır. Və bu zaman həmin uzaq diyardan Sacanın sığındığı dağlara tərəf baxır” (“Kredo” qəzeti, 21. 05. 2018.). Bu mətndə iç dünyasıyla danışan, mübahisə edən, düşüncələr və hisslər burulğanında Vətəndən uzaq yerlərin həsrətini çəkən şairin daxili mühakiməsi – monoloji nitqi verilmişdir. Burada diqqəti çəkən bir nöqsanı qeyd etməmək mümkün deyil, çünki bu hala publisistik mətnlərdə, təəssüf ki, tez-tez rast gəlinir. Dilimizə ərəb dilindən keçmiş “və” bağlayıcısı ilə cümləni başlamaq dilimizin qayda-qanunlarına ziddir. Bildiyimiz kimi, bağlayıcılar iki əsas funksiya daşıyırlar: 1) sözlər və söz birləşmələri arasında işlənərək birləşdirmə, əlaqə yaratma funksiyası, 2) sözlər arasında məna əlaqələrinin gücləndirilməsində mühüm vasitə kimi. Bəs bu mətndə müəllifin təhkiyə dilində “və” bağlayıcısı ilə cümlənin başlanması hansı məqsədi güdür? Fikrimizcə, müəllif sintaktik bütövün əvvəlki iki cümləsində lazım olan informasiyanı oxucuya tam şəkildə çatdırma bilmədiyi üçün növbəti cümləni əvvəlki cümlələrin davamı olaraq düşünmüş və bu niyyətlə də “və” bağlayıcısı ilə cümləni başlamışdır. Artıq burada bağlayıcı konstruksiyalar arasında əlaqə yaratmaqdan daha çox mətnin bütövlüyünün təminatçısı kimi çıxış edir, onu qırılmaz, bölünməz edir. Fikrimizi N.Novruzovadan gətirilmiş sitatla yekunlaşdıraq: “Bağlayıcılar sintaktik vahid olan mətn komponentlərinin vahid informasiya mənbəyi kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır və sintaktik vahidin mühüm quruluş elementinə çevrilir”¹.

Mürəkkəb sintaktik bütövlərdə və ya mikromətnlərdə formal və semantik əlaqələrdən danışarkən, bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik bütövün tərkibindəki konstruksiyalar arasındakı semantik əlaqəni yaradan amillərlə komponentlər arasında struktur əlaqəni təmin edən vasitələr bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, mürəkkəb sintaktik bütövlərin təşkilində, qurulmasında təkrarlar mühüm rol oynayır. Belə ki, onlar cümlənin müstəqilliyini azaldır, onu daha çox bütöv bir sistemin struktur vahidinə çevirir, mətn hipertemasının formalaşmasına yol açır. “Deməli, mətn formal və semantik əlaqələrin nisbətində yaranan, müəyyən semantik əlaqə üsullarına, məzmun əlaqələrinə və məntiqi əlaqələrə əsaslanan

¹ N. Novruzova. Mətn sintaksisi. Bakı, 2002, s. 77

bütöv sistemdən ibarət dilin ən böyük vahididir”¹. Təkrarlar (fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik) həm də mətni zənginləşdirir, onun dilini cilalayır, üslubi-ekspressiv rəng qatır. Publisistik mətnlərdə ən çox təsadüf olunan leksik təkrarlardır. Onlar təkrarın digər formaları kimi mətndaxili birləşdiricilik əlaqəsini yerinə yetirən vasitələrdir. Yəni onların mətndə mövcudluğu fikir birliyi yaratmaqla yanaşı, həm də onun bir sistem kimi formalaşmasına xidmət edir. Bu məqamı K.Abdullayev xüsusi olaraq vurğulayır: “... özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq, təkrar prinsip etibarilə mətn bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm sementvari bir üsul kimi üzə çıxır; ... Tekstdə elə məqamlar olur ki, onun özünəməxsus düyünlü nöqtələrində məhz cümlənin təkrarı daha effektiv rol oynayır”².

Mətn daxilində bir söz, söz birləşməsi və yaxud cümlə kommunikativ məqsəddən asılı olaraq təkrar oluna bilər. Təkrar iki komponentdən ibarət olur: 1) təkraredilən hissə, 2) təkraredən hissə. Bu hissələrin birliyi mürəkkəb sintaktik bütövün bütövlüyünə xidmət edən məna gücləndirici əlaqə vasitəsi yaratmış olur. “Ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə təkrarların olması heç də keyfiyyəti aşağı salaraq ləğv etmir, əksinə, emosionallığın artmasına gətirib çıxarır. Bəzən bir sıra əsərlərdə tez-tez təkrarlanan sözlər çox vaxt bir rəzm kimi çıxış edirlər”³.

Dilçilik ədəbiyyatlarında leksik təkrarlara münasibət birmənalı deyil. Belə ki, M.Adilov leksik təkrarları morfoloji təkrarlarla eyni qrupda, eyni başlıq altında aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir: 1) tam təkrarlar, 2) yarımçıq təkrarlar⁴. A. Məmmədov isə leksik təkrarların bir sistem yaratdığını qeyd edir və o, bu sistemə sözləri, söz birləşmələrini, cümləni, sintaktik bütövü, elipsisi aid edir⁵.

Mətdaxili işlənmə formasına görə təkrarlar iki cür olur: 1. Tam leksik təkrarlar. 2. Natamam leksik təkrarlar. Leksik təkrarların bu növlərindən hər biri həm ikikomponentli, həm də çoxkomponentli mürəkkəb sintaktik bütövlərin daxilində özünü göstərə bilər.

Tam leksik təkrarların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mətnin əvvəlki cümləsindəki leksik vahid sonrakı cümlələrdə də heç bir dəyi-

¹Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər”(kollektiv).Bakı:“Mütərcim”,2012,s.112

²K.Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: “Maarif”, 1989, s. 234

³M.Adilov. Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi. Fil. elm. dok. diss. Bakı, 1967, s. 19

⁴Yenə orada, s.387

⁵A.Məmmədov. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2001, .s.3

şikliyə uğramadan, olduğu kimi, tam formada təkrarlansın. Nümunələrə müraciət edək:

Baharlanıb, yazlanıb,
Sən yuxuma girmişdin.

İşvələnib, nazlanıb,

Sən yuxuma girmişdin (“Ədəbiyyat qəzeti”, 14.07.2018).

“Sən yuxuma girmişdin” adlanan səkkiz bənddən ibarət bu nəzm əsərində hər bəndin son misrasında, yəni epiforik mövqedə şeirin adı təkrar olunaraq, şairin hiss və həyəcanının təsirli ifadəsinə çevrilir.

Bir əlyazmanı oxuyuram;

İnan bilmədim bunu mən yazmışam

Nə vaxtsa, haçansa;

Neçə illər, əsrlər keçir bəlkə,

Bəlkə bir minillik keçir,

Bu əlyazmanın yazıldığı zamandan:

Bəlkə,

İndi yetmişin içindəyəm ömrümün,

Çox güman qalaram, gələnlə –

2003-ün 17 avqustuna

Kim bilir?...

Bəlkə?

Beləliklə, sözlərin üslubi təkrarına daha çox nəzm əsərlərində rast gəlinir ki, bu da müəyyən hissi, fikri, hadisə və ya vəziyyəti daha emosional, ekspressiv şəkildə ifadə etmək, oxucunun diqqətini məhz həmin fikir və ya hadisəyə yönəltmək məqsədilə istifadə edilir.

Natamam təkrarlar – adından da göründüyü kimi, bu zaman təkrarlanan leksik vahidlər tam şəkildə deyil, müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq təkrar olunur. K.Abdullayevə görə, natamam təkrarlardan o zaman danışmaq olar ki, paralel komponentdə müxtəlif subyektlər iştirak edir və bu zaman uzlaşma eyni şəkildə həyata keçir¹. Onu da qeyd edək ki, həm nəsr, həm də nəzm əsərlərində bu növ təkrarların hər birinə kifayət qədər rast gəlmək olar.

Yer mənəm, göy mənəm, kainat mənəm,

Bu dünya məndədi, bu həyat mənəm (“Kredo”, 05.07.2018).

¹K.Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: “Maarif”, 1989, s.66

Bu nümunədə “mən” sözü müəyyən dəyişikliklə təkrar olunmuşdur. Belə ki, birinci misrada “Mənəm” şəxs əvəzliyi (birinci şəxsin tək + əm şəxs şəkilçisi) ikinci misrada “məndədi” şəklində təkrar edildiyindən (yerlik hal və xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək) onun tam təkrar olmasına maneə törədərək natamam təkrar sayılmasına səbəb olmuşdur.

Leksik təkrarların mətn daxilində işlənmə yerlərinə görə üç növünü göstərmək olar: əvvəldə, ortada və sonunda işlənən təkrarlar.

Nağılmı bu, əfsanəmi, yaxud həqiqət,
Yuxumu, reallıqımı, mifmi,
Yaxud da, sadəcə, bir hekayət,
deyə bilmərəm düzü,
inanın mənə,
deyə bilmərəm;
ancaq bir onu deyə bilərəm ki,
bu, olub,
gerçəkdən olub;
yadımdadır indi də
günlərin bir günü idi, xatırlayıram,
ilk günlərindən biri də təzəcə
başlamış payızın,
hələ soyuqları duyulmurdu
şəhərdə hələ qalırdı
istisi, günəşi, işığı yayın –
hələ yay geyimində idi
adamları şəhərin (“Ədəbiyyat qəzeti”, 14.07.2018).

Verilən bu nümunədə mətnin müxtəlif yerlərində təkrar olunan bir çox leksik vahidlər (“deyə bilmərəm”, “olub”, “günlərin bir günü”, “hələ”) bütün misralar arasında əlaqə yaratmışdır və sintaktik bütövün komponentlərini bir vahid halında birləşdirmişdir. Beləliklə, mətndaxili əlaqənin qurulmasında təkrarın digər növlərinə nisbətən leksik təkrarlara, özü də tam leksik təkrarlara daha çox rast gəlinir. Şübhəsiz ki, bu da bədii əsərin ümumi ifadəlilik dəyərini qüvvətləndirir, onun emosional-estetik təsirini yüksəldir.

Publisistik mətnlərin kommunikativ xüsusiyyətləri

Beləliklə, publisistik mətnlər kütləyə, böyük auditoriyaya təsir üsulu kimi nəzərdə tutulmuş struktur-semantik bütövlüyə malikdir. Bu gün Azərbaycan oxucusu daha çox məlumat verən, informasiya çatdıran qəzetlərə üz tutur. İnternetin geniş yayıldığı indiki dövrdə məlumatı ondan əldə etmək nisbətən asan və operativ olsa da, qəzetin verdiyi informasiya daha dəqiq, geniş, əhatəli olmaqla, təfərrüat və ideyalarla işləmək imkanına da malikdir. Deməli, publisistik mətnləri digərlərindən fərqləndirən başlıca cəhət onların informasiya verməsi, ötürməsidir. Məsələn: “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 10-12 iyulda Belçika Krallığının paytaxtı Brüssel şəhərinə işgüzar səfərini Azərbaycan diplomatiyası üçün ciddi uğur hesab etmək olar. İlham Əliyevin iyulun 11-də Avropa İttifaqı Şurasının prezidenti Donald Tuskla görüşünü xüsusi əhəmiyyət kəsb edən hadisə kimi dəyərləndirməliyik. Görüşdən sonra tərəflər arasında “Tərəfdaşlıq prioritetləri” sənədinin paraflanma mərasimi keçirildi ki, bu da Azərbaycanın son illərdə əldə etdiyi siyasi və diplomatik uğurlar sırasına yazılmalıdır” (“Xalq qəzeti”, 14.07.2018). Bu mikromətn respublikamızın xarici siyasətinin ölkə prezidenti tərəfindən uğurla həyata keçirilməsi haqqında verilən informasiya ilə yadda qalır. İstənilən publisistik mətn bu cür informativ xüsusiyyətə malik olmalıdır.

Publisistik mətnlər üçün səciyyəvi olan ikinci mühüm şərt onların dəyərləndirici xüsusiyyətə malik olmasıdır. Belə ki, məqalə müəllifinin, yaxud əhalinin müəyyən təbəqəsinin ölkəmizin ictimai, siyasi, mədəni həyatında baş verən hadisələrə subyektiv münasibəti məhz publisistik mətnlərdə öz əksini tapır. Məsələn: “Radikal bir qrup şəxsin Gəncədə asayışı kobud şəkildə pozmağa cəhd göstərməsi ictimaiyyət tərəfindən hiddətlə qarşılandı. Bu sözləri “Xalq qəzeti”nə açıqlamasında Azərbaycan Ağsaqqallar Şurasının sədri, Milli Məclisin deputatı Fəttah Heydərov deyib” (“Xalq qəzeti”, 14.07.2018).

Bu mətnlər bizim dünyagörüşümüzü, yer kürəsinin müxtəlif nöqtələrində baş verən hadisələr haqqında məlumatımızı artırmaqla yanaşı, həm də indiki qloballaşma, dünya ölkələrinin bir-birinə inteqrasiyası dövründə ətraf aləmi daha yaxından tanımağımıza yardımçı olur. Nümunələrə müraciət edək: “Türkiyə Diyanət Vəqfinin Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekdə inşa etdirdiyi Orta Asiyanın ən böyük məscidinin

tikintisi yekunlaşıb. İnşasına 2012-ci ildə başlanan məscid Osmanlı memarlıq üslubuna uyğun inşa edilib. Paytaxtın şərqində, təxminən, 35 hektar ərazini əhatə edən 7 min 500 kvadratmetr qapalı sahəsi olan məsciddə eyni vaxtda 20 min adam ibadət edə biləcək” (“Xalq qəzeti”, 14.07.2018).

Publisistik mətnlər geniş oxucu kütləsində müəyyən məsələ ətrafında fikir formalaşdırma bilməkdə və təhrikedicilik xüsusiyyətinə malik olmaları ilə də seçilir. Məsələn: “Son iyirmi ildə “bizdə tənqid yoxdur” iddiası ilə çox rastlaşmışıq. Amma bütün bu iddiaların əksinə olaraq, ədəbi tənqid öz missiyasını davam etdirir və məsələnin ən önəmli cəhəti budur ki, tənqidin aparıcı nümayəndələri, onun xarakterini, nə etməli olduğunu düzgün müəyyənləşdirən simaları var – onların sırasında Nizami Cəfərov birincilərdəndir” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 14.07.2018).

Bütün bu deyilənləri yekunlaşdırsa, bu nəticəyə gələ bilərik ki,

1. Publisistik mətnlər kütləyə təsir amili üzərində qurulublar;
2. Bu mətnlərdə hadisələrə obyektiv və real münasibət olmalıdır;
3. Publisistik mətnlərdə hadisələrə subyektiv baxış da ifadə olunur;
4. Bu mətnlər müxtəlif ideoloji dəyərlərə xidmət edir;
5. Bu mətnlər müəyyən nitq etalonunu nümayiş etdirir;
6. Bu mətnlərdə elmi və bədii metodlar sintez təşkil edir.

Beləliklə, cəmiyyətdə informasiya axınının əsasında dayanan publisistika ciddi təsir sferasına malikdir. Habelə, cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında publisistik mətnlərin böyük rolu vardır.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PUBLİSİSTİK MƏTNLƏRİN FORMALAŞMASI VƏ MƏNTİQİ-SEMANTİK BÜTÖVLÜYÜ

Ərəb mənşəli “mət(i)n” sözünün latın dilindəki qarşılığı “texere, textus, textum” kəlmələridir ki, mənası “toxumaq, hörmək, toxuma, hörmə” deməkdir. Qərb dillərində “mətn” sözünə ekvivalent kimi istifadə edilən “text” sözü mətnin tərtibi yolları, başqa sözlə desək, hər hansı rabitəli nitqdə, yazılı əsərlərin dilində cümlələrin bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, yaxın mənə əlaqəsi əsasında qurulması anlamındadır. Mətnin tərkibindəki cümlələr sözlərin sadə, təsadüfi, yaxud sadəcə ardıcıl sıralanmasından ibarət deyil. Mətn insan nitqinin

müxtəlif səviyyələrdə və üslublarda mövcud olan ən mükəmməl linqvistik düzümü, “bütövlük” və “birlik” anlamında başa düşülən sintaktik bütövdür.

Professor Q.Kazımov yazır ki, dil vahidləri sintaktik mahiyyət alıdıqdan sonra ünsiyyət vasitəsinə dönür, daha doğrusu, “cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqələrinin birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur”¹. Müəllif fikrini davam etdirir: “Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətnin təşkili mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik proqressiya ilə bağlıdır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra problemlərin həllinə kömək edir, dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı üzə çıxarır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni öyrənməklə məhdudlaşmır. Yeni dövrdə mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri onun əsas tədqiq obyektinə çevrilmişdir”².

Mətnin təşkili mexanizmi, onun formalaşması və məntiqi-semantik bütövlüyü məsələləri dünya və rus dilçilərini maraqlandırmış, məhz bu mövzuda V.Matezius, F.Danes, Y.Fibros, A.Veyl, İ.Vardul, M.Quxman, R.Xaverd, V.Dressler, R.Hartman, N.İsenberq, Q.Veynirx, Q.Lapteva, İ.Kovtunova, T.Nikoloyeva, K.Kruşelnitskaya, İ.Raspopov, V.Panfilov, Q.Zolotova, İ.Qalperin, N.Pospelov, İ.Çernişeva, T.Silman, N.Şvedova, L.Fridman, Q.Soloqanik, N.Slūsareva, N.Zarubina, N.Novikov, L.Loseva, N.Levkovskaya, N.Tumaçeva, K.Kosevnikova, D.Fiveqer, Q.Kolaşanski və başqaları. tədqiqatlar aparmışlar.

Azərbaycan dilçiliyində mətnin formalaşma prosesini az və çox dərəcədə Ə.Xəlilov, Ə.Cavadov, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Ə.Abdullayev, Q.Kazımov, K.Abdulla, N.Abbasova, M.Musayev, Q.Vəyzadə, Ə.Abdullayev, F.Əlizzadə, N.Novruzova və başqaları. tədqiq etmişlər.

Mətnin cümlədən daha böyük mürəkkəb dil və nitq vahidi olması problem kimi onun strukturu, qrammatik və semantik cəhətləri ilə birgə nəzərdən keçirilmişdir. Bir elm – linqvistik sahə kimi bu məsələlər XIX yüzilin sonlarında və XX əsrin əvvəllərindən araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

¹ Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: “Ünsiyyət”, 2000, s.424

²Yenə orada, s..424

Mətnin təşkili, onun başlıca keyfiyyətləri, mətn pragmatikası, söz düzülüşü və s. problemlər günümüzdə də öz aktuallığı ilə fərqlənir. Bunların arasında inversiya hadisəsi nitqin əmələ gəlməsi və dərk edilməsində xüsusi yer tutan, nitqi əlverişli duruma salan bir hadisə mətn şəraitində sözlərin neytral sırası ilə ziddiyyət təşkil edir. “Cümlədə söz sırası milli-etnik düşüncə ilə bağlıdır, onlar arasındakı oxşarlıq və fərqlərin təzahürü kimi inversiyanın müqayisəli tədqiqi etnolinqvistik, sixolinqvistik və kulturoloji baxımdan da aktual sayıla bilər”¹.

Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin tarixi sırasından bəhs edən Q. Kazımov xalqımızın möhtəşəm dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilinə əsaslanaraq yazır ki, “bu dastanın dilinin təşəkkülü dövründə cümlə intonasiyası söz sırasının sərbəst qurulmasına daha çox imkan vermişdir. Buradakı cümlələrdə sözlərin sırası müasir dil baxımından fərqli görünsə də, bunlar sırf oğuz tələffüzü ilə bağlı olub, nitqin ritmik-melodik axını, fasilə, vurğu və s. ilə tənzimlənir, fikrin düzgün anlaşılmasına mane olmur”².

Ümumi dilçilik əsərlərində mətnin strukturuna müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Lakin əksər dillər üçün xarakterik olan aşağıdakı xüsusiyyətlər qeyd olunur:

1. Dil məzmun və ifadədən ibarətdir;
2. Dil ardıcıl sıradan (yaxud mətndən) və sistemdən ibarətdir;
3. Məzmun və ifadə kommutasiya (iki bildirənin ünsürü) və-sitəsilə bir-birilə əlaqədardır;
4. Mətdə və sistem müəyyən münasibətlərə əsaslanır (mətnin formal-qrammatik, funksional-kommunikativ, məntiqi-semantik, struktur-semantik prinsipləri var);
5. Məzmun və ifadə arasındakı uyğunluq bir sahənin müəyyən ünsürü ilə digər sahənin ünsürü arasındakı müstəqil uyğunluq olmasa da, daha kiçik tərkib hissələrinə bölünə bilər³.

Bu tezislərə münasibət bildirsək, mətnin müəyyənləşən xalis və maddi formalarının mövcudluğunu anlamaq olar. Başqa sözlə desək, dil, onun vahidləri, o cümlədən mətn strukturca “xalis forma kimi

¹<https://ru.wikipedia.org/>

² Q. Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: “Elm”, 2019, s. 336-337

³В.А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Москва: “Просвещение”, 1964, s. 110

sxem” və “maddi forma kimi” normadan ibarətdir¹. Ümumiyyətlə mətnin strukturundan bəhs edənlər onun abstraksiya səviyyələrinin (formal səviyyə, denotativ səviyyə və konnotativ səviyyə) üzərində daha çox dayanırlar. Mətnin bütövlüyü onun strukturu ilə bağlıdır, onun tərkib hissələri arasında əlaqələr bu bütövlük daxilində öyrənilir. Bu baxımdan mətn – xüsusi fərdi strukturudur. Mətnin strukturu müəyyən elementlər çoxluğunu təşkil edir, yəni onların birləşmə qaydalarıdır. Dil, sözsüz ki, sistem təşkil edir, bir vahid kimi mətn struktur və funksiyasının birliyindən ibarətdir. Ümumi cəhət mətnin münasibətlər sistemi və informativ səciyyəsi ilə bağlıdır. “Forma-məna-funksiya” mətnin quruluşunu xarakterizə edir. Təkcə mətnin formasını öyrənmək kifayət etmir, bu, formalizəyə apara bilər, məna və funksiyanı da formadan ayırmaq olmaz².

Bütün deyilənlərə belə yekun vurmaq olar ki, mətni təşkil edən cümlələr bir-biri ilə sıx bağlıdır, onlar müəyyən qanunauyğunluq əsasında, məntiqi ardıcılıqla düzülürlər. Mətndəki cümlələr həm məna, həm quruluşca, həm də qrammatik cəhətdən bir-birinə qırılmaz surətdə bağlıdır. Burada “cümlədə fikir bitkinliyi olmalıdır” tezi də nisbi mahiyyət daşıyır, çünki müəyyən fikri daha əhatəli və bitkin şəkildə vermək üçün bir-biri ilə məna və quruluşca bağlanmış cümlələrdən istifadə olunmalıdır ki, bunlar da daha böyük sintaktik vahidlərdən ibarətdir. Sintaktik bütövlərə daxil olan cümlələrin əlaqələnməsində bir çox vasitələrdən istifadə olunur. Professor A.Məmmədov mətn yaradan formal əlaqə vasitələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır.

1. Fonetik təkrar (bura alliterasiya, assonans kimi bədii üslubi üslurlar daxildir);
2. Morfoloji təkrar (cins, zaman, hal kateqoriyası əlamətlərinin təkrarı);
3. Leksik təkrar (sözlərin tam, natamam, yəni müxtəlif qrammatik formalarda olan təkrarı və sıfır təkrarı);
4. Sintaktik təkrar (söz sırasının tam və natamam təkrarı, xiazm və s.);
5. Leksik-qrammatik vasitələr (bağlayıcılar, ön sözlər, determinantlar və s.);

¹ A. Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı 1979, s. 51

² Ю.С. Степанов. Основы общего языкознания. Москва: “Просвещение”, 1975, s. 27

6. Deyktik elementlər (müxtəlif tipli əvəzlilər, artikllər və s.)¹.

Bu formal əlaqə vasitələrinin mətn yaranmasında rolunu publisistik mətnlər üzərində nəzərdən keçirək: *“Biz şəhidlərimizin qanını döyüş meydanında aldıq, qisasımızı düşməndən döyüş meydanında aldıq. Onların qanı yerdə qalmadı, bu, onların yaxınları üçün, qohumları üçün, bütün Azərbaycan xalqı üçün* təsəlli verir” <https://525.az/>. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqlərində təsadüf olunan təkrarlar deyilən məsələlərin auditoriyaya daha dəqiq çatdırılması, dinləyicilərin nəzər-diqqətini əsas məsələyə yönəldilməsi məqsədini güdür. Təkrar olunan bu ifadələr publisistik mətnin emosionallığını, ekspressivliyini artırmaqla yanaşı, mətnin komponentləri arasında məntiqi-semantik bütövlüyün yaranmasına, zəncirvari əlaqənin qurulmasına xidmət edir.

“Biz bu gün azad Qarabağda, azad Şuşada Dünya Azərbaycanlılarının Qurultayını keçiririk. Bu qurultayın adı Zəfər qurultayıdır və bu, təbiidir. Çünki tarixi Zəfərdən sonra ilk dəfədir ki, dünya azərbaycanlıları toplaşır, qurultay keçirir və ümumiyyətlə Zəfər adı xalqımıza çox yaraşır. Siz buraya Zəfər yolu ilə gəlmisiniz, qurultayın adı Zəfər qurultayıdır. Hazırda ölkəmizin müxtəlif yerlərində, ilk növbədə, azad edilmiş ərazilərdə Zəfər muzeyləri inşa edilir”. <http://ikisahil.az/home>. Mətn daxilində sifətlərin aid olduqları sözlərlə birlikdə təkrarlanması (azad Qarabağda, azad Şuşada), həmçinin “Zəfər” sözünün müxtəlif söz birləşmələrinin tərkibində təkrarlanması (*Zəfər qurultayı, tarixi Zəfərdən sonra, Zəfər adı, Zəfər muzeyləri, Zəfər yolu*) nitqin ekspressivliyini artırmaqla yanaşı, əsas mənanın da açılmasına, saxələnməsinə, parametrlərinin genişlənməsinə səbəb olur. Bu sintaktik konstruksiyada da leksik və qrammatik təkrarlar mənanın açılması prosesinə xidmət edir.

“Ulu Öndər dərin məzmunlu çıxışında, eyni zamanda, təbii ki, Qarabağ problemi ilə bağlı öz fikirlərini bildirmişdir və demişdir ki, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa edəcək, işğal altında olan torpaqlar işğaldan azad ediləcək və Azərbaycan xalqı öz dədə-baba torpaqlarına qayıdacaqdır. Biz - Ulu Öndərin davamçıları bu sözləri gerçəyə çevirdik və V qurultaya hazırlıq işləri başlayarkən mənə məruzə edildi və

¹ A.Məmmədov. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: “Elm”, 2001, s.26-27

mən dedim ki, bu qurultay mütləq Şuşada keçirilməlidir. Əminəm ki, *qurultay iştirakçıları da buna çox müsbət yanaşıblar və* böyük həvəslə Şuşaya, *qədim Şuşaya, bizim* mədəniyyətimizin paytaxtı olan Şuşaya gəlmişlər. Şuşa *da öz doğmalarını bax, belə* günəşli hava *ilə qarşılayır və bu, bir daha onu* göstərir ki, bura *bizim tarixi torpağımızdır. Hətta* təbiət, günəş *də bizimlə* həmrəydir” <https://525.az/>. Mətn yenə də təkrarlarla davam etdirilir. Mətnin tərkibində işlənmiş bağlayıcılar (ki, və, da, hətta), əvəzliyin müxtəlif mənə növləri (öz, mən, bu, bizim), modal sözlər (əminəm ki, təbii ki), ədatlar (bax, bir daha), qoşma (ilə), əlavələr (Biz – Ulu Öndərin davamçıları) onun məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin etmiş, koqeziyanı gerçəkləşdirmişdir.

Mətnin məzmunca dolğunlaşmasında inversiya hadisəsinin də əhəmiyyəti böyükdür. Həmin hadisə nəticəsində MSB-in tərkib hissələri bir-birilə bağlanır, həmin vahidlər arasında tamamlayıcı, əlaqələndirici vəzifələr meydana çıxır. Sözügedən hadisə müəllif niyyətinin də mətn-də əks olunmasında mühüm rola malikdir. Digər cəhət ondan ibarətdir ki, nitq gedişində cümlələrin sıralanması dildaxili və dilxarici faktorlardan asılıdır. Müqayisə edilən müxtəlif sistemli dillərin sintaksisi də dediklərimizə sübutdur. Dilin qrammatik quruluşunda bu hal, cümlə üzvlərinin düzgün, normal sırasının pozulması kimi izah olunur. Bu hal üslubi vəziyyət yaradır, inversiya üslubi şəkklə düşür. Nümunələrə nəzər salmaq: “*Yer üzü evindən çıxan insanları doğub-tökürdü küçəyə...*”¹; “*O, olduqca təmkinli adam idi*”, “*Xatırlamıram biletdəki sualları*”, “*Tökür yarpağını, tökülür meşə*”².

Mətn yaradan formal-qrammatik vasitələri Q.Kazımov aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır:

1. Prosodik vasitələr (temp, ton, fasilə və s.);
2. Morfoloji vasitələr (əsas və köməkçi nitq hissələri);
3. Sintaktik vasitələr (söz sırası, təkrar, paralellik və s.)³.

Morfoloji vasitələrin mətn yaradıcılığındakı rolundan danışırsak, bağlayıcıların bu cəhətdən fəal iştirakını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Sintaktik funksiyasına uyğun olaraq, onlar mətnin komponentlərinin bağlanması əsas vasitə kimi çıxış edirlər. Bu da səbəbsiz de-

¹C.Əlioğlu. Şeyrlər. Bakı: “Yazıçı”, 2008, s.23

²M. Mehdişadə. Şeyrlər. Bakı, 2008, s. 8

³Q.Kazımov. Mütəasir Azərbaycan dili. Bakı: “Ünsiyyət”, 2010, s. 500

yil, çünki bağlayıcıların əsas sintaktik funksiyası tabeli, yaxud tabelsiz mürəkkəb cümlələrdə sözləri, söz birləşmələrini və cümlələri bir-birinə bağlamaqdır. Bağlayıcıların funksiyası ancaq bununla bitmir, onlar mikro və makro mətnlərin komponentlərinin də əlaqələnməsində ən çevik elementlər kimi nəzərdən keçirilir. Mətni təşkil edən komponentlər arasında məna əlaqəsinin formalaşmasında və vahid informasiyanın ötürülməsində bağlayıcılar mühüm rol oynayırlar.

Tablesiz və tabelilik bağlayıcılarının mətn yaradıcılığındakı rolunu qəzet materialları əsasında nəzərdən keçirək:

“***Amma** mən heç zaman **da** ümidimi itirmirdim. Qarabağ mənim hər zaman bir nömrəli mövzum olub. **Həm** televiziyada, **həm də** radioda zaman-zaman bu mövzuya toxunmuşam. Oğlumun 26 yaşı olacaq. O, bir dəfə mənə dedi, **yəni** inanırsan **ki**, Qarabağ geri alınacaq? Bu söhbət müharibədən bir il öncə olmuşdu. Onda **sanki** qürur boğdu məni **və** əminliklə dedim **ki**, şübhəsiz inanıram, mütləq! **Hərçənd ki**, o zamana kimi mənim **də** inamımın zəiflədiyini anlar olurdu. **Amma** həmin vaxtkı əminliyim özümə **də** xoş gəlmişdi. Sonra Şuşa 8 Noyabrda – oğlumun ad günündə azad edildi. Onda oğlum dedi **ki**, bəlkə də bu zəfər sizin kimi insanların inamı hesabına qazanıldı. **Təbii ki**, Şuşada qurultaya qatılacağım heç ağılıma gəlməzdi” <https://525.az/>.*

Yazılı ədəbi dildə publisistik məzmunlu mətnlərin bağlanması da bağlayıcıların daşdığı semantik yük, nümunələrdən də görüldüyü kimi, böyükdür. Qarşılaşdırma, birləşdirmə, iştirak, aydınlaşdırma, güzəşt, bənzətmə bağlayıcıları mətnin komponentlərinin bağlanmasına, daha dəqiqi desək, komponentlər arasında struktur-qrammatik və semantik münasibətlərin yaranmasına xidmət edirlər.

Publisistik mətnlərin dilinin tədqiqi onu deməyə əsas verir ki, bütün dövrlərdə bu mətnlərdə bağlayıcılardan geniş istifadə olunmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri dilimizin bağlayıcılarla zəngin olmasıdır, digər səbəbi onların şifahi nitqə nisbətən yazılı dildə daha çox işlənməsidir. Təkrar olunan bağlayıcılar təkçə iş və hərəkətin eyni zamanda, yaxud ardıcılıqla icrasını bildirmir, həm də cümlədəki hökmün bütün hissələrə aid olduğunu göstərir.

Bütün növ mətnlərdə bəzən bağlayıcılar modal sözlər və ədatlar kimi, sözün və cümlənin mənasının qüvvətləndirilməsində, mövzunun geniş auditoriyaya çatdırılmasında mühüm rol oynayırlar. Məsələn,

*“Gələcəkdə ilk səhifəsi boş kitabımın hekayəsini danışanda onun bir neçə saat Ramiz Rövşənlə eyni otaqda olduğunu, **həttə** bir metrliyinə qədər yaxınlaşdığını deyəcəyəm. Ancaq hələ də inamımı itirməmişəm”*
<https://525.az/>.

Beləliklə, mətn nəinki dilin, eyni zamanda nitqin də əsas vahididir. Mətnin struktur-semantik təhlili göstərir ki, onun yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin hər biri ötürülən informasiyanın daha tez və anlaşılqılı olması, daha effektiv şəkildə formalaşdırılaraq oxucuya və ya dinləyiciyə dolğun şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

Mətnin komponentlərinin əlaqələnməsində morfoloji vasitələrlə yanaşı, sintaktik vasitələrin də rolu böyükdür. Söz sırası, təkrarlar mətnin həm qrammatik, həm də üslubi baxımdan əlaqələnməsinə imkan yaradır.

PUBLİSİSTİK MƏTNLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ QRAMMATİK VASİTƏLƏRİN ROLU

Mətn dilin və nitqin əsas vahididir. Onun formalaşması, məntiqi-semantik bütövlüyü üçün bir çox formal əlaqə vasitələrindən istifadə olunur. Mətni təşkil edən cümlələr formal əlaqə vasitələrinə aid olan, qrammatik vasitələrdən bağlayıcılar, ön sözlər, determinantlar, deyktik elementlər, xiazm, inversiya, ellipsis, təkrarlar, müxtəlif tipli əvəzlilər, artikkelər, bəzi zərflər, felin zaman formaları və s. köməyi ilə bağlanır. Bunlar mətndə məntiqi-semantik bütövlük yarada bilirlər, koqeziyanı gerçəkləşdirirlər. Ə.Xəlilovun da doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, *“Mətn ayrı-ayrı cümlələrin təsadüfi yığınmından ibarət deyildir. Burada ki cümlələr müəyyən məntiqi ardıcılıqla, qanunauyğun şəkildə düzülür. Cümlələr arasında əlaqə qrammatik və struktur vasitələrlə yaranır. Mətdəki cümlələr istər mənaca, istər quruluşca, istərsə də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlı olur. Əlaqəli nitq müxtəlif vasitələrlə bağlanmış zənciri xatırladır. Bu zəncir biri digərindən asu fikirlərin vəhdətidir”*¹. O zaman mətnə belə bir tərif vermək olar: *Mətn ayrı-ayrı cümlələrin müəyyən fikir ətrafında, qanunauyğun şəkildə formalaşmış birliyidir. Q.Kazımov yazır ki, “Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətnin təşkili mexanizmi, qurulma*

¹Ə. Xəlilov. Sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu // Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual məsələləri. ADU, 1987, s.39

texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik progressiya ilə bağlıdır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra problemlərin həllinə kömək edir; dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı üzə çıxarır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni öyrənməklə məhdudlaşmur. Yeni dövrdə mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri onun əsas tədqiq obyektinə çevrilmişdir”¹.

Mətnin qurulmasına xidmət edən vasitələr içərisində determinantlar, bağlayıcılar mühüm əhəmiyyətə malikdir, belə ki, onlar mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən başlıca vahidlərdir. Nümunələrə nəzər salaq: “**Zəfər yolu** insanın ayağını yerdən üzür, göyün bilinməyən qatına qaldırır və füsunkar obalara yaxınlaşdıqca tamamilə maddi aləmdən ayrıldığını dərk edirsən. **Zəfər yolu** qürura, sevincə, ləyaqətə aparan yoldur. Rahatlıqla şütüyüb keçdiyimiz bu yolların qarış-qarış azad edildiyini düşünəndə ruhların, sızıldayan bədənlərin qarşısında adam utanır...”; “**Təbiətin çəpəri... Səsin sərhədsizliyi...**”; “Hadrutda şiş ucları şəfəqlərlə döyüşən Ərgünəş dağının zəhmli nəzəri altında quşlar da ayrı cür oxuyur...” <https://525.az/>. “Dünyanın harasında olduğunu bir bilsəm...” <https://edebiyatqazeti.az/index.php>. Burada “*zəfər yolu*” yer determinantı qrammatik vasitə kimi mətnin komponentlərini əlaqələndirə bilmişdir. Cümlələrin sonunda qoyulmuş üç nöqtə də üslubi səciyyə daşıyır, fikrin hələ bitmədiyini, implisit (gizli) şəkildə davam etdiyini ifadə etməklə yanaşı, həm də mətni ritmikləşdirir, kompozisiyanı dinamikləşdirir. Yazının fikrini yarımçıq qoymaqda məqsədi odur ki, sonrakı fikri, mətndən çıxarılan mənanı oxucunun ixtiyarına verir, son nəticəni özü yox, oxucu çıxarır.

Publisistik mətnlərdə bağlayıcılarla işarə əvəzlilikləri növbələşərək, məntiqi-semantik bütövlük yaradır. Məsələn: “**O** gənc, yaraşlıq, dəblə geyinən, həmişə də səliqə-sahmanlı cavan alim **və** pedaqoq Təhsin Mütəllibovun bu gün 90 yaşını təbrik edirik **və bu**, mənim üçün dünyanın inanılmaz hadisələrindən biridir – **bu** illər **necə** uçub getdi?” <https://525.az/>.

Göstərilən mətndə bağlayıcılar və işarə əvəzlilikləri mətnin komponentləri arasında təksə məntiqi-semantik əlaqə yaratmamış, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında zaman ardıcılığını təmin edən vasitə rolunu oynamışlar. Ümumiyyətlə, mətnlərarası

¹Q. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: “Ünsiyyət”, 2000, s.424

əlaqəliliyi nəzərdən keçirərkən bu qənaətə gəlmək olur ki, bağlayıcılar, determinantlar və zərflər mikromətnin komponentləri arasında zaman, qarşılaşdırma, səbəb-nəticə əlaqələrinin formalaşdırılmasında mühüm vasitə kimi çıxış edirlər.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bağlayıcılar mətndə struktur və semantik bütövlüyün yaradılmasına xidmət edən başlıca əlaqə vasitələridir. Onlar həm sözləri, cümlələri, həm də mətnləri bir-birinə bağlaya bildikləri üçün mətn yaradıcılığında böyük rol oynayırlar. *“Bağlayıcılar həm mətnin tərkibindəki söz və cümlələri bir-birinə bağlayan vasitə, həm də mətn komponentlərini və böyük mətnləri bir-birinə bağlayan ən çəvik element kimi nəzərdən keçirilir. Bağlayıcıların mətn yaradıcılığında vəzifəsi, əsasən, müxtəlif informativ mərkəzlər arasında əlaqə qurmaq, müəyyən məntiqi-semantik münasibətləri formalaşdırmaq, məna çalarları zənginləşdirmək və müəyyən istiqamətlərə yönəltməkdir... Ümumiyyətlə, bağlayıcılar mətnin təşkili üçün hazır olan komponentlərin bağlanması xidmət edir. Yəni mətni formalaşdıran komponentlər var, bağlayıcılar sadəcə bu komponentlər arasında müəyyən məna münasibəti yaradır”¹.*

İstər tabelilik, istərsə də tabesizlik bağlayıcıları mətndə geniş işlənmə tezliyinə malik olub, onun komponentləri arasında zaman mənasının yaranmasında əsas amilə çevrilirlər. Bunun əsas səbəblərindən biri də Azərbaycan dilinin oğuz qrupu türk dilləri içərisində bağlayıcılarla zəngin bir dil olmasıdır.

Qəzetlərdən götürülmüş nümunələrə müraciət edək:

“Ağamusa müəllim hissiyyatlı, **həttə** emosional adam idi, **bununla belə**, bütün qərarları soyuq ağılla, məntiqlə qəbul edirdi. **Ona görə də** qəbul etdiyi qərarların nəticəsindən asılı olmayaraq, heç vaxt təəssüflənmirdi... 2001-ci ildə **həm** Ağamusa müəllim, **həm** böyük türkoloq Tofiq Hacıyev, **həm də** mən – onların bilavasitə tələbəsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçildik. Bu, mənim üçün böyük şərəf idi. Növbəti mərhələdə – həqiqi üzv seçkilərində **nəinki** mən, **heç** Tofiq müəllim **də** namizədliyini irəli sürmədi. Çünki qabaqda Ağamusa müəllim vardı. Anar müəllimin **də** qeyd etdiyi kimi, Ağamusa müəllim zahirən arxayın adam idi. **Və** bu arxayınlıq onun daxili

¹ V.Cəfərzadə. Müasir Azərbaycan dilində bağlayıcı vasitələrin mətnyaradıcı xüsusiyyətləri. Fil.ü.f.dok.diss. avtoref. Bakı, 2022, s.19

zənginliyindən, müdrikliyindən irəli gəlirdi. O, iş prosesində *harada* mümkün idisə, *orda* məni özünə müavin təyin edirdi. Çünki Ağamusa müəllim öz yetirməsinə münasibət göstərməkdən məmnunluq duyurdu, mən *isə* öz böyük müəllimimin müavinini olmaqdan məmnunluq duyurdum... İndinin özündə *də* onun bu dünyada olmadığına inanmıram. *Və* heç inanmıram *ki*, nə zamansa inana billəm..." <https://edebiyatqazeti.az/index.php>.

"*Nə* xəyallarımızda böyütdüyümüz, *nə* ətrafında nağıl uydurub özümüzü ovundurduğumuz, *nə* vahiməsi hələ *də* canımızdan çıxmayan ağırlı-acılı Xocalı faciəsinin ardından yaxın adamlarını itirmiş valideynlərimizin sual, əzab dolu gözlərində donub qalmış çarəsizliyin, milli-mənəvi itkinin, xəyanətin qurbanı olan, mənfur düşmənin yağlı xisləti ilə daşını, torpağını dəlib deşdiyi Şuşaya deyil, həqiqi azad Şuşadır. Yola düşən, səfərə çıxan *hər* birimizin qəlbində daşınan *və* danışan *bir* Şuşa obrazı vardı. Müxtəlif nəsilləri təmsil edən əməkdaşlarımızın uşaqlıq *və* gənclik illərinin xatirəsi Şuşada keçənlərlə yanaşı, mənim kimi Şuşa haqqında valideynlərindən, ətrafından, ədəbiyyatdan, tarix kitablarından *və* ədəbi simalardan öyrənən nəsillərin qəlbində Şuşaya ünvanlanacaq neçə-neçə bitib-tükənməyən suallar, sorğular vardı" <https://edebiyatqazeti.-az/index.php>.

Nümunədən də görüldüyü kimi, həm bağlayıcılar, həm də bağlayıcı sözlər, ədatlar, işarə və şəxs əvəzlilikləri, determinantlar, zaman zərfləri mətnyaradıcı funksiyaya malikdirlər.

Bədi və publisistik mətnlərdə durğu işarələri və əlavə sözlər, cümlələr də həm mətnə bağlılığı təmin edir, həm də üslubi funksiya daşıyırlar. Müəllif nitqindəki əlavə cümlələr mənanın aydınlaşmasına, dəqiqləşməsinə kömək edir. "Əbədi dostluq" ifadəsindən sonra verilmiş nida işarəsi ifadənin mənasını qüvvələndirmək, onu xüsusilə nəzərə çarpdırmaq üçün qoyulmuşdur.

"Elə bil, qələm özü bu yazını bu sözlərlə başlamaq istəyir ki, Təhsin Mütəllibov uzun illər boyu mənim gördüyüm, təmasda olduğum insanlar arasında ürəyi də, əli də təmiz olan, səmimi və xoşniyyət (*bu cəhətləri artırmaq da olar!*), sayı o qədər də çox olmayan insanlardan biridir və Təhsin müəllim görkəmli ədəbiyyatşünas və pedaqoq olmaqla bərabər, gözəl də insandır.

Mən o diplom işini işləyəndə Təhsin müəllimlə aramızda, sadəcə, rəhbər-diplomçu münasibəti deyil, ədəbi dostluq (!) münasibəti yarandı və illər keçdikcə bu münasibət ədəbi dostluqla birlikdə şəxsi dostluğa çevrildi”. <https://edebiyatqazeti.az/index.php>.

Komponentlərin mətn daxili əlaqələnməsində deyktik elementlər də güclü ifadə vasitəsidir. Onlar “*işarələrin bir-birinə və kommunikasiya aktının digər üzvlərinə olan münasibətini yaradan işarəedici ünsürlər dir*”¹.

“*Mətn təkcə sözlərin cümlə daxilində birləşməsi ilə məhdudlaşmır, ayrı-ayrı cümlə qrupları da öz aralarında müxtəlif vasitələrlə əlaqələnir və bir-birilə müəyyən münasibətlərdə olurlar. Mətni təşkil edən, onu formalaşdırən cümlələr arasında zaman, məkan, səbəb-nəticə, müqayisə, qarşılaşdırma və s. kimi semantik münasibətlər mövcud olur*”². Bu semantik münasibətlər cümlə strukturunda müxtəlif formal vasitələrlə həyata keçirilir ki, bunlardan biri də deyktik elementlərdir. Onların köməyi ilə bütöv mətn arasında, həmçinin mətnin komponentləri daxilində qarşılıqlı əlaqə yaratmaq mümkündür. Belə ki, deyktik elementlər nəinki semantik bağlılıq yaradır, hətta özündən əvvəlki mətnə də işarə edə bilir. Nümunələrə nəzər salaq:

“Mir Cəlal Paşayevin – **bu** böyük yazıcının XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeri və mövqeyi haqqında çox yazılıb. **O**, ustadları hesab etdiyi Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdən sonra Azərbaycan hekayəsinin ən gözəl nümunələrini yaratdı, nəsrin «kiçik» janrında xarakterik obrazlar yaratdı, yığcam bir süjet daxilində gerçək həyat lövhələrini canlandırdı. **O**, 30-cu illər Azərbaycan romanına da yeni nəfəs gətirdi, “Bir gəncin manifesti”, «Dirilən adam» romanları böyük yazıçı-tənqidçi Mehdi Hüseynin təbirincə desək, ədəbiyyatımıza həqiqi mənada bədii pafos, mübarizə ruhu gətirdi” <https://edebiyatqazeti.az/index.php>.

“Məni isə yol boyu bir sual düşündürürdü. Görəsən, başımı qaldırıb Şuşanın üzünə baxa biləcəyəmmi, uğrunda canlarını fəda etmiş igidlərimizin ruhları dolaşan, hər qarışı şəhid qanı ilə suvarılmış müqəddəs məkanda gəzməyə haqqım çatacaqmı? **Onunla** ünsiyyət qura, dərdi-hal edib babaların miras qoyduğu tarixin ən uzun işğal zamanını yaşayan

¹K.Abdullayev, A. Məmmədov və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: “BSU”, 2012, s.158

² Ə.Abdullayev. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: “Xəzər Universiteti nəşriyyatı”, 1998, s.131

Şuşanın sual dolu gözlərinə, talanmış təbiətinə baxmağa gücüm yetə-cəkmi?" <https://edebiyatqazeti.az/index.php>.

Aşağıdakı mətndə “*orda*” və “*guya*” leksemləri təkrar olunur və mətnin komponentləri arasında koqeziya (məna bağlılığı) yaradır. Bir-ləşdirmə bağlayıcısı əvəzliyin məna növləri ilə yanaşı gələrek, mən-tiqi-semantik bütövlük yaratmışdır.

“Fikirlərim keçişə salınmış dəmir yolu xətti, həsrətin illərdir rels-lərin üstündə ora-bura vurnuxan qatar, sən – platformada dayanan ay-rılıqsan. Sənsizliyi tanıyandan məsafənin sevgiyə zərrə qədər təsiri ol-madığını anladım.

Və mən bütün görüşlərimizi sabaha ertələdim...

Ürəyimdə hərflərə, cümlələrə çevrilə bilməyən o qədər ağrılar var ki, qolumu qaldırıram yazam, ancaq alınmır ki, alınmır. Hirsimdən ağ vərəqdən təyyarələr düzəldib havaya uçururam. Hərdən xəyal edirəm. **Guya** bir axşam gəlmisən küçəmizə. **Guya** evin pilləkənlərini qaçaraq çıxıb, otursan həmişəki yerində.

Və guya, guya, sonsuz guyalar...

Ağrıdan tənhalığı üstünə çəkib, gözlərini yumub günlərlə yatmaq istəyirsən. Yuxular görüş yerinə çevrilir. Nə vaxtsa birlikdə deyib-gül-düyün adamla *orda zarafatlaşır, orda dərdləşirsən*” <https://edebiyatqazeti.az/index.php>.

Mətnin komponentlərinin əlaqələnməsində, qurulmasında bir sin-taktik-üslubi vasitə kimi inversiyanın da böyük rolu vardır. Belə ki, söz sırası mətnin təşkilində həm formal-qrammatik vasitə kimi, həm də üslubi funksiya daşımından baxımından diqqəti çəkir. Başqa sözlə, söz sırası həm bilavasitə əlaqələrin yaranmasına, komponentlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə kömək edir, həm də emosionallığa xidmət edir.

Inversiya nəticəsində cümlə üzvləri mətn şəraitində kontekstdən, kommunikasiyadan və ekspressiv ifadə funksiyasından asılı olaraq yerlərini dəyişə bilirlər. “*Inversiya söz sırasının pozulmasıdır ki, bu da nitqin ifadəliliyinin artmasına səbəb olur. Bu hadisə hələ qədim Ellin – Roma natiqlik sənətinin nümayəndələrinin də diqqətini çəkmişdir*”.¹

“Gərək əvvəl adamların dilini anlayasan, sonra kadrın dilini. Heç şübhəsiz ki, belə kollektivlər var. Onların işi də uğurludur. Uğur mad-diyyətin üzərində qurulur, mənəviyyata təsir edir. İndi dünyanın elə

¹Античные теории языка и стиля (онтология текстов). Санкт-Петербург, “Алетейя”, 1996, с.239-240

mərhələsinə gəlmişik ki, burda arzular pulla alınır. Əgər yaxşı bir film çəkmək arzun varsa mütləq münasib məbləğin olmalıdır. Film biznesi, təəssüf ki, bizdə elə də genişlənmir. **Genişlənmir** həm də ona görə ki, bu biznes bəzən adi məhəllə marketi qədər sərfəli olmaya bilər. *Büdcən böyük olmalıdır, riskin də elə o boyda*. Büdcəsiz, yaxud kasıb büdcəylə arzulanan film istehsal olunmur”

“**Vacib deyil** həmişə böyük əsər yazmaq üçün qollarını çırmalayasın. Əsas odur yazmaq vərdişini unutmayasın. *Bu baxımdan deyə bilərəm ki, çalışıram özümü formada saxlayam*” <https://edebiyyatqazeti.az/index.php>.

Nümunədə fərqləndirilmiş sözlər cümlə üzvlərinin sırasına uyğun olaraq cümlənin sonunda deyil, əvvəlində işlənməklə təkcə mənanı qüvvələndirməmiş, həm özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı komponentlərə aid olmaqla, bu komponentlərin bir-birinə daha möhkəm bağlanmasına xidmət edir.

“*Bəzən danışan və ya yazan şəxs cümlə strukturunda yer tutan bir sözün, ifadənin, birləşmənin mənası ilə kifayətlənməyərək, həmin söz, ifadə, birləşmə haqqında əlavə məlumat vermək, onu izah edib aydınlaşdırmaq məqsədi güdür və buna görə də cümləyə əlavə sözlər, birləşmələr daxil edir*”.¹

Qəzet mətnlərində də əlavələr şəxsin və ya hadisənin mahiyyətini açmaq, aydınlaşdırmaq üçün əsas cümləyə yardımçı vasitə rolunu oynayır.

“*Xocavəndə bahar gəlmişdi. Yaşıllaşan dağıntılar təbiətin insan zəkasından və əməlidən asılı olmayan məlhəmindən xəbər verirdi – yalnız divarları qalan bir evin içindən növbə-növbə bitkilər boy verib ətrafı sarmışdı. Sarı güllər və qanqalların sarılı-göylü ilməsi ilə gözəlləşən yaşıl çöllərin müşayiəti mənzil başına çatan qədər bizi izlədi*”;

“*Bu yazının əvvəlində xatırladığım uzun illər bundan qabaqkı o gənc aspirant, gənc pedaqoq Təhsin Mütəllibov indi - 90 yaşında da eyni həvəs və eyni şövqlə o «böyük adamlar» görüşməyə, onlara mühaizə oxumağa, ədəbiyyatı öyrətməyə və sevdirməyə, onlara əl tutmağa gedir*”. <https://edebiyyatqazeti.az/index.php>.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində publisistik mətnlərin təşkilində ancaq ayrıca sözlər, söz birləşmələri deyil, həmçinin əlavə cümlələr

¹Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: “Ünsiyyət”, 2000, s.155

də mətnyaradıcı funksiya daşımaqla, mənanın daha dolğun, qabarıq və geniş şəkildə verilməsinə, həmçinin ekspressiv şəkildə çatdırılmasına kömək edir.

Deyilənləri belə yekunlaşdırmaq olar ki, cümlədə fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Fikri daha əhatəli və dolğun vermək üçün daha böyük mətnlərə ehtiyac vardır. Bu mikro və makro mətnlərin də həm qrammatik, həm də semantik baxımdan əlaqələnməsi lazımdır. Mətn-yaratmada ötürülən informasiyanın məna yükünün daha tez və anlaşılıqlı olması üçün müxtəlif formal əlaqə vasitələrindən istifadə olunur.

AYTƏKİN ƏLƏKBƏROVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MƏTN KATEQORİYALARI

Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca текст, yunanca texstun – birləşmə sözünə uyğundur) – möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir.¹ Mətnin öyrənilməsinə müxtəlif yanaşmalar, eləcə də onun fərqli təhlil aspektləri mətnyaradıcı kateqoriya və əlamətlərin başa düşülməsində fikir ayrılığı yaradır. Həm elmi məktəblər, həm də ayrı-ayrı tədqiqatçılar müxtəlif mətn kateqoriyalarını irəli sürür və təsvir edirlər. Hal-hazırda mətn kateqoriyaları daha çox nitq bütövünü (mətni) digər dil hadisələrindən fərqləndirən spesifik əlamətlər kimi təyin edilir.

İ.R.Qalperin 10 mətnyaradıcı kateqoriya ayırd edir. Bunlar aşağıdakılardır: informativlik, üzvlənmə, koheziya (məndaxili əlaqələr), kontinuum, mətn kəsiklərinin avtosemantiyası, retrospeksiya və prospeksiya, modallıq, inteqrasiya və mətnin bitkinliyi.²

Bədi mətnlərə nəzərən tədqiqatlarda 14 mətnyaradıcı kateqoriya – bütövlük, bağlılıq, bitkinlik, absolyut antroposentriklik, sosiolojilik, dialojilik, müfəssəllik və ardıcılıq, statiklik və dinamiklik, gərginlik, estetiklik, obrazlılıq, interpretasiyalıq göstərilir. Bununla yanaşı qeyd edilir ki, bütövlük və bağlılıq öz ətrafında onlarla əlaqəli kateqoriyaları qruplaşdıran əsas mətnyaradıcı kateqoriyalardır.

¹ Q.Kazımov, Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. B., "Aspoliqraf LTD" MMC, 2004, s. 428.

² И.Р. Гальперин. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.

Bəzi əcnəbi mətnşünaslar əsərlərində mətnin 7 meyarını – koheziya, koherentlik, intensionallıq, məqbulluq, informativlik, situativlik və mətnarası əlaqəni şərh edirlər.

Linqvistik ədəbiyyatda mətnin əsas (aparıcı) və fakültativ kateqoriyaları haqqında da müxtəlif fikirlər söylənilir. Müəlliflərin bir qismi hesab edir ki, bütövlük, üzvlənmə və modallıq mətnin əsas xassələridir. Digər müəlliflər mətnin universal kateqoriyaları əsasında bütövlüyü məzmun planı) və bağlılığı (ifadə planı) görürlər.¹

Beləliklə, mətnin əsas əlamətləri sırasına aşağıdakıları daxil etmək olar:

- 1) bütövlük;
- 2) bağlılıq;
- 3) üzvlənmə;
- 4) tematiklik;
- 5) məntiqilik;
- 6) temporallıq, lokallıq;
- 7) qiymətləndirmə;
- 8) kompozisiya

Qalanları mətnin təşkilində iştirak edən konseptual əlamətlərdir.

Mətnin bütövlüyü deyiləndə tematik, konseptual, modal birliyin mövcudluğu nəzərdə tutulur. Bütövlükdən bağlılığa keçid etmək olar, lakin tərsinə ola bilməz, çünki hazır mətnlə tanış olduqda biz onun quruluş ünsürlərini təyin edə bilərik, lakin ünsürlər və onların arasındakı əlaqələr haqqında təsəvvürümüz olduqda belə hazır mətni bərpa etmək mümkün deyil.

Danışanın nöqtəyi-nəzərindən bütövlük niyyət (motiv, intensiya) anlayışında konkretləşir. Həmin motiv hazır mətndən öncə mövcud olur və sonra, dəyişikliklərə məruz qalaraq, onda (hazır mətndə) təcəssüm etdirilir. Hazır mətndə motiv mətnin tema və ideya şəklini alır. Mətnin bütövlüyünü mikrotemaların, makrotemaların və qlobal temanın birliyi təşkil edir. Mətnin vahidliyi referensiyanın eyniyyəti, yəni sözlərin eyni təsvir predmeti ilə münasibəti olması və situativ əlaqələrə (əks etdirilən predmetlərin mövcudluğu onlarla situativ əlaqədə olan digər predmetlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur) əsaslanan implikasiya hadisəsi ilə təmin edilir.

¹learning.mslu.by/assighments/73/topic_8/#topic_8_4

Mətnin bütövlüyü onun inteqrasiyası, modallığı və bitkinliyi vasitəsilə reallaşdırılır.

İnteqrasiya (latınca *integration* “bərpa etmə, tamamlama”, *integer* “bütöv”) hissələrin vahid bütöv şəklində bağlılığıdır və həmin bağlılığı təmin edən prosesdir. İnteqrasiya mətn sisteminin özü ilə verilir və mətndə informasiya açıldıqca yaranır. O, mətni informasiyanın ardıcıl dərk edilməsinin rəhnidir.

İnteqrasiya koheziya ilə şərtlənsə də, ondan fərqlənir, həm koheziya vasitələri, həm də digər presuppozitiv və assosiativ vasitələrlə reallaşdırılır. Qeyd etməliyə ki, cümlənin kontekstdən kənar gizli mənası presuppozisional məna adlanır. Presuppozisional məna kontekst və situasiya ilə müəyyənləşir. Presuppozisiya, adətən, universal mənalara aid olur, onların isə bilavasitə nitq vasitələri ilə ifadəsinə çox vaxt ehtiyac olmur. Məsələn, “Biz sabah Moskvaya uçuruq” cümləsinin presuppozisiyası “təyyarə ilə”; “Mən yalnız maraqlı kitabları oxuyuram” cümləsinin presuppozisiyası “Mən hər kitabı oxumuram” cümləsidir.¹ Fikrin presuppozisional ifadəsi fikrin implisit ifadə tərzidir. Mətnin qurulmasında bu cür ifadə tərzini eksplisit ifadə üsulundan az iş görmür. Birbaşa nitq vasitələri ilə ifadə olunan hökmlərin mənası arxasında daha çox mənalər gizlənmiş olur. Onların hamısının nitq vasitələri ilə (eksplisit) şərhli bir çox hallarda implisit ifadə tərzindəki zənginliyi və genişliyi ifadə edə bilmir. Lakin bu da var ki, presuppozisional ifadələrin dərk olunma dərəcəsi oxucunun savad və bilik dərəcəsi ilə bağlıdır.²

Koheziya sintaqmatik planda reallaşdırıldığı halda, inteqrasiya daha çox paradiqmatika hadisəsidir. Xüsusi tərkiblər (beləliklə, yuxarıda göstəriləni kimi və s.), eləcə də mətnin açar sözlər sistemi inteqrasiyanı reallaşdıran vasitələrdir. Açar sözlər dominant işarələrə çevriləcək ətrafında vahid anlam kontekstini təşkil edir. Açar söz-anlayış ilə situativ bağlılığı olan digər sözlər həmin kontekstə cəlb edilir. Açar sözlər semantik mətn sahələrini yaradır.

Mətn bütövlüyünü təmin edən amillərdən biri də modallıqdır. Modallıq universal dil kateqoriyası olaraq bütün mətnlərdə mövcuddur.

Bitkinlik anlayışı yalnız bütöv mətnə tətbiq edilə bilər. Mətnin bitkinliyi əsərin əsasına qoyulan və bir sıra məlumat, təsvir, düşüncə,

¹Ə.Əbdullayev Aktual üzvlənmə və mətn. B., 1998, s. 172-173.

²Q.Ş. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. B., “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s. 443.

təhkiyə və kommunikativ prosesin digər formalarında açılan motivin funksiyasıdır. Mövzunun proqressiyası, onun açılması yolu ilə istənilən nəticə əldə edildikdə mətn bitir. Beləliklə, mətnin bitkinliyi onun adı və mətndə informasiyanın açılmasının korrelyasiyası vasitəsilə təmin edilir.

Bağlılıq anlayışını ən ümumi şəkildə təkrar vasitəsilə təyin etmək olar. İşarələrin ardıcılığı rabitəli nitq kimi qiymətləndirilir, çünki müxtəlif işarələrin, onların forma və mənalарının təkrarlanması baş verir. Lokal və qlobal bağlılıq ayırd edilir. Lokal bağlılıq xətti ardıcılıqların bağlılığıdır. Qlobal bağlılıq mətnin vahidliyini anlam bütövü kimi təmin edir. Bağlılıq mətndə ümumi şəkildə üç üsulla – koheziya, retrospeksiya və proteksiya vasitəsilə təzahür edir.

İ.R.Qalperin hesab edir ki, mətnin bağlılığı koheziyanın (ingiliscə cohesion “bağlanma”) müxtəlif formaları, kontinuumu, yəni mətndə məlumatların məntiqi, zaman və məkan ardıcılığı və qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən xüsusi əlaqə növləri vasitəsilə reallaşdırılır.¹

Koheziya bir sıra əsaslardan asılı olaraq müxtəlif tiplərə ayrılır. Belə ki, təkrarlanan dil vahidinin xarakteri əsasında fonetik, morphem, morfoloji (yaxud qrammatik), leksik, sintaktik koheziyanı ayırd edirlər. Bağlılığın bu növünün təmin edilməsində təkrarın anafora, epifora, epanafora, sintaktik paralelizm, xiazm və s.

kimi fiqurları xüsusi rol oynayır. Həmin bağlılıq tipi mətn hüdudlarında hər hansı bir dil səviyyəsi elementlərinin (ünsürlərinin) təkrarlanmasına əsaslanır.

Bədi mətn üçün İ.R.Qalperin tərəfindən ayırd edilmiş koheziyanın daha bir tipi – obrazlı koheziya səciyyəvidir. Obrazlı koheziya adı altında tədqiqatçı assosiativ əlaqələrlə səsləşərək duyğu orqanları ilə qavranılan gerçək obyektlər haqqında təsəvvürlər oyadan əlaqə növlərini başa düşməyə təklif edir. Obrazlı koheziyanın ən parlaq nümunəsi geniş metafordur. Koheziyanın bu növündə danışan gerçək əşya və hadisələri yox, onların obrazlarını əlaqələndirir, bu isə obyektin nisbi statikliyi halında onun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin hərəkətinə gətirib çıxarır. Ən aydın şəkildə obrazlı koheziya poetik əsərlərdə reallaşdırılır.

¹ И.Р. Гальперин Текст как объект лингвистического исследования. М., «Наука», 1981.

İ.R.Qalperin koheziyanın kompozisiya – struktur formalarını da ayırd edir. Bu, əsas mövzu ilə birbaşa bağlı olmayan müxtəlif haşiyə, izah, əlavə edilən epizodlarla təhkiyənin ardıcılığını və məntiqi təşki lini pozan formalarıdır.¹

Mətnə nitq fiqurlarının və üsulların təkrarlanması ilə təmin edilən üslubi koheziya da ola bilər. Məsələn olaraq, mətnə işlənən anafora, yaxud xiazm fiqurlarını göstərmək olar. Nəhayət, koheziyanın ritmyaradan formalarına da təsadüf edilir. Buraya vəzn, ritm, qafiyə daxildir.

Təkrarlanan üsürlərin yerləşməsi əsasında distant və kontakt koheziya ayırd edilir. Koheziyanın bu növü mətnin müxtəlif yerlərində əlaqənin gerçəkləşməsi vasitəsilə təmin olunur. Kontakt koheziya adı altında mətnə sonrakı və əvvəlki cümlələr arasında korelyativ əlaqədə olan üsürlərin mövcudluğu başa düşülür. Distant koheziya əsasən bədii mətnlər üçün səciyyəvidir. Burada yalnız formaya diqqət yetirdikdə eyniləşdirilən üsürləri seçmək mümkündür. Beləliklə, koheziya mətnə bağlılıq tiplərindən biri kimi yalnız üsürlərin formal cəhətdən yaxınlaşmasına xidmət etmir. O, həmçinin mətnin aralı yerləşən üsürlərini yaxınlaşdıraraq, semantik yük daşıyır. Koheziya bir çox hallarda iki bəndləşən kəsiyin məna münasibətlərinin dəyişməsinə səbəb olur.

Üsürlərin mətnə işləkliyi əsasında bağlılığın müntəzəm və qeyri-müntəzəm növlərini ayırd edirlər.

Əlaqənin istiqamətindən asılı olaraq, progressiv və reqressiv bağlılıq ola bilər.

Koheziyadan savayı mətnin bağlılığı əsasən implisit şəkildə təzahür edən proteksiya və retrospeksiya hesabına təmin edilir. Retrospeksiya yaddaşımızın əvvəlki məlumatı yadda saxlamaq və onu sonrakı məlumatlarla bağlamaq qabiliyyətinə əsaslanır. Proteksiyada implisit şəkildə ifadə olunanlar bəzi eksplisit siqnallarla birgə oxucunun diqqətini yönəldir, onu mətnin sonrakı inkişafında olacaq hadisələri sezməyə məcbur edir.

Retrospeksiya iki halda oxucunu əvvəlki informasiyaya müraciət etməyə sövq edir:

- 1) əvvəlki informasiya mətnə öncə ifadə olunduqda;
- 2) əvvəlki informasiya mətnin xətti inkişafını pozduqda, yəni təhkiyənin zaman planlarının yerdəyişməsi baş verdikdə.

¹ И.Р. Гальперин Текст как объект лингвистического исследования. М., «Наука», 1981.

Retrospeksiya üç vəzifəni eyni zamanda yerinə yetirir:

1) əvvəl təqdim edilmiş fakt və məlumatları yaddaşda bərpa edir;
2) məlum informasiyanı yeni kontekstdə fərqli dərk etmək imkanını verir;

3) mətnin ayrı-ayrı hissələrini aktualaşdırır.

Retrospeksiya təkrar, deyktik elementlər vasitəsilə reallaşdırılır.

Proteksiya mətnin elə bir bağlılıq tipidir ki, oxucunu sonrakı açığılamalara yönəldir. Proteksiya da təkrar və deyktik elementlər vasitəsilə həyata keçirilir. Onun icra etdiyi funksiyalar bəzi dəqiqləşdirmələrlə retrospeksiya funksiyaları ilə üst-üstə düşür. Proteksiya gözləntinin aldadıcılığı effektinin reallaşdırılması üçün əsas ola bilər. Həmin effekt isə proteksiyanın pozulması deməkdir.

Bütövlükdə həm koheziya, həm də retrospeksiya və prospeksiya mətn ünsürlərinin müəyyən aksent dəyişməsinə şərtləndirir. Bir elementin digəri ilə istənilən əlaqəsi onların konstruktiv, pragmatik və semantik əhəmiyyət nöqtəyi-nəzərdən tutuşdurulmasına gətirib çıxarır.

K.Kojevnikova mətndə bağlılığın iki növünü göstərir.

1. Radial tipli bağlılıq (nisbət üzrə bağlılıq). Bu zaman mətnin ayrı-ayrı hissələri bir-birilə birbaşa yox, yalnız “topa şəklində” mətnin bütün mövzusu, yaxud yalnız bütövün kommunikativ məqsədi ilə bağlıdır.

2. Xətti bağlılıq. Bu zaman mətnin (söyləmin) ayrı-ayrı hissələri biri obirisi ilə birbaşa bağlıdır, biri-birindən asılıdır, yaxud qarşılıqlı surətdə dərk edilir. Ayrı-ayrı hissələrin mətnin ümumi kommunikativ təyinatına tabe olması, bütövlükdə onların rolu yalnız mətnin açılması gedişatında aydın olur, həmin hissələrin qarşılıqlı əlaqəsinin intensivliyi müxtəlif dərəcədə ola bilər və bu əlaqənin özü mətnin parametrlərindən asılı olaraq fərqli xarakter daşıya bilər.

Buna görə xətti bağlılıq çərçivəsində müxtəlif xüsusi əlaqə tipləri ayırd edilir.

2.1. Mətn hissələrinin qarşılıqlı məna (anlam) münasibətləri nöqtəyi-nəzərdən ardıcıl gələn hissələrin məna bağlılığı, yaxud onların qismən çarpazlaşmasından ibarət xüsusi əlaqəni ayırd edirlər.

2.2. Bağlılığın ifadə olunmasına görə:

a) eksplisit əlaqə, yəni müxtəlif dil vasitələri ilə (leksik, morfoloji, sintaktik) ifadə olunan məna bağlılığı, yaxud çarpazlaşması;

b) implisit əlaqə, yəni ayrı-ayrı nitq vasitələri ilə ifadəsini tapmayan əlaqə. Ən geniş anlamda, bu müəllif və resipiyentin düşüncəsində olan məzmunun gizli ifadəsidir.¹

O.L.Kamenskaya mətndaxili bağlılığı kommunikanlar tərəfindən istifadə edilən əlaqələrin təyinedilmə mexanizmləri əsasında təsnif edir. Bu nöqteyi-nəzərdən mətndaxili əlaqələr iki tipə (eksplisit və implisit) bölünür.

Açıq-aydın ifadə olunmuş konnektor (cümlə komponentlərini əlaqələndirən elementlər toplusu) eksplisit əlaqələrə dəlalət edir. Bu səbəbdən həmin əlaqələr kommunikanlar tərəfindən asanlıqla müəyyən edilir. Eksplisit əlaqələrin rekurrent, koordinat və insident formaları vardır.

İmplisit əlaqələr zamanı açıq ifadə olunmuş konnektor olmur. Cümlələr arasında implisit əlaqələrin təyin edilməsi üçün əsas dinləyicinin mətnin məzmunlu olmasında və cümlələr arasında əlaqənin mövcudluğunda əminliyidir.²

Həmin əlaqələrin müəllif tərəfindən təyin edilməsi və resipiyent tərəfindən tanınması üçün hər iki tərəfdən müvafiq bilik ehtiyatını və müəyyən əqli səylər tələb olunur.

İmplisit əlaqələr kommunikanlar tərəfindən onların müəyyənləşdirilməsi nöqteyi-nəzərdən ən mürəkkəb əlaqə növüdür. Mətnin yaranması prosesində implisit əlaqələrin formalaşması, eləcə də mənimsəmə prosesində onların bərpa edilməsi kommunikanlardan həmin mövzu sahəsində kifayət qədər inkişaf etmiş şəxsiyyət tezausunun olmasını tələb edir. Bir tərəfdən, insan kommunikasiyasının tarixi inkişaf prosesində ötürülən informasiyanın həcmi artması və strukturunun mürəkkəbləşməsi, digər tərəfdən isə, verbal kommunikasiya zamanı istifadə edilən mətnlərin həcmi praktiki cəhətdən məqsədəuyğun hədudlarla məhdudlaşdırmaq zərurəti implisit əlaqələrin yaranmasına gətirib çıxardı. Həmin əlaqələr ötürülən informasiyanın həcmi dəyişilmədən mətnin “sıxılması” üçün son dərəcə effektivdir. Bu barədə Y.İ.Şendels yazırdı ki, dil kommunikasiyasının və insan təfəkkürünün verballaşması xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, fikrin bütün məzmunu xüsusi dil elementlərində təcəssümünü tapmır, eksplisit ifadə üsulları

¹К.Кожевникова. Об аспекте связности в тексте как целом. – В кн.: Синтаксис текста. М, 1979

²О.Л. Каменская Текст и коммуникация. М., 1990.

ilə yanaşı dərin, dilçilər tərəfindən indiyədək dərk edilməyən informasiyanın implisit ötürülməsi sahəsi mövcuddur.¹

Mətnin implisit əlaqələrinin üç əsas növü ayırd edilir:

1) mətnin bir və ya bir neçə cümləsində bu və ya digər üzvlərin buraxılması qrammatik implisit əlaqələrə işarədir;

2) mətndə ona xas informasiyanı [eksplisit şəkildə] ehtiva edən cümlələrin (bir və ya bir neçə) olmaması semantik implisit əlaqələri şərtləndirir;

3) birinci və ikinci halların birləşməsi.

Mətnin koherentlik (əlaqəlilik, bağlılıq) probleminin əsaslı şəkildə şərh edilməsi üçün mətnin iki əsas parametrini nəzərə almaq lazımdır:

a) dil-nitqin antroposentrikliyi və b) ümumən diskursun yaranmasının subyektiv başlanğıcı. Bu zaman diskurs “həyat dolu mətn (dil strukturu)” kimi qəbul edilir. Digər halda isə mətn reallığın müəyyən nitq hərəkətləri və əməliyyatları sistemi vasitəsilə danışanın kommunikativ intensiyasının reallaşmasını göstərən obyektiv fakt kimi diskursiv fəaliyyətin məhsulu qismində nəzərdən keçirilir.

Mətnin əlaqəlilik kateqoriyası danışan subyektin funksiyası, onun nitq sistemində əsas mövqeyi ilə bağlıdır. Bu, dil-nitqin antroposentrikliyinin ümumən, mətn-diskursun isə qismən əsas əlamətidir. Buna görə mətnin əlaqəliliyi danışanın hadisələrin mərkəzində olması və onun mətn-diskurs strukturunda əks olunan maddi və ideal aləmə baxışı ilə şərtlənir.

Beləliklə, mətn koherentliyinin əsas zəruri, aparıcı xüsusiyyəti onun birliyi, mətnin “mən – burada – indi” sxemi çərçivəsində lokallaşmasıdır.²

Mətn sintaksisinin əsas kateqoriyalarından biri də aktual üzvlənmədir. Mətnin tərkibindəki cümlələrin aktual üzvlənməsi bütövlükdə mətni formalaşdıran əsas element kimi meydana çıxır.

Dilçilik ədəbiyyatında çex dilçisi V.Matezius tərəfindən geniş tədqiq olunmuş aktual üzvlənmə “qrammatik üzvlənmə” və “aktual üzvlənmə” şəklində fərqləndirilərək qarşılıqlı əlaqədə götürülmüşdür.

¹ Е.И. Шендельс. Многозначность и синонимия в грамматике. М., 1970.

²Ə.İ. İsmayılov. Mətn quruculuğunda deyktik elementlərin rolu (rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında). Fil.ü.f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis.-nin avtoreferatı. B., 2011, s. 10.

Aktual üzvlənməni bəzi dilçilər məna üzvlənməsi kimi qəbul edirlər.

Cümlənin aktual üzvlənməsi məntiqi və psixoloji prosesdir, yəni “cümlənin aktual üzvlənməsi cümlənin məntiqi bazasına, cümlənin nitq prosesində normal işlənməsini tənzimləyən ekstralingvistik prosesə əsaslanır”.¹

Q.Bəyzadənin fikrincə, danışanın dil şüurunda məntiqi, psixoloji və sırf dil strukturları çox sıx şəkildə bir-birinə qaynayıb qarışmışdır. Bu cür yanaşma cümlənin aktual üzvlənməsi və onun mətn sintaksisində mövqeyini və rolunu aydınlaşdırmağa kömək edir. Deməli, cümlənin qrammatik və məntiqi (məna) birliyi müəyyən informasiya yaradır.

Aktual üzvlənmədən danışarkən tema və rema məsələsindən yan keçmək mümkün deyil. Məlumdur ki, hər bir cümlə tema və remadan ibarətdir. “Tema danışan və dinləyənə məlum olan şeydir, söhbətin, verilən məlumatın predmetidir, başqa sözlə, cümlədə nə haqqında söhbət gedirsə, o, temadır”.² Müəllifin fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Mətn komponenti kimi onun tərkibindəki cümlələrin hər biri müəyyən informasiya, məlumatı (yeni məlumat) vermək məqsədilə işlənir. Hər bir yeni informasiya köhnə informasiyaya (məlum olana) əsaslanır. Köhnə məlum olan temadır. Başqa sözlə, “Tema həm danışanın, həm də qəbul edənin ümumi bilik bazasıdır. Bu ümumi bilik olmasa, prinsip etibarilə informasiya ötürmək nöqtəyi-nəzərindən irəli addım atmaq mümkün olmaz. Məhz belə ümumi bilik bir tramplin kimi fikrin gələcək inkişafının əsasında durur və onu hazırlayır”.³

Məhz bu baxımdan tema rema üçün bazadır. Onun yaranması üçün “münbit mühit” hazırlayır. Rema isə cümlədə yeni informasiyadır, yəni məlumatın əsas və yeni məzmunu remadır”.⁴ Deməli, məlumatın əsas hissəsi – yeni informasiya cümlənin remasında mərkəzləşir. Başqa sözlə, rema “məlumatın əsas nüvəsini və canını təşkil edir”.⁵

Tema və remanın hər bir cümlədə formal əlamətləri söz sırası və intonasiyadır. Ədəbi dil normalarına müvafiq qurulmuş sadə nəqli cümlələrdə, adətən, tema əvvəl, rema sonra işlənir, temada ton nisbətən yüksək olur, rema isə məntiqi vurğu ilə, nisbətən aşağı tonda tələffüz edilir.

¹ Q. Bəyzadə. Mətnin semantik-sintaktik modelləri. II, B., “Elm”, 2002, s. 41.

² Yenə orada, s. 42.

³ Yenə orada, s. 42.

⁴ Yenə orada, s. 42.

⁵ Yenə orada, s. 42.

Ədəbi dil normalarına uyğun qurulmuş cümlələrdə mübtəda və ya mübtəda zonası temadan, xəbər və ya xəbər zonası remadan ibarətdir.

Mətnin qurulma texnikası belədir ki, hər bir nitq aktı temadan remaya doğru irəliləyir, çünki danışqda, yazıda məqsəd tema deyil və qeyd etdiyimiz kimi, tema danışana da, dinləyənə də məlumdur. Əsl məqsəd temanı nəzərə çarpdırmaqla həmin tema haqqında yeni məlumat verməkdir. Yeni məlumat cümlənin kommunikativ əsasıdır, nüvəsidir, məqsəd onu çatdırmaqdır. Rema (“predikat” deməkdir) adlanan bu hissə fikrin inkişafına, irəliləməsinə, dərinləşməsinə, dinləyicinin, oxucunun yeni məlumatla təmin edilməsinə səbəb olur və nəticədə temanın situasiyadan, danışanın, yazanın məqsədindən asılı olaraq, yeni əlamətləri açılmış olur.

Mətnə tək-tək cümlələrin, tək-tək sözləmlərin teması ilə sintaktik bütövün ümumi mikrotemasını eyniləşdirmək olmaz. Hər bir cümlənin teması, demək olar ki, həmin cümlənin özündə açıqlanır, onun öz teması vasitəsilə şərh olunur. Mətnin mikroteması isə bu cür əlaqəli bir sıra cümlələrin birliyi əsasında izah olunur. Mikrotema tam şərh olunduqda bir sintaktik bütöv yaranmış olur.

Potensial sintaksis ilə aktual sintaksis üzvi şəkildə bağlıdır. Bu səbəbdən qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə arasında əlaqə və yaxınlıq güclüdür. Qrammatik üzvlənmənin vahidi olan mübtəda ilə xəbər arasında mövcud əlaqə və münasibətlə sözləm vahidi olan tema və rema arasındakı əlaqə və münasibətlər yaxındır. Müxtəsər cütterkibli cümlələrdə mübtəda temaya, xəbər remaya uyğun gəlir.

Geniş cümlələrdə qrammatik və aktual üzvlənmənin münasibətləri daha mürəkkəb olur. Cümlənin beş üzvü vardır və geniş cümlələrdə qrammatik üzvlənmə həmin beş üzvün müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Aktual üzvlənmədə isə sözləm hökmün üzvlərinə – subyekt və predikata müvafiq olaraq iki üzvə – tema və remaya ayrılır. Bu cür hallarda tema mübtəda zonasına, rema xəbər zonasına uyğun ola bilər.

Hər bir cümlə, məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılı olmayaraq, qrammatik cəhətdən eyni cür üzvlənir. Aktual üzvlənməyə gəldikdə, vəziyyət tamamilə başqadır: məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılı olaraq, müxtəlif hökmlər ifadə olunur və nəticədə tema ilə remanın yeri də dəyişir, qrammatik və aktual üzvlənmədə kəskin fərq əmələ gəlir. Bu cür hallarda aktual üzvlənmə qrammatik üzvlənməyə mane olmur, əksinə, onun dil materialına əsas-

lanır. Dilçilərin fikrincə, qrammatik üzvlənmə cümlənin dil, aktual üzvlənmə nitq semantikasına daxildir.

Yazılı mətnin ayrı-ayrı cümlələrinin aktual üzvlənmə baxımından necə üzvləndiyini mətnin ümumi intonasiyası ilə müəyyənləşdirmək olur. Şifahi nitqdə isə aktual üzvlənmə hər bir cümlənin öz intonasiyasından aydın olur. Lakin qrammatik üzvlənmənin intonasiya ilə bu cür əlaqəsi yoxdur.¹

Beləliklə, tema və rema cümlənin qrammatik və semantik əsasıdır. Bu da öz növbəsində sintaktik bütövlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, cümlədə cümlə üzvlərinin yeri, məntiqi vurğu, informasiya bütövlükdə mətnyaratma faktı kimi çıxış edir.²

Mövzu və müəllifin ideyası hər bir mətnin mühüm və zəruri əlamətləridir. Bu, mətnin nüvəsinə daxil olan və onun strukturunu təyin edən ekstralinqvistik amildir.

Mövzu mətn tezisinin subyektivi qismində çıxış edən nitq predmetidir, bu, gerçəklik sferasıdır. Mətnədə nədən danışılır sualına cavab verməklə mövzunu təyin etmək olur. Mövzu iki-üç adlıq cümlə vasitəsilə tematik birliyin tematik sahəsini təşkil edən tematik qruplarda ifadə olunur.

Əsas tezis (başlıca fikir) həmin mövzu üzrə müəllifin nöqtəyi-nəzəridir, məzmunun predmetidir və onun əsas əlamətidir. Tezisi dürüst ifadə etmək üçün iki suala cavab vermək lazımdır: mətnədə nədən danışılır və bu predmet haqqında nə deyilir.

Tezis açıq-aşkar təsiredici funksiyaya malik mətnlərdə birbaşa ifadə edilir. Bəzən o, mətnədə “əridilə” bilər və mətnin “sıxılması” yolu ilə bərpa olunur. Çox vaxt mətn məzmununun məntiqi düzümünə səbəb olan bir neçə ardıcıl gələn tezisdən ibarət olur. Açar sözlər əsas mənə yükünü daşıyan, ifadə məntiqini əks etdirən, mətnədə təkrarlanan söz və ifadələrdir.

Mətnin ümumi anlamı (məntiqilik) onun minimal anlam hissələrinin, yəni mikrotekstlərin, verdiyi informasiya təhlilinin əsasında daim aydınlaşır, yəni mətnin özü anlamın formalaşması prosesinin əksidir. Məntiqiliyin xüsusi verbal ifadə vasitələri yoxdur.

Mətnin tonallığı, yaxud emosional-ekspressiv məzmunu müəllifin psixoloji istiqamətini (ağressiv yönümlü, nəsihət, direktiv və s.) əks etdirən mətn kateqoriyasıdır. Tonallığın sahəsinə müəllifin psixoloji du-

¹Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. B., “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.446-449.

²Q.Bəyzadə. Mətnin semantik-sintak modelləri. II. B., “Elm”, 2002, s. 42-43.

rumunun özü tərəfindən açılması daxildir və bu, mətn adresatına güclü təsir göstərir.

Qiymətləndirmə emosional-ekspressiv məzmunundan yalnız müxtəlif intellektual qiymətqoyma ilə fərqləndirilir. Qiymətqoyma hadisənin müsbət, yaxud mənfi məzmunu haqqında müəllif təsəvvürünü və “yaxşı – pis” məntiqi dixotomiyası əsasında nitq adresatına münasibəti əks etdirir. Dil sahəsinə leksik cütlük və onun variantı daxildir (çox yaxşı, bir az pis, əla). Məsələn: Ana məktub gözləyirdi, lakin arzusuna çatmadı (implisit yekun müəllif rəyi uşaqların məzəmmətidir).

Mətnin temporallığı. İnikas kimi mətn gerçəkliyin fraqmentini təyin edir:

1) obyektiv zaman real zamanın (tarixi, təqvim) nisbətən adekvat ikikasıdır;

2) konseptual zaman konsept və konsepsiyaların təhlili əsasında çıxarılan ideal mətləblərin inikasıdır.

Həmin zamanları fərqləndirən hesablanma nöqtəsi hansısa şərti “indi”dir. Ondan çıxış edərək, mətnin zaman perspektivini düzmək olar. Dil vasitələri zaman mənasını çatdıran söz və söz birləşmələridir (dünən, sabah, gələcəkdə, müharibə vaxtı, yayda, qışda).

Mətnin *lokallığı* temporallığı ilə sıx bağlıdır. Mətnin məkanı xronotopun, yəni mətndə təsvir edilən real məkanın ümumiləşdirilmiş inikası kimi başa düşülür.

Mətndə təqdim edilən məkanın və real dünyanın məkanı nisbəti birmənalı deyil. Mətndə reallaşdırılan digər məkan növləri də mövcuddur. Məsələn, etik, rəng, mifoloji və s. məkanlar. Bu mənada məkan modeləşdirilməsi dil vasitəsilə aparılır:

- real dünyanın inikası olan obyektiv məkan;
- konseptual, psixoloji, sosial məkan növləri.

Koordinasiyaların lokal sistemində “burada” çıxış nöqtəsidir. Onun temporallığın analogi nöqtəsi ilə (“indi”) birləşməsi nəticəsində mətn xronotopunun çıxış nöqtəsi əmələ gəlir (“Mən – burada – indi”).

Mətnin kompozisiyası məzmunun daxili strukturunun, onun hissələrə zahirə parçalanmasının vəhdəti və həmin hissələrin məcmusundan ibarətdir.

Mətnin struktur bütövlüyü struktur-anlam hissələrinin (müqəddimə (giriş, başlanğıc, ekspozisiya), əsas hissə və sonluq) mövcud olmasında ifadəsini tapır.

Başlıq mövzunu, yaxud əsas fikri əks etdirir. Müqəddimə onu konkretləşdirir və əsas hissənin anlam bloklarının məkan və zaman etibarı ilə açılmasına təkan verir. Bir neçə anlam hissəsindən ibarət əsas hissəyə mövzunun inkişafı daxildir, o, təfərrüatları, dəlilləri açıqlayır. Nəticə bütöv mətn informasiyasının yekunlaşdırılmasıdır, sonluq mətni tamamlayır.

Aşağıdakı mətn kateqoriyaları da ayırd edilir:

1) ayrılılıq, yaxud qapalılıq. Onlar mətnin başlanma və bitmə hüdudları ilə təyin edilir və mətnin müxtəlif növ başlanğıc və sonluqlarında reallaşdırılır;

2) həqiqi məzmunlu və konseptual məzmunlu informasiya formalarında, eləcə də fikrin strukturu, komponentləri, gedişi və mətn məzmununun açılma üsulları haqqında informasiya formalarında reallaşan informativlik;

3) nitqin keyfiyyətləri (nitqin kommunikativ keyfiyyətləri);

4) kommunikativlik kommunikantların – oxucu, yaxud dinləyicilərin maraqlarına istiqamətlənən çoxsaylı üsul və vasitələrdə, anlaşılmazlığın, sualların, fikrin yanlış gedişatının qarşısının alınmasında, fikrin qabaqlanmasının təşviq edilməsində, ünsiyyət prosesində emosional əhvalın və əməkdaşlığın yaradılmasında təzahürünü tapır.

İ.R.Qalperin mətnin daha bir kateqoriyasını – modallığı qeyd edir.¹ Modallığın əsas əlaməti – danışanın gerçəklilyə münasibəti hər bir sözləm üçün bu və ya digər dərəcədə səciyyəvidir.

Mətnin modelləşdirilməsində mətn kateqoriyaları cəm halında iştirak edir. Bütöv bir mətn kommunikativ sistemdir, mətn kateqoriyası isə həmin sistemin dil vasitələri ilə maddiləşən kommunikativ xətlərindən biridir. Beləliklə, mətn müəllif fikrinin kommunikativ nitq reallaşdırması kimi başa düşülür.

ABZAS VƏ PERİOD

Mətn kəsiklərinin və onların bazasında (ayrı-ayrı cümlələrin bazasında yox) mətnin bütövlükdə tədqiqinin məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi danılmazdır. Mətn qrammatikasının vacib məsələlərindən biri bütöv mətn və onun tərkib elementləri, xüsusilə, abzasları arasında olan nisbətdir.

¹ И.Р. Гальперин. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.

Qeyd etməliyə ki, bütöv mətn daxilində kəsiklərin ayrılması əsasən tematik-semantik prinsip üzrə aparılır. Bu zaman kəsiklərin struktur yox, məzmun xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Yalnız bəzi tədqiqatçılar ən ümumi şəkildə bütöv mətn kəsiklərinin strukturuna diqqət yetirirlər. Bununla belə onlar da həmin kəsiklərin sərhədlərini göstərən vasitələri müəyyənləşdirə bilmirlər.

Linqvistik termin kimi “abzas” müəyyən frazafövqi vahidin işarələnməsinə xidmət edir. Sintaktik planda abzas, demək olar ki, öyrənilməyib. O, əsasən, üslubi, ədəbi kompozisiya vahidi kimi təsvir edilir. Bu nöqteyi-nəzər xüsusilə abzasın təriflərində öz ifadəsini tapır. Tematika-nın ümumiliyi, üslubi məqamlar və s. ön plana çəkilir, sintaktik vahid kimi abzasa xas əlamətlər diqqətdən kənar qalır. Fr. Konnoli və Don. Siyers hesab edirlər ki, “abzas kompozisiya vahididir, söyləmin, fəsil, yaxud kitabın müəyyən mövzu ilə bağlı parçası, ya da hissəsidir”.¹ Bu nöqteyi-nəzər tərəfdarları abzasla frazafövqi birliyi (mürəkkəb sintaktik bütövü) eyniləşdirmirlər, təkcə sonuncunu sintaktik vahid qismində qəbul edirlər. Abzası yalnız kompozisiya-üslubi vahid kimi şərh edən bəzi müəlliflər onda hər hansı bir struktur əlamətin olmamasını iddia edirlər və belə bir nəticəyə gəlirlər ki, abzasın qrammatik vahidlərlə ümumiyyətlə əlaqəsi yoxdur. M.P.Senkeviç yazırdı ki, “abzas özünəməxsus xüsusi qrammatik forması olmayan semantik-üslubi kateqoriyadır”.² Nəticədə bəzi hallarda həmin məfhum ixtiyarı şərh edilir. Bu zaman onunla bir sətirbaşından digərinə qədər olan mətn kəsiyi yox, yalnız abzasın ilkin cümlələri, yaxud hissələri işarələnir. Məsələn, L.M.Losevaya görə, “əgər abzası bir boşluqdan digərinə qədər olan mətn hissəsi hesab etsək, onda mətndə abzasın funksiyalarını başa düşmək mümkün olmaz”.³ Onun fikrincə, linqvistika nöqteyi-nəzərdən, abzasın ənənəvi anlamında yalnız onun ilk frazasını – abzas frazasını abzas hesab etmək təbiidir, çünki abzasın məhz bu cür başa düşülməsi “tədqiqatın üslubi spektini sintaktik aspektdən dəqiq ayırmağa imkan verir”.⁴ Lakin deyilənləri müəllif isbat etmir. Fikrimizcə, abzas məfhumunun bu şərhə həmin bir çox cəhətdən həll olunmamış problemin tədqiqinə aydınlıq gətirmir, əksinə, onu bir qədər də dolaşdırır.

¹Л.Фридман Грамматические проблемы лингвистики текста. Изд-во Рост. ун-та, 1984, с. 30.

²М.Сенкевич. Работа редактора над сложным синтаксическим целым и абзацем. М., 1968, с. 6.

³Л.М. Loseva. Межфразовая связь в текстах монологической речи. Дис. ... канд. филол. наук. Одесса, 1968, с. 428.

⁴Yenə orada, s. 436.

Abzası kompozisiya-üslubi vahid hesab edən müəlliflər mətnin abzaslara bölünməsində, onun qurulmasında və s.-də hər hansı bir qanunauyğunluğun mövcudluğunu inkar edirlər və bunların hamısını yazıçının zövqü, fərdi yazı üsulu və s. ilə bağlayırlar.¹

Mürəkkəb sintaktik bütövü frazafövqi sintaktik vahid kimi, abzası isə yalnız struktur-üslubi vahid kimi şərh edən tədqiqatçılar, obyektiv olaraq, abzasa xas bir sıra qanunauyğunluqların mövcudluğunu təsdiq edirlər. Belə ki, mürəkkəb sintaktik bütövün həcmi və sərhədləri abzasın həcmi və sərhədləri ilə müqayisədə təyin edilir, çünki abzasdan fərqli olaraq, mürəkkəb sintaktik bütöv sərhədlərini müəyyənləşdirməyə imkan verən parametrlərə malik deyil. Abzasın əvvəli və sonu ilə müqayisədə mürəkkəb sintaktik bütövün əvvəli və sonu təyin edilir. Belə ki, L.M.loseva yazır ki, mürəkkəb sintaktik bütövün ilk cümlələri təxminən yüzdə səksən dörd halda həcmcə abzasların ilkin cümlələri ilə üst-üstə düşür.² M.Y.Blox qeyd edirdi ki, mürəkkəb sintaktik bütövün sonu daha çox abzasın sonu ilə üst-üstə düşür və yalnız bu halda mürəkkəb sintaktik bütövlər sərhəd göstəricilərinə malik olur və müntəzəm seçilir.³ Beləliklə, müəlliflər ziddiyyətli fikirlər irəli sürürlər. Məsələn, M.P.Senkeviç əsərlərinin birində əvvəldə göstərir ki, abzas və mürəkkəb sintaktik bütöv müxtəlif kateqoriyalardır, abzas hətta qrammatik forma-ya malik olmayan semantik-üslubi kateqoriya, mürəkkəb sintaktik bütöv isə müəyyən struktur, infonasiya və s.-yə malik üslubi sintaksis kateqoriyasıdır, lakin sonda tam ziddiyyətli bir fikir söyləyir: “Daha geniş kontekstdən çıxarılarkən öz sintaktik müstəqilliyini və bitkinliyini saxlayan mürəkkəb sintaktik bütöv və abzas əlaqəli nitqin real sintaktik vahidləri olduğu üçün sintaktik hadisələrin təhlili cümləyə yox, məhz mürəkkəb sintaktik bütövə və abzasa əsaslanmalıdır”.⁴

Abzasın ikitərəfli səciyyəsi, onun yalnız kompozisiya yox, eləcə də sintaktik vahid kimi şərhinin zəruriliyi haqqında fikir söyləyən ilk

¹Н.А. Левковская. В чём различие между сверхфразовым единством и абзацем. – Филологические науки, 1980, № 1; Т.К. Перекальская. Абзац как средство вычленения и соединения сегментов научного текста. – В кн.: Вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. М., 1981.

²Л.М. Лосева. Синтаксическая структура целых текстов. Одесса, 1971, с. 41.

³М.Я. Блох Надфразовый синтаксис и синтаксическая парадигматика. – В кн.: Проблемы грамматики и стилистики английского языка. М., 1973.

⁴М.П. Сенкевич. Работа редактора над сложным синтаксическим целым и абзацем. М., 1968, с. 6, 37.

müəlliflərdən biri T.İ.Silman olmuşdur.¹

A.Q.Rudnev abzası mürəkkəb cümlədən daha böyük sintaktik vahid kimi səciyyələndirir.² Abzasın sintaktik strukturu haqqında İ.P.Belets kaya, N.İ.Serkova və b. söhbət açırlar.³

Abzasın sintaktik aspektdə tədqiqinə həsr olunmuş əksər əsərlərdə abzasın daxilində cümlələrarası əlaqələrin səciyyəsi öyrənilir və həmin əlaqələri reallaşdıran vasitələr təsvir edilir.⁴ Bu nöqtəyi-nəzər tərəfdarları, faktiki olaraq, abzası bir-biri ilə bağlı ayrı-ayrı müstəqil cümlələrin cəmi kimi şərh edirlər. Belə bir yanaşma zamanı tədqiqatın obyektı abzas yox, cümlə olur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, frazafövqi vahidin struktur əlamətlərinin digər vahidin – cümlənin əlamətləri əsasında təyini isə həmin frazafövqi vahidin strukturunun özünəməxsusluğunu əks etdirə bilməz.

Cümlələr frazafövqi vahidin – abzasın tərkib hissələridir. Lakin abzas ayrı-ayrı cümlələrin sadəcə mexaniki cəmi deyil, cümlədən fərqli keyfiyyətə yeni bir vahiddir. Və onun əlamətləri, struktur xüsusiyyətləri ayrı-ayrı cümlələrin əlamətləri yox, abzasın özünün əlamətləri əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Abzasın tədqiqi zamanı analitik metoddan istifadə etmək daha məqsədəuyğundur, çünki məhz o, bir tərəfdən, abzasın müstəqil cümlədən fərqli xüsusiyyətlərini göstərə biləcək, digər tərəfdən isə, minimal müstəqil kommunikatıv vahid kimi cümlə və abzasın komponenti kimi cümlə arasında keyfiyyət fərqlərinin olub-olmamasını təyin etməyə imkan yaradacaq.

Bir sıra əlamətlər əsasında ayrı-ayrı abzaslar seçilə və bir-birindən ayrıla bilər. Burada məna əlamətləri ilə yanaşı struktur əlamətlər də mühüm rol oynayır. Həmin əsas, daha tez-tez rast gəlinən əlamətlər aşağıdakılardır:

1. Abzasın əsas məna elementinin dəyişməsi.

¹ Т.И. Сильман. Проблемы синтаксической стилистики. Л., 1967; Структура абзаца в художественной прозе.–ИЯШ, 1973, № 4.

² А.Г. Руднев. Синтаксис современного русского языка. М., 1968.

³ И.П. Белецкая. Об одном методе изучения структуры связного текста. Дис. ...канд. филол. наук. М., 1966; Серкова Н.И. Сверхфразовое единство как функционально-речевая единица. Дис. ...канд. филол. наук. М., 1968.

⁴ Н.Д. Марова. Некоторые вопросы лингвистической интерпретации художественного текста. Дис. ... канд. филол. наук. М., 1968; Н.А. Лезова. Средства структурного цементирования элементов абзаца. Дис. ...канд. филол. наук. М., 1970.

“O vaxt Qroznıda kazaklar çox idi. Bu göyçək uşaq tez-tez qaçıb gedərdi onların yanına. Kazakların xorla oxuduqları mahnıları dinləməkdən doymazdı. Bacısı Məkkədən qarmon çalmağı öyrənmişdi. Hər gün, evə qayıdandan sonra kazaklardan eşitdiyi nəğmələri balaca qarmonunda səsləndirməyə çalışırdı. Çox əlləşəndən sonra bir şey də çıxardı. Bacıları məəttəl qalardılar: “Sənə qarmon çalmağı biz öyrətmişik, bu havaları bilmirik. Hardan bilirsən onları?..”.

Sonra rəqsə meyli saldı. Kiçik qardaşı Məcidlə dəmiryolçular klubundakı bal rəqsləri dərnəyinə getməyə başladı”.¹

2. Abzasın məzmunundan irəli gələn rezümə, yekun, nəticənin sonuncu komponentlə ifadəsi.

“Sonra da elə dodaqaltı öz-özünə dedi: “Deyəsən uşaqlardan birçə Müslüm mənim yolumla gedəcək. İndidən ki, döyəcləməkdən başlayıb, güman bu da dəmirçi olacaq, dədə-baba sənətimizə yiyə duracaq. Görək sabahdan onu emalatxanaya aparam ki, yavaş-yavaş baxıb öyrənsin”.

Ancaq sən saydığını say, gör... Müslüm nə sayır”.²

3. Yer (zaman) zərflikləri ilə işarələnən məkan (zaman) dəyişməsi.

“1876-cı ildə Gürcüstanın kiçik bir qəza şəhərində – Qoridə sonralar adları öz xalqlarının və bütün Şərqi mədəni həyatındakı mühüm mütərəqqi hadisələrin, irəliləyişlərin yaradıcısı kimi qalacaq onlarla ziyalı yetişdirən bir təhsil ocağı yaradıldı. Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası təşkil olundu.

1971-ci ildə Bakıda ali təhsil almağa başladığım ilk aylarda xoş təsadüf məni o seminariyanın sırası məzunlarından biri, çox maraqlı insan olan Nəsir bəy Cavanşirlə qarşılaşdırdı. Vaxtilə, əsrimizin başlanğıcında Qoriyə təhsil almağa gedəndə Nəsir Cavanşir ana dilindən başqa dil bilməyən sadələvh kəndçi balasıymış. Beş illik təhsilini başa vurandan sonra isə rusca gözəl bilirdi. 1971-ci ildə neçə onillər qabaq həmin seminariyada öyrəndiyi yunanca şeirləri deyirdi mənə, o zamanın dərs kitablarındakı ayrı-ayrı parçaları dünən oxuyubmuş kimi hey-rətli rəvanlıqla əzbər söyləyirdi. Və etiraf edirdi ki, seminariyanın ən di tələbələrindən olub”.³

¹R.Hüseynov. Vaxtdan uca. B., “İşıq”, 1989, s. 11.

²Yenə orada, s.11.

³Yenə orada, s.13.

4. Felin zaman formalarının dəyişməsi ilə işarələnən zaman sürüşməsi.

“Başladığı, tamamladığı, haçansa səhnə üzü görən, hamıya eşidilən əsərləri hər dəfə uğurlu sona o qədər yoxuşlar, dolanbaclar, sədlər aşaraq yetişib ki, Müslüm bəyi içəridən əməlli-başlı yorub və o, könül asudəliyi ilə uğurlu sona sevinməyə də macal tapmayıb. İlk operası “Şah İsmayıl”da da belə olub, “Nərgiz”də də. Aralıqdakı illərdə baş verənlər də istisna deyil, bu istənilməz xəttin davamıdır. Molla Nəsrəddinin məşhur bir lətifəsində uzun yaşamaq istəyənə verdiyi “dərin düşünməmək” məsləhətindəki həqiqət – məzəylə, zarafatla deyilmiş həqiqətdir. Buna əməl etmək, arsız olmaq, hər şeyi qulaqardına vurmaq, biganə yaşamaq çətindir. Həssas adam üçün mümkünsüzdür.

Nə isə, bu uzandıqca uzanası söhbətdir, ancaq bizi mətləb çağırır – 1913-cü ildir. Müslüm Maqomayevlə Mirzə Qədir bir bağlaşmanı imzalayacaqlar”.¹

Abzasların həcmi, ilk növbədə, obyektiv qanunauyğunluqlarla təyin edilir, lakin müəyyən dərəcədə o, əsərin, yaxud bu və ya digər müəllifin yazı üslubu ilə bağlıdır. Ayrıca abzasla müəllifin hər hansı bir fikri, ya da bədii əsərin məzmununun hansısa vacib təfərrüatı ifadə olunma bilər. Həmin abzaslar bir növ üslubi üsul olaraq müəlliflərin subyektiv iradəsi əsasında ayrılır və adətən, bir cümlə ilə ifadə olunur. Məsələn:

“Beləydi vəziyyət”.²

Abzas xarakterinin müəyyən obyektiv qanunauyğunluqları bu və ya digər funksional üslubun, janrın özünəməxsusluğu, onun təsiri ilə şərtlənir. Belə ki, qəzet abzası kitab abzasının ölçülərinə müvafiq ola bilməz,³ epistolyar mətni fərqləndirən cəhətlərdən biri abzasların qısalığıdır.⁴

Abzasın sərhədləri sabit formal göstəricilər vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Həmin göstəricilər qismində həm intonasiya, həm də onun qrafik ekvivalenti çıxış edir. İntonasiya ümumiyyətlə abzas strukturunun başlıca ünsürlərindən biridir. Məhz o, abzası vahid bütöv halına salır, onun ayrı-ayrı komponentlərini bir-birinə bağlayır və sərhədlərini işarələyir.

¹ R.Hüseynov. Vaxtdan uca. B., “İşıq”, 1989s. 11 s. 23.

²Yenə orada, s. 14.

³V.M. Маров. О структуре газетного абзаца. – Вестник МГУ. Журналистика, 1971, № 1.

⁴Л.Н. Кецба. Опыт лингвистической интерпретации литературных писем. Т.Манна и Р.М.Рильке. Дис. ...канд филол. наук. М., 1973.

Abzasa məxsus “intonasiya çərçivəsi” onun sərhədlərini, yəni başlanğıcını və sonunu işarələyən əsas vasitədir. Abzasın ilkin cümləsi sonrakılara nisbətən daha yüksək registrdə olur, sonuncu cümləsi isə tam bitmə intonasiyası ilə səciyyələnir.

Abzasın və onun daxilindəki ayrı-ayrı komponentlərin intonasiya bitkinliyi dərəcəsinə görə fərqlənir, çünki bütöv bir mövzu, yaxud onun müəyyən qədər müstəqil kəsiyi bütövlükdə abzas vasitəsilə ifadə olunur və bu, abzasın sonunda, komponentlərinin hər birinin sonuna nisbətən, tonun daha aşağı düşməsi ilə işarələnir.

Abzasın komponentləri, bir tərəfdən, semantik cəhətdən bir-birinə birləşir, çünki onlar onun ümumi mövzusunun elementlərini ifadə edir, digər tərəfdən isə, onlardan hər biri həmin mövzunun hansısa bir ün-sürünü ifadə etdiyi üçün müəyyən dərəcədə semantik cəhətdən bir-birindən aralanır. Abzas komponentlərinin belə semantik aralanmaları “semantik yırtıqlar” adlandırıla bilər. Onlar yalnız abzas daxilindəki ayrı-ayrı komponentlər üçün yox, bütövlükdə abzaslar üçün də səciyyəvidir. Lakin bu semantik yırtıqların xarakteri keyfiyyətcə fərqlidir: birinci halda onlar vahid, ümumi bir mövzunun ayrı-ayrı unsürlərini ifadə edən cümlələri bir-birindən ayırır; ikinci halda isə müxtəlif mövzuları, yaxud bir mövzunun qismən müstəqil kəsiklərini ifadə edən abzasları bütövlükdə bir-birindən ayırır. Abzasdaxili komponentlər arasındakı semantik yırtıqlar mikroyırtıqlar, abzaslar arasındakı semantik yırtıqlar isə makroyırtıqlar kimi səciyyələndirilə bilər.

Abzasdaxili komponentlər arasındakı və abzaslar arasındakı semantik yırtıqlar nitqdə pauzalar vasitəsilə öz ifadəsini tapır. Bu semantik yırtıqların səciyyəsi fərqli olduğu üçün, onları işarələyən pauzaların səciyyəsi də fərqlidir. Mikroyırtıqlar və makroyırtıqlara müvafiq olaraq abzasdaxili cümlələr arasındakı pauzalar mikropauzalar, abzaslar arasındakı pauzalar isə makropauzalar kimi adlandırıla bilər. Makropauzalar həmçinin abzasın sərhədlərini səs nöqtəyi-nəzərdən işarələyir.

Beləliklə, intonasiya çərçivəsi və makropauzalar abzasın sərhədlərini işarələyən səs göstəriciləridir. Həmin səs işarələrinin qrafik ekvivalenti qırmızı sətirdir. Abzasın kontekst əhatəsindən, həcmindən, işləndiyi funksional üslubdan və s.-dən asılı olmayaraq, abzas sərhədlərinin qeyd edilən formal göstəriciləri onu həmişə frazafövqi birlik kimi işarələyir.

Abzas komponentlərinin semantik əlaqəsi abzasın ümumi mövzusunun, məzmununun birliyini təmin edir. Onları vahid anlam və struktur bütöv halına leksik, qrammatik, intonasiya və digər vasitələr salır. Ayrıca cümlənin müstəqil kommunikativ vahid kimi və cümlənin abzasın komponenti kimi müqayisəli tədqiqatı göstərir ki, onların əlamətləri bir çox hallarda üst-üstə düşür. Bu hadisənin səbəbi, ilk növbədə, ondadır ki, makrokonteksdə cümlənin funksiyası ilə “həmin sintaktik vahidin yeni keyfiyyətinə dəlalət edən xüsusi struktur cizgilər və qrammatik mənalar bağlıdır”.¹ O.İ. Moskalskayanın qeyd etdiyi kimi, cümlə struktur cizgilər və qrammatik kateqoriyalar hesabına xüsusi səviyyəli sintaktik vahid olmaqla yanaşı qrammatik mənə və struktur məqamların elementlərini də ehtiva edir. Həmin elementlərin bütünlükdə reallaşması daha yüksək səviyyədə – tərkib hissəsi cümlə olan mətndə baş verir.² Əlavə edək ki, mətndə tam reallaşan cümlənin qrammatik mənə və struktur məqamlar elementləri ilə yanaşı həm xüsusi səviyyəli vahid kimi cümlədə, həm də makrokontekstin komponenti kimi cümlədə fərqli şəkildə mahiyyət etibarilə tam reallaşan elementləri də göstərmək olar.

Müstəqil vahid kimi cümlənin və makrokontekstdəki cümlənin fərqləri, ilk növbədə, aşağıdakılara aiddir: 1) intonasiya şəkli, 2) aktual üzvlənmə prinsipləri, 3) bir sıra qrammatik kateqoriyaların xarakteri, 4) sabit və dəyişkən ünsürlərin səciyyəsi, 5) anlam avto- və sinsemantiyası.

Mətn hissəsi kimi cümlənin intonasiya strukturu modeli ayrıca cümlənin həmin modelinə nisbətən daha zəngindir. İntonasiya səviyyəsində sintaktik üslubiyatda frazaların “zəncirvari bağlılığı” adlanan hadisə müşahidə edilir.

Abzasın komponenti kimi cümlənin aktual üzvlənməsi səciyyəsi, adətən, həmin cümlənin makrokontekstdə yeri və rolu, öncəki kontekstin təsiri və s.-dən asılıdır.

Bir sıra qrammatik kateqoriyaların mənə və funksiyaları ayrıca müstəqil cümlədə və abzasın komponenti kimi cümlədə fərqlidir. Bu kateqoriyaların abzasda işlənmə özünəməxsusluğu kontekstlə şərtləndirilir.

¹ О. Москальская. Проблемы системного описания синтаксиса. М., 1981, с. 10.

² Yənə orada, s. 10.

Müstəqil kommunikativ vahid kimi cümlənin və abzasın komponenti kimi cümlənin sabit və dəyişkən ünsürlərinin səciyyəsinə eyniləşdirmək olmaz. Makrokontekstdə və ondan kənarında olan cümlənin sabit və dəyişkən ünsürləri üst-üstə düşməyə bilər: ayrıca işlənmiş müstəqil cümlənin nüvəsinə daxil olmayan dəyişkən ünsürləri abzas komponenti kimi cümlənin sabit elementləri olur. Belə ki, abzası ayrı-ayrı cümlələr – komponentlərə ayırdıqda, sonra isə həmin cümlələrdə bütün dəyişkən elementləri pozaraq, nüvə cümlələri əmələ gətirdikdə təkcə nüvə cümlələrdən abzası nə bərpa etmək, nə də ümumiyyətlə yaratmaq mümkün deyil. Həmin elementlər abzasın ayrı-ayrı komponentlərinin vahid bütöv şəkilində semantik bağlılığını təmin edən vacib halqalardan biridir. Onlar həmçinin cümlədəki informasiyanın həcmi artırır.

Ayrıca işlənmiş müstəqil cümlə və abzasın komponenti kimi cümlə anlam avto- və sinsemantiya səciyyəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Avtosemantiya adı altında cümlənin məna bitkinliyi, yəni bitkin fikri müstəqil, digər cümlələrin köməyi olmadan ifadə etməsi başa düşülür. Cümlənin öz hüdudlarında yox, yalnız kontekstdəki digər cümlələrin vasitəsilə məzmunu tam açılan cümləyə sinsemantik cümlə deyilir. Digər cümlələrlə heç bir təmasa və heç bir davama ehtiyacı olmayan ayrıca müstəqil cümlələr anlam avtosemantiyasına malikdir, abzasın komponentləri qismində cümlələr isə məna baxımından həmişə sinsemantiktir.

Abzasın komponentlərində məzmun, daxili münasibətlər etibarilə bağlılıq vardır və bu, abzasla bütövlükdə ifadə olunan söyləmin vahidliyini təmin edir və ilk növbədə, abzası ardıcılıqla düzülən ayrıca müstəqil cümlələrdən fərqləndirir. Bu səbəbdən cümlənin özünə, eləcə də bütün abzasın mənasına ziyan vurulmadan cümlə abzasdan mexaniki surətdə çıxarıla bilməz. Beləliklə, məhz abzasın bütönlükdə məzmunu və onun açılması üçün hər bir cümlənin rolu nöqtəyi-nəzərdən abzasdakı bütün cümlələr – komponentlər məna baxımından sinsemantiktir. Abzasın müxtəlif komponentləri bir-birindən anlam sinsemantiyasının yalnız bu və ya digər dərəcəsi ilə fərqlənə bilər və bu, daha çox həmin komponentlərin abzasda mövqeyi və rolu ilə bağlıdır.

Müstəqil kommunikativ vahid kimi və abzasın komponenti kimi cümlənin dil dıructuru modeli əlamətləri fərqlənir. Dəyişiklik yalnız cümlənin abzasın komponenti kimi nitq dıructuru xarakterində baş verir. Abzasdakı cümlənin nitq dıructurunun səciyyəsinin dəyişməsi onun

ayrı-ayrı elementlərinin funksiyalarının dəyişməsi ilə bağlıdır. Həmin funksiyalar artıq cümlənin müstəqil kommunikativ vahid kimi yox, abzasın komponenti kimi tərtibatına xidmət edir. Beləliklə, cümlənin nitq strukturu ünsürlərinin bu yeni funksional aspekti onların makromətn əhatəsi ilə şərtləndirilir.

Abzasın xüsusiyyətlərinin tədqiqi əsasında onun keyfiyyətcə xüsusi frazafövqi sintaktik vahid kimi aşağıdakı əlamətləri müəyyən edildi:

1. Sərhədlərin, eləcə də həmin sərhədləri həmişə birmənalı işarələyən formal göstəricilərin (səsli və qrafik) mövcudluğu;

2. Abzasın bütövlükdə və onun ayrı-ayrı komponentlərinin xüsusi intonasiya tərtibatı;

3. Abzasın bütün komponentlərinin bağlılığı;

4. Abzas komponentlərinin – cümlələrin sabit və dəyişkən ünsürlərinin özünəməxsusluğu;

5. Abzas komponentlərinin aktual üzvlənməsinin abzasın mövqeyi və rolu, eləcə də makrokontekst əhatəsinin xarakteri ilə şərtlənməsi;

6. Bir sıra qrammatik kateqoriyaların spesifik xarakteri;

7. Bütöv abzasın məna bitkinliyi və onun ayrı-ayrı komponentlərinin anlam sinsemantiyası.

Beləliklə, abzas kompleksli, tematik birliyə malik söyləmə ifadə edən, adətən, iki, ya da daha çox mono-, yaxud polipredikativ komponentdən ibarət, xüsusi struktur, spesifik intonasiya şəkli və müntəzəm işarələnən sərhədlərlə səciyyələndirilən, vahid məna, struktur və intonasiya bütövü olan frazafövqi sintaktik nitq vahididir.

Abzaslar bəzən periodla (yunanca *periodos* – dairəvi fırlanma) eyniləşdirilir, çünki onların arasında yaxınlıq vardır. Bir abzas bir period şəklində ifadə oluna bilər. Fərqləri burasındadır ki, abzaslar sağ tərəfdən açıq qalır, lakin period sağ tərəfdən başlanğıc cümlə ilə və ya ona uyğun söz, ifadə və cümlə ilə qapanmış olur, bir növ qapalı dairə yaradır.¹

¹Q.Ş. Kazımov. Seçilmiş əsərləri. V cild. B., "Nurlan", 2008, s. 437.

MÜNDƏRİCAT

Nadir Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, professor

Nitqdə mətnlərin məntiqi-semantik bütövlüyü norması.....3

Qəzənfər Kazımov

filologiya elmləri doktoru, professor

Mətn sintaksisi. Mətn və onun daxili vahidləri.....10

Mətnin komponentləri və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi.....16

Aktual üzvlənmə məsələsi.....27

İsmayıl Kazımov

filologiya elmləri doktoru, professor

Mətn sintaksisi, yaxud sintaksisin mətni.....33

Mətn və yeni informasiya.....70

Sosial şəbəkə mətnləri.....89

Nərgiz Hacıyeva

filologiya elmləri doktoru, dosent

Məndə intonasiyanın rolu.....110

Pauzanın üslubi xüsusiyyətləri.....144

Mətnin kommunikativ və pragmatik aspektləri.....170

Təhminə İsmayılova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Publisistik mətnlərin

struktur-semantik və funksional xarakteristikası.....200

Azərbaycan dilində publisistik mətnlərin formalaşması

və məntiqi-semantik bütövlüyü208

Publisistik mətnlərin təşkilində qrammatik vasitələrin rolu215

Aytəkin Ələkbərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Mətn kateqoriyaları.....222

Abzas və period.....234

Buraxılışa məsul:

Könül Mirzəyeva
Elmi nəşrlər şöbəsinin müdiri

“Zərdabi LTD MMC”
Çapa imzalanmışdır: 22.10.2022.
Format: 60x84
Həcmi: 1/16
Tiraj: 300

